

АРХЕОЛОГІЯ

XIII

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Том XIII

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1961

902 6
Л 87

Збірник містить узагальнюючі праці теоретичного і методологічного характеру, а також публікацію нових важливих археологічних матеріалів, які висвітлюють актуальні питання стародавньої історії населення УРСР від доби палеоліту до епохи Київської Русі.

У томі вміщено також критико-бібліографічну статтю.

Редакційна колегія:

С. М. Бібіков (відповідальний редактор), *В. Й. Довженко*,
Ю. М. Захарук (заст. відповідального редактора),
Є. В. Максимов, *О. І. Тереножкін*.

АРХЕОЛОГИЯ ТОМ XIII
(на украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

Літературний редактор *Радченко І. С.*

Технічний редактор Криловська Н. С. Коректор Коваленко Л. Д.

БФ 15765. Зам. 1311. Вид. № 96. Тираж 500. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10
Умовн. друк аркушів 13,7. Обліково-видавн. аркушів 14,42. Підписано до друку 13.XI 1961 р.
Ціна 1 крб. 6 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ. Репіна, 4

Д. Я. ТЕЛЕГІН

ВАСИЛІВСЬКИЙ ТРЕТІЙ НЕКРОПОЛЬ В НАДПОРІЖЖІ

За останні 10—15 років археологічна наука на Україні збагатилась цінними пам'ятками, виявленими в Дніпровському Надпоріжжі. Ці матеріали дозволяють по-новому розглядати шляхи культурно-історичного розвитку місцевих племен. В світлі нових даних став, наприклад, цілком очевидним факт зміни населення на Півдні України при переході від палеоліту до неолітичної епохи.

Для розуміння цієї події в історії первісних племен Подніпров'я важливе значення, зокрема, має досліджений нами в 1955 р. Василівський третій могильник.

Василівський могильник знаходиться на лівому березі Дніпра (озеро Леніна) в с. Василівці, Синельниківського району, Дніпропетровської області, на схилі третьої (лесової) тераси, що підноситься над додніпрогесівським рівнем Дніпра на 17—20 м¹.

Могильник займає площу близько 100 м². Під час розкопок на місці могильника зафіксована така стратиграфія нашарувань:

1) ґрунт темного кольору (гумус), товщина 0,5 м; 2) лесовидний суглинок жовтуватого кольору, товщина 0,7 м; 3) білесуватий суглинок з прошарками супіску, 1,6 м; 4) супісок (починається на глибині 3,4 м).

Поховання знаходилися на різній глибині, в нижній половині другого і верхній частині третього шару — 0,8—1,6 м від поверхні ґрунту (рис. 1).

При дослідженні могильника слідів поховальних ям не виявлено. Можливо, померлі були покладені в неглибокі ями, опущені з основи чорноземного шару і верхньої частини лесовидного суглинку².

Збереженість кістяків погана, особливо верхніх. В кращому стані кістяки, що залягають глибше, у верхній частині білесуватого суглинку. Кістки останніх, просякнуті вапняковими солями, неміцні, але все ж зберігають свою форму. Всього на Василівському могильнику нами виявлено 44 кістяки. Кілька поховань, крім того, були розчищені А. Д. Столяром в 1953 р.³ Якщо припустити, що густина поховань в

¹ Могильник виявлений розвідками В. М. Даниленка і О. В. Бодяньського. В його дослідженні взяли участь, крім автора, А. В. Добровольський, Г. В. Лебединська, Т. В. Сурніна, І. Й. Гохман та художник Ю. М. Набок.

² Центральна частина могильника, на жаль, була зруйнована при спорудженні протитанкового рову, у викиді якого нами знайдено велику кількість дрібних людських кісток. Пізніше на місці протитанкового рову виник глибокий ярок.

³ А. Д. Столяр, Первый Васильевский мезолитический могильник, Археологический сборник, I, изд. Эрмитажа, Л., 1959, стор. 161 і далі.

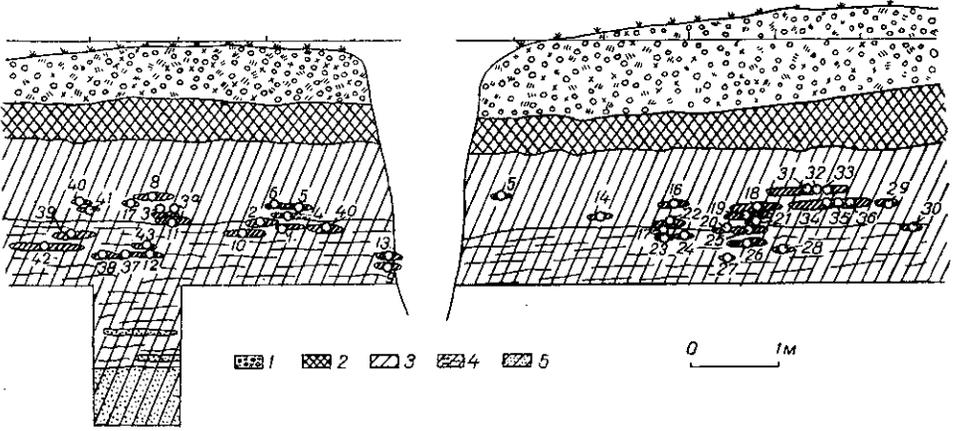

Рис. 1. Василівський третій некрополь; схематичний розріз.

1 — сучасні будівельні залишки; 2 — ґрунт; 3 — лесовидний суглинок; 4 — лесовидний трішки шаруватий суглинок; 5 — сипісок.

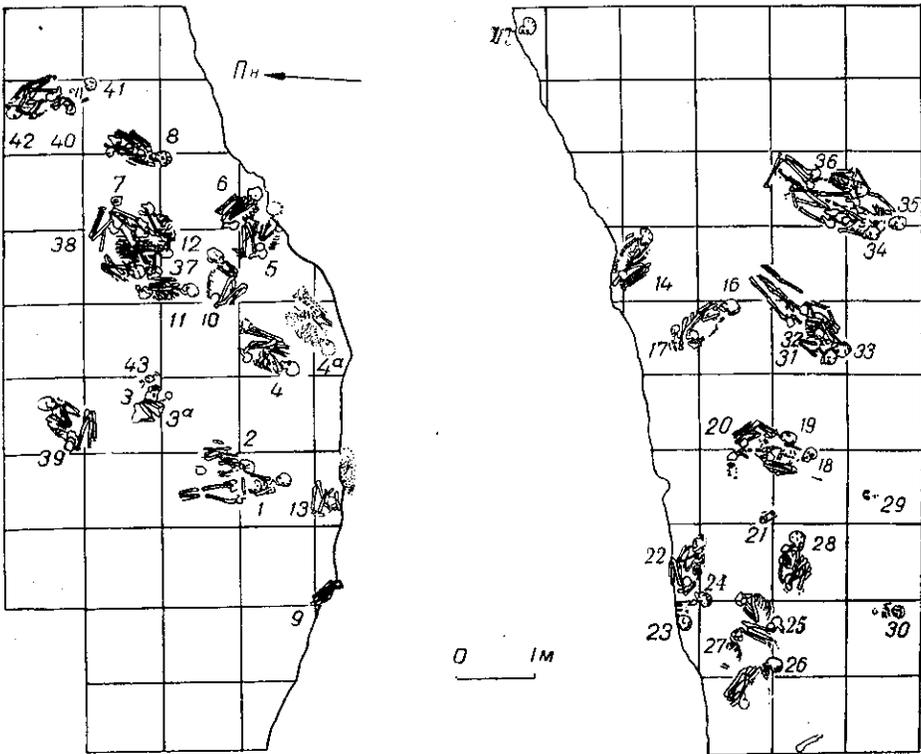

Рис. 2. Василівка 3. Загальний план могильника.

центральної частині могильника була така ж, як і по краях, то всього в могильнику було не менше 60—70 поховань.

За обрядом поховання і розміщення кістяків могильник поділено на дві нерівні групи: до першої належить 37 скорчених поховань (№ 2—

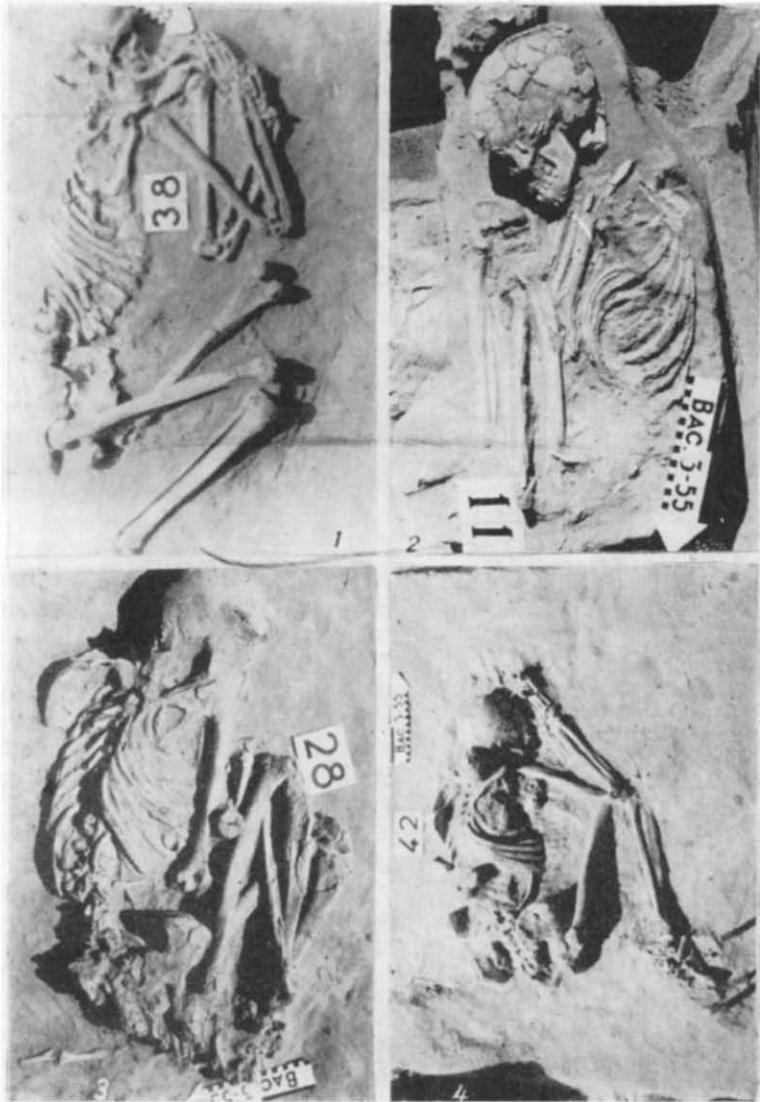

Рис. 3. Василівка 3. Поховання № 38, 11, 28, 42, слабо (1, 4) і сильно (2, 3) скорчені.

14, 16—30, 37—43), до другої — 7 витягнутих (№ 1, 31—36). До другої групи треба, очевидно, віднести також поховання № 15, від якого зберігся лише череп.

Як буде показано нижче, Василівський третій могильник за рядом ознак нагадує досліджені за останні роки в Надпоріжжі Волоський⁴, Василівський перший і частково Чаплинський⁵ могильники.

⁴ В. Н. Даниленко, Волошский эпилеолитический могильник, «Советская этнография», 1955, № 3.

⁵ А. В. Добровольский, Могильник в с. Чапли, Археология, IX, К., 1954.

Поховання першої групи скорчені на правому (27), рідше на лівому (10) боці. Вони орієнтовані на південь (7), південний схід (12), схід (11), південний захід (5). Лише поодинокі поховання лежать черепами на північ або захід (рис. 2). Померлі були покладені в «спля-

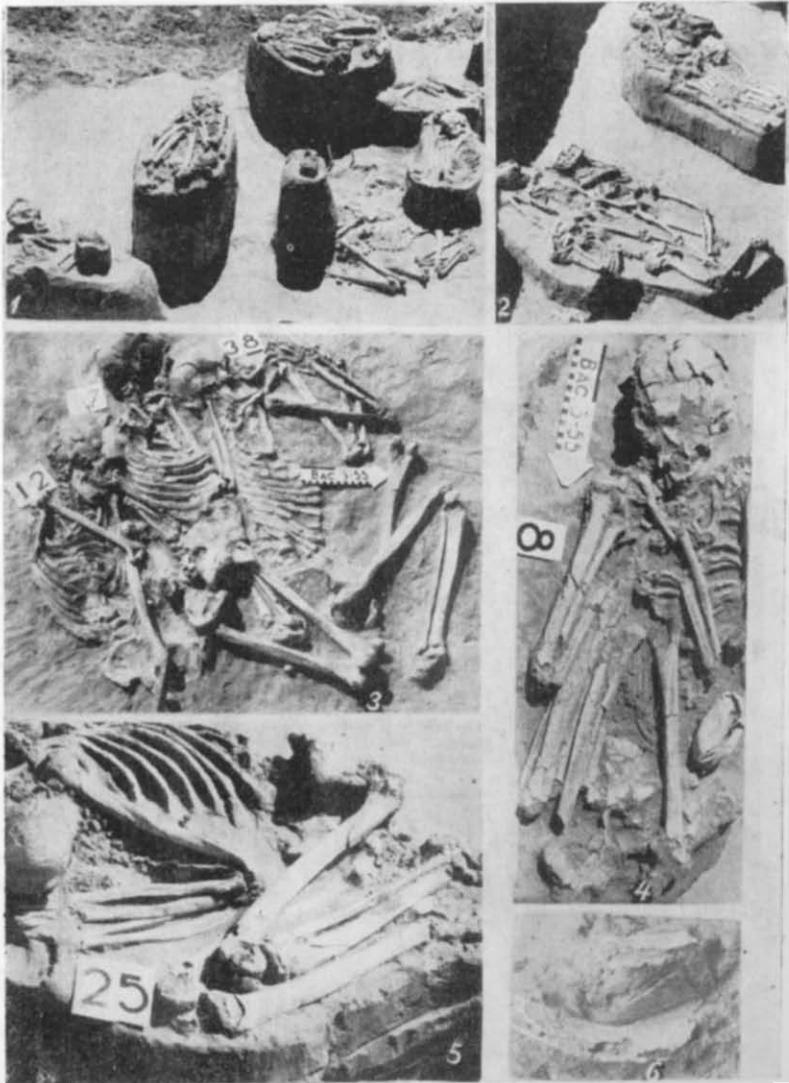

Рис. 4. Василівка 3.

1 — залягання поховань у північно-східній частині розкопу; 2 — групові витягнені поховання (№ 31—33; 34—36); 3 — потрійне скорчене поховання (№ 12, 37, 38); 4 — поховання № 8, скорчене на слині; 5 — поховання № 25; 6 — трикутне вістря, виявлене між ребрами поховання № 33.

чий» позі — «калачиком», ноги підігнуті до живота, руки зігнуті в ліктях, кисті — проти обличчя, часто наче закривають його або, складені долонями, знаходяться біля нього.

Ступінь скорченості не завжди однаковий. Поряд з кістяками, що мають слабку, вільну, так би мовити природну скорченість (рис. 3, 1, 4), є поховання (№ 6, 11, 16, 26), великі трубчасті кістки яких неприродно сильно притиснуті до кісток тулуба (рис. 3, 2, 3). Ці померлі, очевидно, були покладені зв'язаними або ж з силою втиснуті у вузьку

яму, про що свідчить положення стоп, які часто (№ 4, 13, 25) витягнуті вниз, «на пальчики»⁶.

В першій групі Василівського третього могильника дещо окремо стоїть поховання № 8 — у скорченому стані на спині (рис. 4, 4). У поховань № 18, 25, 42 черепи лицевими частинами повернуті майже вниз (рис. 4, 5).

Із загального числа поховань першої групи — 12 дитячих, віком від 2 до 12 років⁷. Решта — поховання дорослих. В результаті опрацювання антропологічного матеріалу І. Й. Гохману вдалося уточнити вік 15 дорослих осіб. Серед них восьмеро мали по 25—30 років, п'ятеро — 36—50 і двоє — 50—55 років. Із 23 скелетів — 6 жіночих і 12 чоловічих. Крім індивідуальних поховань, є одне потрійне (№ 12, 37 та 38 — рис. 4, 3) і три парні (№ 5 і 6; 18 і 19; 3 і 3а). Якоїсь систематичності в розміщенні чоловічих, жіночих і дитячих поховань на могильнику не спостерігалось.

Подібно до поховань Василівського першого могильника, деякі кістяки дорослих і всі дитячі (останні особливо густо) пофарбовані червоною вохрою.

Як відзначалося вище, кістяки залягають на різній глибині, інколи (сім випадків) перекриваючи один одного. Так, № 3 і 3а перекривали кістяк № 43, а № 11 перекривав черепи потрійного поховання (рис. 4, 1). Поховання № 40, 41 і 42 дають навіть потрійне перекривання. Проте пошкоджень кістяків при повторних похованнях немає. Треба думати, що на поверхні могильника в давнину були якісь відмітні знаки, можливо могилки. Мабуть, надмогильним знаком були гранітні камені, розчищені у головах дитячих поховань № 3 і 3а. Нагадаємо в зв'язку з цим, що деякі поховання Василівського першого могильника також були позначені каменями.

При скелетах № 5, 12, 37 виявлені крем'яні наконечники стріл та їх уламки — всього сім. Два наконечники — типові вістря з затупленою спинкою — стирчали прямо в кістках. Один з них, виявлений в ребрі кістяка № 12, виготовлений з добре ограненої, порівняно товстої пластини (рис. 5, 1). Від удару об кістку вістря розтріскалось, частина його, що залишилась в ребрі, має довжину близько 2 см. Спинка знаряддя старанно стесана крутою краєвою ретушшю. Другий наконечник (рис. 5, 2) застряв у хребці кістяка № 37. При ударі об кістку він також роздробився не менш як на 10 частин.

Дрібні уламки крем'яних стріл знайдені серед кісток поховань № 5 (рис. 5, 3—6) і № 12 (рис. 5, 7). Вістря Василівського третього могильника типологічно близькі до знахідок Волоського і Василівського першого могильників⁸.

Поховання другої групи Василівського третього могильника лежать у витягнутому стані на спині. Всі вони орієнтовані головою на південний захід, обличчям вправо або вліво. Руки звичайно витягнені вздовж тулуба, ліва іноді зігнута в лікті під прямим кутом, кисть лежить біля живота або грудей. Ноги, як правило, прямі. Винятком є кістяк № 36, гомілки якого дуже підігнуті назад, а кістки рук піднесені до черепа.

Серед поховань другої групи дві могили потрійні (№ 31—33, 34—36, рис. 4, 2) і дві індивідуальні (№ 1, 15). Всі кістяки, за винятком

⁶ Про примусову зігнутість деяких кістяків Волоського могильника говорить В. М. Даниленко. Стопи ряду кістяків Василівського першого могильника також були витягнуті вниз.

⁷ Визначення віку зроблено в польових умовах анатомом Г. В. Лебедінською і антропологом Т. В. Сурніною.

⁸ В. Н. Даниленко, вказ. праця, рис. 2, 6; А. Д. Столяр, вказ. праця, рис. 15, 1—7.

поховання підлітка (№ 32),— останки чоловіків. За визначенням І. Й. Гохмана, серед них двоє молодих, троє зрілих (36—50 років) і один близько 50—55 років.

При витягнених кістяках виявлена значна кількість знахідок: кістяний наконечник списа, вістря стріла трикутної форми та інші предмети. Наконечник списа, що засів у крижі кістяка № 34, є унікальною знахідкою. На жаль, під час нанесення удару списом він розколовся вздовж і зламався впоперек. Довжина частини, що збереглася,— 4 см. Наконечник має сплющено-округлий переріз. По обох боках вістря є поздовжні пази для крем'яних вкладишів. Кілька вкладишів збереглося у первісному стані. Вони являють собою мікропластини без будь-яких слідів сторонньої обробки (рис. 5, 8). Аналогії такому наконечнику можна вбачати у відповідних виробих ранньонеолітичних стоянок типу о. Сурського⁹. Решта крем'яних і кістяних виробів знайдена серед кісток поховань. Тут є невеликі трикутники, виготовлені з досить товстих, але добре огранених пластин (рис. 5, 9). Спинки знарядь і трохи ввігнута їх основа старанно оббиті крутою краєвою ретушю. Один із трикутників нагадує асиметричну трапецію (рис. 5, 10).

Крім описаних знарядь, при витягнених кістяках знайдено фрагмент ножовидної пластини та уламки якихось кістяних виробів (кістяки № 33, 34), серед яких — фрагмент кістяного вістря (рис. 5, 11). Цікаво, що ці вироби, частково обпалені, мають темний, засмалений вигляд.

Ці знахідки свідчать про дещо пізніший час поховань другої групи щодо розглянутої вже групи скорчених кістяків.

Не обстоюючи тут висловлену нами раніше думку про належність скорчених і витягнених поховань до двох самостійних некрополів¹⁰, проти чого так категорично виступив А. Д. Столяр¹¹, ми все ж підкреслюємо їх явну відособленість і очевидну різночасовість, яка впливає не лише з відмінності в обряді поховання і розміщення кістяків на площі могильника, а також і з ряду інших фактів.

Група скорчених поховань, по суті,— звичайне родове кладовище, де поряд з чоловічими похованнями є також жіночі та численні дитячі. Група ж витягнених поховань включає лише чоловіків і притому (за одним лише винятком) дорослих осіб. Це, очевидно, колективні могили воїнів, що загинули в бою. Виділені групи поховань, як вже зазначалось, мають і різну орієнтацію: скорчені орієнтовані в усі боки, витягнені — лише на південь чи з невеликим відхиленням на захід.

Поховання другої групи, до того ж, мають меншу глибину залягання.

Група скорчених поховань, яка на могильнику є основною, безперечно, давніша за могили з витягненими кістяками. Вже одного погляду на план некрополя досить, щоб переконатися в тому, що його створення починалось саме із спорудження могил для скорчених поховань, які займають тут центральну частину, і лише потім на периферії існуючого могильника виникли ями з витягненими похованнями.

Знайдені при скорчених кістяках вістря з затупленою спинкою виготовлені з невеликих ножовидних пластин. Як відомо, вістря подібного типу існували в палеоліті і мезоліті Східної Європи досить довгий час. Вони добре представлені в Амвросіївському костисті, нижньому горизонті Тельманівської стоянки, є в Мізині, різних горизонтах

⁹ В. М. Даниленко, До питання про ранній неоліт південної Наддніпрянщини, Археологія, т. III, 1950, табл. I, 11.

¹⁰ Д. Я. Телегин, Васильевский третий могильник, КСИА, в. 7, 1957.

¹¹ А. Д. Столяр, вказ. праця, стор. 127 і далі.

Молодово V на Дністрі і Володимирівки на Південному Бузі, у V горизонті Осокорівської стоянки в Надпоріжжі тощо. Вістря з затупленою спинкою зустрічаються на ранніх донних стоянках Подніпров'я (Кудлаївка). Нещодавно вони знайдені в комплексі з геометричними формами типу трапецій поблизу с. Велика Андрусівка на Черкащині. Такі вістря, проте, не відомі в неоліті України. Отже, рання група поховань Василівського третього могильника безперечно відноситься ще до мезолітичного часу. Більш точно датування цієї групи поховань можливе при зіставленні матеріалів Василівки 3 із знахідками інших

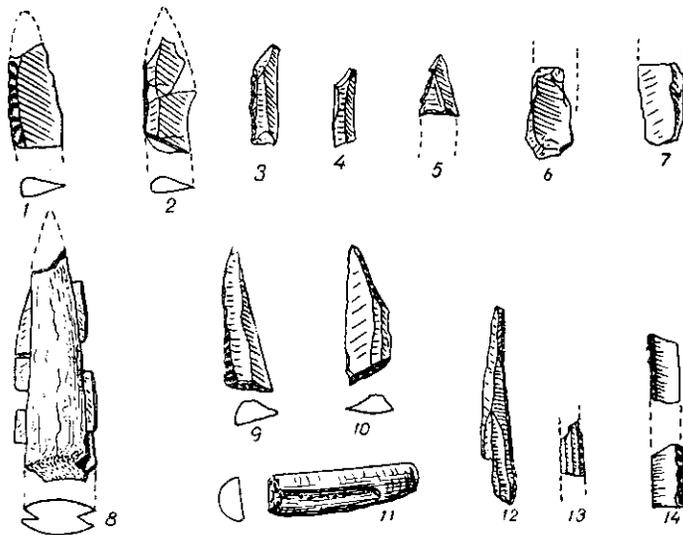

Рис. 5. Крем'яні та кістяні вістря і їх уламки, виявлені при скорчених (1—7) і витягнутих (8—11) похованнях Василівського третього могильника. Вістря з затупленою спинкою Волоського (12) і Василівського першого (13—14) некрополів.

некрополів цього типу в Надпоріжжі — Волоського і Василівського першого, на чому ми зупинимось нижче.

Вік витягнутих кістяків Василівки 3 визначається характером виявлених при них знахідок (трикутні вістря і наконечник списа). Аналогічні трикутні вістря знайдені серед матеріалів кінця мезолітичної епохи в Криму (наприклад, в другому тарденуазькому шарі Фатьма-Коба¹² і на стоянці Кара-Коба¹³). М. В. Воеводський відносить подібні вістря Східної Європи до свідерської епохи¹⁴. Аналогію кістяному наконечнику із Василівки 3 можна вбачати серед матеріалів ранньонеолітичної епохи. Слід зауважити, що групі витягнені поховання, аналогічні Василівському, на Україні відомі як в мезолітичний час (Мурзак-Коба), так і в епоху раннього неоліту. Кілька груп таких поховань в овальних ямах — «гніздах» досліджені нами, наприклад, на Вільнянському могильнику, де вони перекривались пізньонеолітичними могильниками.

Таким чином, група витягнутих поховань Василівського третього могильника повинна датуватися кінцем мезоліту — початком неолітичної епохи.

¹² Розкопки С. М. Бібікова в 1956—1957 рр., Фонди ІА АН УРСР.

¹³ Ю. Г. Колосов, Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму, КСИА, в. 10, 1960, рис. 2.

¹⁴ М. В. Воеводский, Мезолитические культуры Восточной Европы, КСИИМК, в. XXXI, 1950, стор. 106, рис. 37, 10.

Як вже відзначалось, Василівський третій могильник в своїй старшій частині становить повну аналогію Волоському і Василівському першому некрополям. Ці пам'ятки, безперечно, дуже близькі в часі, але все ж не одночасові. До такого висновку ми приходимо на підставі аналізу виявлених при похованнях вістер і, в першу чергу, характеру ножовидних пластин, з яких вони виготовлені. Привертає увагу насамперед тип пластин Волоського могильника. Пластини мають ще досить погане огранення, їх спинки вкриті багатьма фасетками несталої форми і різних розмірів (рис. 5, 12). В техніці виготовлення цих пластин явно відчуваються верхньопалеолітичні традиції обробки кременю, які проте вже в значно меншій мірі властиві пластинам із Василівських могильників. Вістря з цих некрополів виготовлені з стрункіших, рівно огранених пластин, що мають дво- або трисхильну спинку. Ці пластини типологічно наближаються до мікролітичних (рис. 5, 13 14).

Відмінність в техніці виготовлення ножовидних пластин безперечно свідчить про більш ранній вік Волоського могильника і пізніший — Василівських. Волоський некрополь (дається В. М. Даниленком епіпалеолітичним часом), очевидно, ще цілком відноситься до заключного періоду палеолітичного часу. Про більш ранній вік Волоського могильника свідчить і однорідність антропологічного матеріалу. Зауважимо також, що крем'яні вістря Волоського могильника, на відміну від Василівських, вкриті біло-голубою патиною, що при однаковій якості кременю і загалом аналогічних умовах залягання може також служити хронологічним показником.

З Василівських могильників, дуже близьких у часі, розкопаний нами третій некрополь, очевидно, трохи молодший. На це вказує безпосереднє переростання його в могильник іншого типу з витягненими похованнями.

Підсумовуючи сказане, можна твердити про таке розміщення в часі епіпалеолітичних (мезолітичних) могильників Надпоріжжя:

а) Волоський, який є найдавнішим і ще досить тісно зв'язаний з фінальнопалеолітичною епохою; б) Василівський перший; в) Василівський третій, що змінюється могильниками неолітичної епохи з витягненими похованнями.

Приведене нами хронологічне розчленування трохи відрізняється від запропонованого А. Д. Столяром, який вважає найдавнішим Василівський перший могильник¹⁵. В основу такого датування дослідник поклав ступінь скорченості кістяків, найдавнішими з яких він вважає найбільш скорчені. Помилковість такого критерію для хронології могильників цього типу в Надпоріжжі стає цілком очевидною, якщо згадати, що у всіх трьох є поховання з найрізноманітнішим ступенем скорченості. На Волоському і Василівському третьому могильниках, крім того, є ями з групами, безперечно одночасовими похованнями, що включають як дуже скорчені, так і ледве зігнуті кістяки. Отже, ступінь скорченості, на нашу думку, не може служити хронологічним показником. Між іншим, висунутий А. Д. Столяром критерій хронології не узгоджується з його ж висновками: Волоський могильник, де сильно скорчених скелетів найменше, ставиться ним в хронологічній таблиці на друге місце, перед Василівкою 3, а не на третє, де мав би стояти.

Антропологічний матеріал з Василівського третього могильника вивчений І. Й. Гохманом. З 20 черепів дорослих виділяються, перш за все, два крайні типи: 1 — середземноморський, дуже граційний, вузьколиций, доліхокранний і 2 — масивний, широколиций, із значно меншим профілюванням обличчя. Поряд з похованнями, які за сумою оз-

¹⁵ А. Д. Столяр, вказ. праця, стор. 129.

нак більш-менш впевнено відносять до одного з названих вище антропологічних типів, є черепи, що являють собою проміжні форми між ними. Вони зустрічаються як серед скорчених, так і серед витягнутих поховань. Отже, хронологічний матеріал Василівки 3 свідчить про певну змішаність населення Подніпров'я в той час (представлені типи явно південного, присередземноморського походження, а також кроманьйонський тип — загалом більш північного походження).

Явище змішаності двох расових типів спостерігається і в Василівському першому могильнику, де, за визначенням Т. С. Кондукторової, поряд з черепами пізніх кроманьйонців «представлені чи навіть переважають черепи... так званого середземноморського типу»¹⁶.

Деяко іншим було населення в найдревнішому з досліджених могильників цього типу — Волоському. Г. Ф. Дебець, який опрацював матеріали з Волоського некрополя, знаходить аналогії його черепам лише серед древніх рас середземноморського і австралоїдного типів. Північної кроманьйонської домішки тут немає¹⁷.

Вивчення археологічних і антропологічних матеріалів мезолітичних могильників Надпоріжжя дозволяє зробити висновок про значні зміни, що намітилися тут як в поховальному обряді, так і в етнічному складі древнього населення.

Верхньопалеолітичні поховання на Україні, на жаль, поки ще не відомі. Але дуже можливо, що в той час степова частина України була населена племенами південного середземноморського походження, близькими до людей, похованих у Волоському могильнику, про що до деякої міри свідчить належність цієї території до середземноморської верхньопалеолітичної культурної області¹⁸. Слід гадати, що межа цієї області (на Україні вона проходить десь на північному кордоні степової зони) в якійсь мірі була також і рубезем поширення людей південного середземноморського типу. Лише в окремих випадках вони проникли далі на північ, в район розселення кроманьйонських груп типу людей Костьонки 4 чи Пшедмоста. Свідченням такого проникнення є, наприклад, відоме скорчене на боці поховання людини середземноморського типу з Маркиної гори. При дальшому розгляді історії населення південної України в мезолітичний і неолітичний час ми виходимо з припущення про існування на Східноєвропейській рівнині двох великих областей — північної і південної, заселених генетично різними групами людей. Таке припущення безперечно стосується раннього епіпалеолітичного часу, коли південь України заселяли люди середземноморського походження типу похованих у Волоському могильнику (ще без будь-якої кроманьйонської домішки). Згодом, на пізніших етапах мезоліту, в час існування Василівських могильників, почалося проникнення на південь України кроманьйонського типу, що привело до поступового витіснення і асиміляції місцевого населення¹⁹. Нове населення, принісши з собою ритуал групових витягнутих поховань, заселило очевидно всю степову зону України аж до території Криму, де поряд із скорченими похованнями типу Фатьма-Коба з'являються могили кроманьйонців з витягненими кістяками (Мурзак-Коба).

Багатівіковий процес змішування кроманьйонської і середземноморської рас на півдні України закінчився лише в неолітичний час

¹⁶ Т. С. Кондукторова, Палеоантропологические материалы из мезолитического могильника Васильевка I, «Советская антропология», 1957, № 2, стор. 207.

¹⁷ Г. Ф. Дебець, Черепа из эппалеолитического могильника у с. Волошкового, «Советская этнография», № 3, 1955.

¹⁸ С. Н. Замятин, О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода, Труды Ин-та этнографии, новая серия, т. XVI, М., 1951, рис. 10.

¹⁹ Ця думка, висловлена нами раніше (див. Вісник АН УРСР, 1957, № 8, стор. 51—54), здається, знаходить визнання в працях А. Д. Столяра і І. Й. Гохмана.

повним переважанням зайшлих племен. В цей час тут, зокрема на Придніпров'ї і Приазов'ї, виникають численні колективні усипальниці з витягненими на спині похованнями типу Вільнянського, Вовнизьких, Микільського, Лисогорського, Маріупольського та інших могильників.

Закінчуючи розгляд питання про зміну населення на півдні України при переході від палеоліту до неоліту, відзначимо, що цей процес був очевидно мирним (про це свідчить тривале змішування людей різних антропологічних типів, засвідчене, наприклад, у Василівських могильниках. Але іноді сутички між ворогуючими групами напевно вирішувались за допомогою зброї, про що свідчать вістря стріл і списа, виявлені в кістках Волоського і Василівського третього могильників.

Опис поховань

№ 1 (рис. 6, 1). Поховання дорослої особи на спині, головою на південь, обличчям на схід. Ноги витягнені. Ліва рука зігнута в лікті під прямим кутом, права — рівна. Збереженість кістяка погана, череп сплющений, трубчасті кістки розтріскались, дрібні кісточки стоп ніг і кистей рук відсутні. Глибина залягання 2 м²⁰.

№ 2 (рис. 6, 1). Поховання дорослої особи. Дуже скорчене на правому боці, головою на південь. Ноги сильно підігнуті в колінах і підтягнені до живота, руки зігнуті в ліктях. Кісті рук біля обличчя. Хребет вигнутий назад. Проксимальні кінці плечових кісток підпирають череп знизу. Збереженість кісток погана. Від правих гомілок збереглись лише уламки. Глибина залягання 2 м.

№ 3 і 3а. Парне поховання дитини 10—12 років (3) і немовляти (3а). Розміщені поруч з двома гранітними каменями, один з яких трохи перекривав череп поховання № 3, покладеного в скорченому стані на правому боці, головою на південний захід. Глибина 1,89 м. Положення немовляти визначити не вдалося. Глибина залягання 1,96 м.

№ 4. Поховання дорослої особи, слабо скорчене на правому боці, головою на південь. Ноги зігнуті в колінах і підігнуті до грудей, руки зігнуті в ліктях, кисті на рівні голови. Глибина залягання 1,96 м.

№ 4а. Поховання дорослої особи, за орієнтуванням і положенням кісток аналогічне похованню № 4.

№ 5 і 6 (рис. 7). Поховання залягають поруч, на одному рівні. Ліве коліно поховання № 5 трохи перекриває ребра кістяка № 6. Це, безперечно, одночасове парне поховання. Обидва кістяки трохи пофарбовані червоною вохрою.

№ 5. Поховання дорослої особи, вільно скорчене на правому боці, головою на південний схід. Ноги зігнуті і підтягнені колінами до рівня грудей, руки зігнуті в ліктях, кисті біля голови, дуже нахилена вниз. Глибина залягання 1,84 м. Серед кісток, біля лівої лопатки, під нижньою щелепою, на поверхні тазової кістки і в ділянці кистей рук, знайдено чотири уламки крем'яних пластин (рис. 5, 3—6). Три з них мають круту краєву ретуш на одному боці і, можливо, є частиною вістря стріли.

№ 6. Поховання дорослої особи в неприродно сильно скорченому стані, на правому боці, головою на південний схід. Всі трубчасті кістки рук і ніг щільно притиснуті до кісток грудної клітки. Очевидно, у покійника були підрізані сухожилля, можливо, він був міцно зв'язаний. Глибина залягання 1,83 м.

№ 7 (рис. 7). Поховання дитини 10—12 років, зберігся лише

²⁰ Глибина взята від нульової відмітки (поверхня гумусу в кв. 1) до верхньої частини кісток черепа.

череп. Померлий був покладений, очевидно, на правому боці, головою на захід. Глибина залягання 1,83 м.

№ 8 (рис. 4, 4; 7). Поховання чоловіка 25—30 років, дуже скорчене, на спині, головою на південь, з деяким відхиленням на захід. Руки

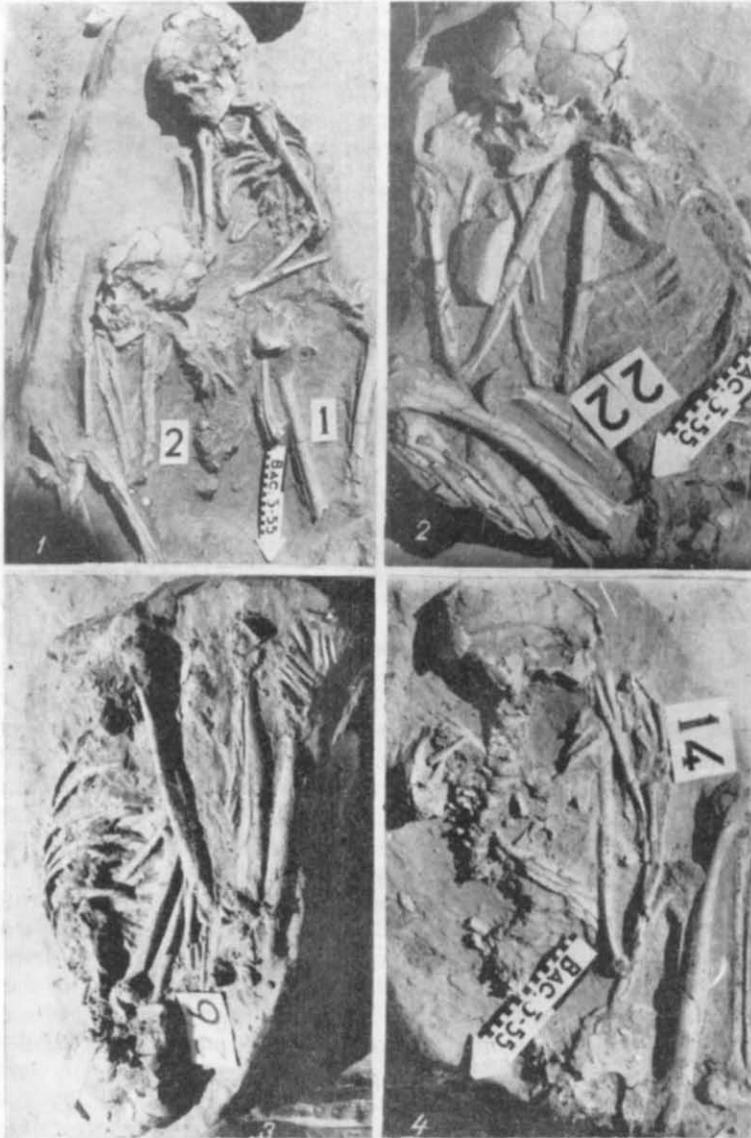

Рис. 6. Василівка 3. 1—4 — поховання № 1, 2, 22, 26, 14.

зігнуті в ліктях, кисті — біля правої щоки. Ноги, зігнуті в колінах, лежать на грудях. Глибина залягання черепа 1,7 м.

№ 9. Поховання дорослої особи, розміщене трохи осторонь інших поховань могильника. Верхня частина кістяка зруйнована розмивом. Збереглися кістки ніг і кілька ребер. Судячи з цього, покійник був покладений у скорченому стані на правому боці головою на схід. Глибина залягання 2,5 м.

№ 10 (рис. 7). Поховання жінки 36—50 років, вільно скорчене, на лівому боці, головою на схід. Ноги зігнуті в колінах і наближені до

грудей. Руки зігнуті в ліктях, кисті складені долонями, лежать перед обличчям на рівні очей. Глибина залягання 2,15 м.

№ 11 (рис. 7). Поховання дорослої особи, дуже сильно скорчене, на правому боці, головою на південь. Ноги зігнуті в колінах і підтягнені майже до підборіддя. Руки зігнуті в ліктях, кисті складені і лежать біля шиї.

Рис 7. Василівка 3. Поховання 5—8, 10—12, 37, 38.
х—кремені вістря і їх уламки.

Кістяк № 11 частково перекривав потрійне скорчене поховання: кістки його таза і дистальні кінці притиснутих до нього гомілок лежать над черепами кістяків № 37 і 38, на 0,25 м вище (рис. 4, 1). Глибина залягання цього поховання 1,13 м.

№ 12, 37, 38 (рис. 4, 3; 7). Потрійне поховання, кістяки залягають на одному рівні. Очевидно, в одну спільну яму одноразово були покладені три покійники: спочатку крайній зліва (12), потім крайній справа (38) і останнім — середній (37). Поховання залягають досить глибоко, на 0,25—0,5 м глибше від інших кістяків, в шарі білесуватого суглинку. Це потрійне поховання частково перекривалось скорченим похованням № 11. Положення покійників у ямі було далеко не однакове: якщо № 38 скорчений слабо, то № 37 і № 12 дуже зігнані і, оче-

видно, втиснуті в яму. Кістяк № 38 займає стільки ж місця, скільки два інших разом. Поховання орієнтовані головою на південний захід і захід.

№ 12. Поховання чоловіка 25—30 років, дуже сильно скорчене, на лівому боці. Грудна клітка і таз досить сильно розгорнуті на спину. Ноги скорчені і притиснуті до грудей. Коліно правої ноги майже торкається підборіддя і лежить на поверхні лівої лопатки. Руки зігнуті в ліктях. Глибина залягання 2,36 м.

Біля третього знизу ребра правого боку виявлено дрібні уламки крем'яних пластинок, які щільно прилягали до кісток. Дрібна скалка із кременю знайдена також між п'ятим і шостим ребрами лівого боку.

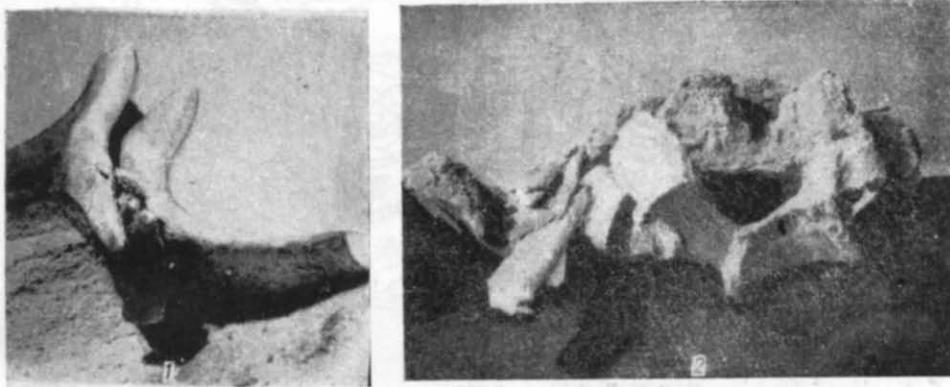

Рис. 8. Василівка 3.

1 — крем'яне вістря в ребрі поховання № 12; 2 — кістяний наконечник списа з вкладишами в крижі поховання № 34.

В дванадцятому лівому ребрі виявлено крем'яне вістря стріли, описане вище (рис. 5, 1). Рана нанесена ззаду. Стріла, потрапивши в ребро, розколола його і засіла в кістяку на глибині 1 см. На фотографії видно злам ребра в місці удару стріли (рис. 8, 1).

№ 37. Поховання чоловіка 25—30 років, лежить поруч із похованням № 12 і перекриває його. Померлий був покладений на лівому боці. Положення покійника трохи незвичайне: верхня частина тулуба лежить на правому боці, а таз розгорнутий передньою частиною догори. Одна гомілка лежить під тазом не в анатомічному порядку, другої немає. Руки дуже зігнуті в ліктях і втиснуті між ребрами. Кість правої руки лежить на тильній частині черепа № 38. Глибина залягання 2,3 м. В правому поперечному відростку другого поперекового хребця виявлений дуже розтрісканий наконечник стріли (рис. 5, 2). Рана була нанесена в спину з правого боку і дещо трохи зверху. Вістря пробило основу відростка майже наскрізь і розтріскалось. Його уламок лежав на другому відростку того ж хребця. Біля проксимального кінця правої плечової кістки, з її латерального боку, за визначенням Г. В. Лебединської, є сліди поранення у вигляді ямки довжиною 2,5 см. Пошкодження на кістці заросло ще за життя похованого.

№ 38. Поховання чоловіка 25—30 чи 36—50 років. Виділяється між іншими помітно більшим зростом. Слабо скорчене на лівому боці. Ноги зігнуті в колінах і підтягнені до рівня живота. Руки зігнуті в ліктях, кисті складені долонями і лежать перед обличчям (за 5—7 см від нього). Кістяк не має гомілок лівої ноги. Глибина залягання 2,33 м.

№ 13. Поховання дорослої особи, зруйноване розмивом ярка. Збереглася лише нижня частина кістяка, інтенсивно пофарбована чер-

воною вохрою. Покійник лежав скорченим, на правому боці, головою на схід. Кісті рук піднесені до обличчя. Глибина залягання 2,4 м.

№ 14 (рис. 6, 4). Поховання жінки 36—50 років, дуже скорчене, на лівому боці, головою на південний схід. Ноги зігнуті і притиснуті до живота. Кість лівої руки лежить під щокою, правої — поруч, біля обличчя. Глибина залягання 1,9 м.

№ 15. Поховання дорослої особи. Від кістяка зберігся лише череп. Знаходиться на східному краю могильника. Покійник, що лежав, очевидно, у витягнутому стані, був орієнтований головою на південний захід. Глибина залягання 1,6 м.

№ 16. Поховання жінки 36—50 років, дуже скорчене, на правому боці, головою на південний схід. Ноги притиснуті до живота, руки —

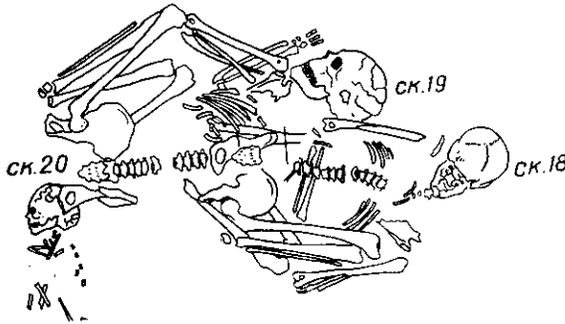

Рис. 9. Васпівка 3. Поховання № 18—20.

до грудей, кісті рук — проти обличчя. Глибина залягання 1,74 м. Кістяк лежав на 0,25 — 0,3 м вище від дитячого поховання № 17, яке частково перекривав стопами ніг.

№ 17. Поховання дитини 6—7 років, скорчене, на правому боці, головою на схід. Глибина залягання 2,1 м.

№ 18 і 19 (рис. 9). Парне поховання жінок, що лежать майже на одному рівні. № 18 частково перекриває № 19.

№ 18. Поховання жінки 36—50 років. Положення кісток трохи незвичайне для поховань першої групи. Покійниця була кинута в яму догори спиною. Ноги підігнуті під тулуб і трохи відвернуті праворуч. Ліва рука зігнута в лікті, кість в ділянці живота; права рука неприродно зігнута, кість під пахвою. Поховання орієнтовано головою на південь. Глибина залягання 1,8 м.

На лівійтім'яній кістці черепа є вм'ятини, нанесена давно твердим чотирикутним предметом розміром 5×2,5 см. Глибина вм'ятини 1,5 см.

№ 19. Поховання жінки 25—30 років, слабо скорчене, на правому боці, головою на південь. Кість правої руки лежить коло лоба, лівої — коло плеча. Плечова кістка лівої руки неприродно вивернута із суглоба. Глибина залягання 1,9 м.

№ 20 (рис. 9). Поховання дитини 3—4 років, на правому боці, в скорченому стані, головою на схід. Кістяк засипаний червоною вохрою. Глибина залягання 2,06 м.

№ 21. Поховання дитини 2—4 років, скорчене, на лівому боці, головою на північний захід. Глибина залягання 2 м.

№ 22 (рис. 6, 2). Поховання жінки віком понад 50—55 років, слабо скорчене на правому боці, головою на південний схід — схід. Кісті рук — під правою щокою. Глибина залягання 1,94 м.

Кістяк № 22 тазовими кістками перекривав ліктьову кістку і радіус лівої руки кістяка № 24, що лежав нижче на 15 см.

№ 23. Поховання чоловіка 36—50 років, збереглося частково. Є че-

реп і кисті рук. Покійник лежав на правому боці, головою на південь. Кисті рук проти обличчя. Права — долонею догори, ліва, що лежить поруч, — вниз. Глибина залягання 2,17 м.

№ 24. Поховання чоловіка 25—30 років, також збереглося частково — немає нижньої і середньої частини тулуба. Покійник похований на правому боці, головою на південь. Глибина залягання 2,16 м.

№ 25 (рис. 4, 5). Поховання чоловіка 36—50 років, слабо скорчене,

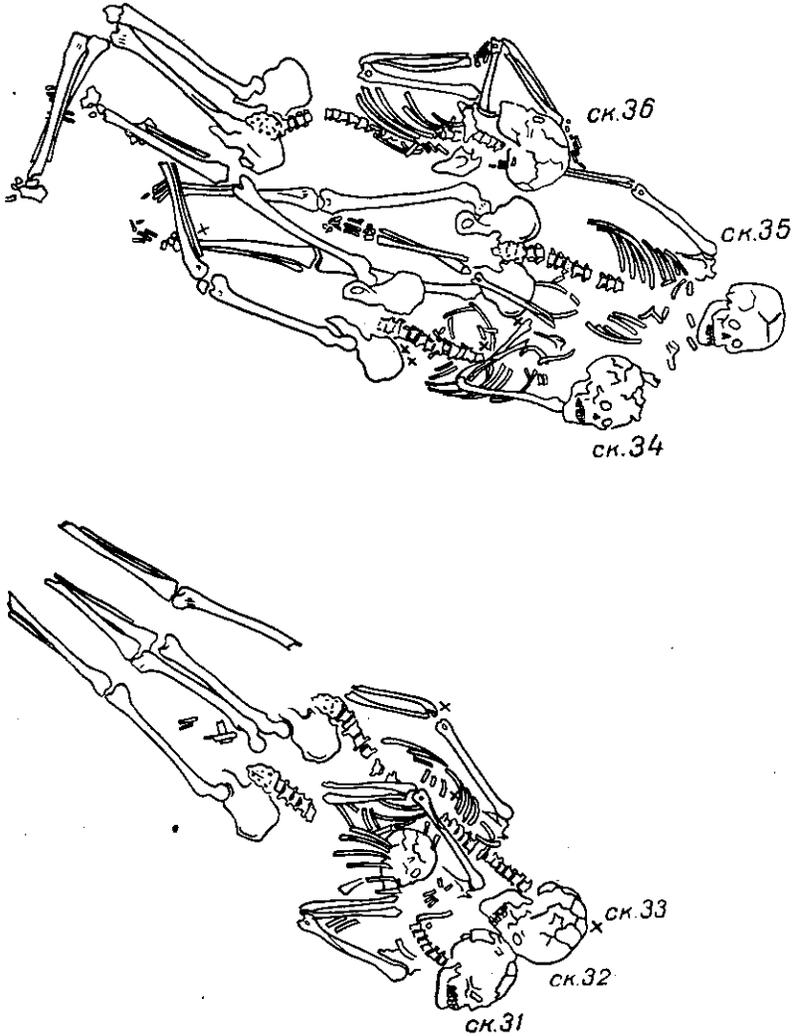

Рис. 10. Василівка 3. Поховання № 31—36. X крем'яні і кістяні знахідки.

на правому боці, головою на північний схід—схід. Череп стоїть сагітальним швом догори. Ноги зігнуті в колінах і підтягнені до живота. Кістки лівої стопи витягнені донизу, руки зігнуті в ліктях, кисті складені долонями і лежать під обличчям. Похований виділяється порівняно великим зростом. Глибина залягання 2 м.

Кістяк № 25 вирізаний монолітом для експозиції Дніпропетровського музею.

№ 26 (рис. 6, 3). Поховання чоловіка 25—30 років, дуже скорчене, на правому боці, головою на південний схід. Кисті рук проти обличчя. Голова втягнена в плечі. Кістки трохи пофарбовані червоною вохрою. Глибина залягання 2,15 м.

№ 27. Поховання дитини 8—9 років, скорчене, на правому боці, головою на схід. Глибина залягання 2,34 м.

№ 28 (рис. 3, 3). Поховання чоловіка 36—50 років, скорчене, на лівому боці, головою на схід. Ноги підтягнені до живота, руки зігнуті в ліктях і притиснуті до грудей, кисті, мабуть, закривали нижню частину обличчя. Глибина залягання 2,35 м.

№ 29. Поховання дитини 3—4 років. Збереглися лише трохи пофарбовані уламки черепа. Покійник лежав на боці, головою на північний схід. Глибина залягання 1,88 м.

№ 30. Поховання дитини 2—3 років. Скорчене, на правому боці, головою на південь. Кістки рук і ніг дуже притиснуті до грудей. Поховання засипане порошком червоної вохри. Глибина залягання 2,17 м.

Кістяк № 30 вирізаний монолітом.

Кістяки № 31, 32, 33 — потрійне поховання в спільній могилі. Покійники були покладені в такій послідовності: 33, 32, 31 (рис. 4, 2; 10), головою на південний захід.

№ 31. Поховання чоловіка віком понад 50—55 років, витягнене на спині, обличчям вліво. Права рука лежить вздовж тулуба, трохи зігнута в лікті, кисть на тазових кістках. Ліва рука зігнута в лікті, кисть — на грудях. Глибина залягання 1,65 м.

№ 32. Поховання підлітка на правому боці. Права нога витягнена, ліва трохи зігнута в коліні. Глибина залягання 1,68 м.

№ 33. Поховання молодого чоловіка, витягнене на спині, головою на південний захід, обличчям вліво. Права рука витягнена вздовж тулуба і трохи зігнута в лікті, кисть — в ділянці таза. Глибина залягання 1,65 м.

Між восьмим і дев'ятим ребрами правої половини грудей виявлене трикутне вістря з кременю (рис. 4, 6; 5, 9). Біля черепа лежав уламок пластини, а біля ліктя правої руки — уламок кістки із слідами обробки і обпалення.

Кістяки № 34, 35, 36 — одне потрійне поховання (рис. 4, 2; 10). Залягають поруч, на одному рівні. Кістяк № 35 частково перекриває № 34, який також перекритий кістяком № 36. Всі кістяки чоловічі. Вік покійників 25—30 років. Поховання орієнтовані на північний захід.

№ 34. Поховання витягнене на спині. Права нога рівна, ліва — трохи зігнута в коліні і неприродно підігнута праворуч, права рука простягнута вздовж торса. Ліва — зігнута в лікті, кисть — на грудях. Глибина залягання 1,82 м.

В крижі з правого боку і трохи ззаду виявлено уламок кістяного наконечника списа з крем'яними вкладишами (рис. 5, 8). Наконечник засів глибоко в губчасте тіло верхнього хребця крижа, розколовся по довгій осі, і менша його частина проникла майже наскрізь крижа (рис. 8, 2).

В районі грудної клітки між грудними хребцями з правого боку лежав уламок ножовидної пластини із слідами ретуші. При розчистці поховання № 34 в ділянці грудей знайдено наконечник стріли у формі асиметричної трапеції чи трикутника (рис. 5, 10). Крім цих знахідок, коло лівої гомілки лежав уламок якогось кістяного знаряддя (рис. 5, 11).

№ 35. Поховання витягнене на спині. Права рука трохи відведена вбік. Глибина залягання 1,8 м.

№ 36. Поховання витягнене на правому боці. Ноги підігнуті в колінах назад. Таз розвернутий лобковими кістками догори. Права рука піднята, зігнута в лікті, кисть біля лоба. Ліва рука «підтримує» лікоть правої. Глибина залягання 1,9 м.

Між ребрами правого боку лежало два маленькі уламки крем'яних пластин з дрібною ретушшю. (№ 37, 38 — див. стор. 15.)

№ 39. Поховання чоловіка, слабо скорчене, на лівому боці, головою на північний схід — схід. Ноги зігнуті в колінах і підтягнені до таза. Руки зігнуті в ліктях, кисті складені долонями і лежать перед обличчям. Глибина залягання 2,2 м.

№ 40. Поховання дитини 2—3 років. Збереглися лише уламки черепа, які лежали над гомілками кістяка № 41.

№ 41. Поховання дитини 10—12 років, скорчене, на лівому боці, головою на південний схід. Ступінь скорченості невеликий. Глибина залягання 1,8 м.

Кістяк № 41 перекривав № 42.

№ 42 (рис. 3, 4). Поховання дорослого чоловіка, слабо скорчене, на лівому боці, головою на північ. Кисті рук лежать проти лоба. Біля кістяка знайдено дві стулки анадонти, черепашка палюдини і уламок трохи обпаленої кістки із слідами обробки. Всі знахідки, за винятком черепашки палюдини, що лежала коло таза, виявлені в ділянці грудей. Глибина залягання 2,27 м. Кістяк вирізаний монолітом.

№ 43. Поховання немовляти 1—2 років, дуже пофарбоване червоною вохрою. Лежало в скорченому стані, на правому боці, головою на південь. Глибина залягання 2,27 м, було перекрито кістяками № 3 і 3а.

Поблизу поховання № 26, за 1,5—2 м від нього, в лесі виявлено кістку крупного бика ²¹.

²¹ Визначення І. Г. Підоплічка.

М. М. ШМАГЛІЙ

КЕРАМІКА ПОСЕЛЕНЬ ГОРОДСЬКОГО ТИПУ

I

У вивченні матеріальної культури пізньотрипільських племен особливе місце належить кераміці. Найбільш поширена і різноманітна за складом категорія археологічного матеріалу, кераміка відкриває широкі можливості як для характеристики культури в цілому, так і для визначення її етнографічних особливостей. Вивчення кераміки допомагає також встановити генетичні зв'язки культури пізньотрипільських племен з епохою раннього і розвинутого трипілья, що має велике значення для визначення культурної належності пізньотрипільських поселень і вирішення проблеми так званого зникнення трипільської культури. Велике значення кераміки і в питаннях відносної хронології пізньотрипільських поселень та у визначенні деяких сторін господарчої діяльності і побуту пізньотрипільського населення.

Опису і характеристиці керамічних колекцій з поселень городського типу присвячено ряд публікацій, серед яких слід відзначити звіти В. П. Петрова і Є. Ю. Кричевського про розкопки в Городську¹ та розділи монографії Т. С. Пассек, присвячені аналізу керамічних комплексів Городська, Колодяжного і Райків².

Якщо В. П. Петров за основу класифікації посуду прийняв типологічний метод, то Є. Ю. Кричевський класифікує городську кераміку за характером структури черепка. Останній розділив усю кераміку на три групи: 1-а група має простий фрагмент шарової структури; 2-а — суцільний фрагмент грудкуватої структури; 3-я — фрагмент з відмученої глини.

Всі три групи кераміки за наявністю чи відсутністю домішок були поділені на підгрупи, а підгрупи — на серії: за відмінністю черепків залежно від ступеня і характеру їх випалу та кольору поверхні. Поділивши таким чином керамічний комплекс поселення в Городську і стверджуючи цим його «різносортність», Є. Ю. Кричевський прийшов до висновку, що основна маса городської кераміки відмінна від «виробів трипільського горшківництва» і близька, навіть аналогічна, до кераміки деяких поселень епохи бронзи. Поряд з цим дослідник відмітив у Городську і фрагменти посуду чисто трипільського типу³.

¹ В. П. Петров, Поселення в Городську, зб. «Трипільська культура», т. I, К., 1940, стор. 355—376; Є. Ю. Кричевський, Поселення в Городську, там же, стор. 393—419.

² Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, 1949, стор. 160—166, 170—175.

³ Є. Ю. Кричевський, О процессе исчезновения трипольской культуры, МИА, № 2, 1941, стор. 253.

«Різносортність» і кількісне співвідношення між трипільською і не трипільською керамікою наводились Є. Ю. Кричевським як докази зникнення трипільської культури. По-іншому класифікувала кераміку з поселення в Городську Т. С. Пассек, пов'язуючи її з керамічними колекціями пізньотрипільських поселень⁴.

За класифікацією Т. С. Пассек кераміка з городського поселення поділена на чотири групи. 1-а група включає посуд з шорсткою поверхнею, в рідких випадках — з полосчатим згладженням, слабо орнаментовану; 2-а — посуд із заглибленим орнаментом; 3-я — з шнуровим орнаментом; 4-а — посуд звичайного трипільського типу.

Якщо 1-а, 2-а і 4-а групи, на думку Т. С. Пассек, генетично зв'язані у своєму розвитку з аналогічними типами власне трипілья, то 3-я група (з шнуровим орнаментом) — це новий для трипілья тип кераміки, що має тісний зв'язок з керамікою епохи бронзи.

Таким чином, Т. С. Пассек відзначала існування в пізньотрипільських поселеннях двох різних типів кераміки: трипільської і одного з варіантів культури мідного або ранньобронзового віку лісостепової смуги України⁵.

Т. С. Пассек і Є. Ю. Кричевський, характеризуючи кераміку пізньотрипільських поселень етапу С-II, вбачали в її різносортності ознаки різнокультурності і відносили основну масу пізньотрипільського посуду до кераміки так званого мідного або ранньобронзового віку. Вони вважали, що пізньотрипільський тип посуду домінує над трипільським, і це твердження наводили на доказ «зародження в надрах старого елементів нового»⁶.

Проте нові дослідження показали, що тип кераміки, який наводився за приклад нових напрямків в розвитку трипілья і був знайдений в чистому комплексі⁷, відноситься до іншої археологічної культури.

Отже часткова змішаність трипільської кераміки Городська з матеріалами інших археологічних культур і відсутність єдиної класифікації кераміки поселень городського типу, при всьому позитивному значенні класифікації Т. С. Пассек і Є. Ю. Кричевського, вимагали уточнення їх висновків.

Нові дослідження кераміки поселень городського типу йшли в напрямі уточнення класифікації керамічних комплексів і встановлення їх територіальних та хронологічних відмінностей. В публікаціях М. Л. Макаревича, О. Ф. Лагодовської і Ю. М. Захарука систематизовано нові матеріали розкопок пізньотрипільських поселень Волині: Паволочі⁸, Войцехівки⁹ і Ново-Чорторії¹⁰.

Ці дослідники застосували інші принципи класифікації керамічних комплексів городського типу. Визначальною ознакою у них став склад керамічної маси. Проте через невеликі масштаби проведених досліджень і фрагментарність археологічного матеріалу кераміка поселень городського типу все ще залишалась слабо вивченою. І досі не вироблено єдиної класифікації пізньотрипільської кераміки.

Для більш глибокого і всебічного вивчення цієї категорії археологічного матеріалу поселень городського типу необхідні були нові дані.

⁴ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 161 і далі.

⁵ Там же, стор. 164, 189.

⁶ Там же, стор. 189.

⁷ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних, зб. «Наукові записки Ін-ту суспільних наук АН УРСР», т. II, К., 1954, стор. 22—23.

⁸ М. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Паволочі, АП, т. IV, 1952, стор. 99—100.

⁹ Е. Ф. Лагодовская, Войцеховское поздне трипольское поселение, КСИИ, в. 3, 1954, стор. 86—89.

¹⁰ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі, АП, т. VI, 1956, стор. 130—134.

Їх дала колекція кераміки з пізньотрипільського поселення біля с. Троянів, Житомирського району, Житомирської області ¹¹.

Нижче подається загальна характеристика і класифікація всіх відомих керамічних колекцій із поселень городського типу. В основу фактичного матеріалу покладена найчисленніша за кількістю і повнотою колекція із поселення біля с. Троянів.

Кераміка як продукт певної галузі виробництва повинна бути класифікована за характером технології її виготовлення (склад керамічної маси, характер випалу, домішки, обробка поверхні і, нарешті, формування виробів і виготовлення типів посуду). Кожна з цих ознак, взята окремо, не дає повного уявлення про керамічне виробництво в цілому.

Розгляд комплексів кераміки поселень городського типу провадиться в трьох напрямках: 1) виділення груп кераміки за складом керамічної маси та іншими технологічними ознаками; 2) встановлення типів форм посуду та їх функціонального призначення; 3) визначення системи орнаменталії.

Почнемо з коротких зауважень про технологічний процес виготовлення керамічних виробів.

Хоч дослідники дуже рідко вказують місця, в яких добувалась глина для керамічного виробництва, немає сумніву, що такі місця знаходились недалеко від поселень. Це підтверджують дані аналізу хімічного складу місцевих каолінових глин Городська і глини, з якої виготовлений стародавній посуд ¹². Вони свідчать про те, що каолінові глини з околиць Городська служили сировиною для виготовлення керамічних виробів, знайдених на поселенні.

Залишається ще нез'ясованим питання про місце виробництва кераміки, хоч у більшості дослідників є підстави твердити, що в основній своїй масі кераміка виготовлялась на самих поселеннях, можливо на їх околицях. Це підтверджують знахідки в с. Троянів уламків бракованих посудин, особливості орнаменталії посуду на кожному поселенні, наявність спеціальних домішок (наприклад, графіту в Ново-Чорторії), місцеві глини, а також наявність на поселеннях залишків лічних споруд, в яких, можливо, випалювали посуд.

Цим ми не заперечуємо того, що на поселеннях городського типу могла бути привізена кераміка.

Ще не встановлено тих центрів, де виготовлявся посуд із відмученої глини з розписом, який знаходимо у невеликій кількості на поселеннях городського типу. Не виключена також можливість спеціалізації окремих пунктів на виготовленні певних керамічних виробів не тільки для власного вжитку, а й для обміну.

II

Основна маса посуду поселень городського типу виявлена у фрагментованому стані в житлах або безпосередньо біля них, незначна кількість знайдена на стародавній поверхні поселень. Цілі посудини, як правило, зустрічаються дуже рідко. Весь посуд виготовлений вручну, стрічковою технікою. Можливо для його виготовлення використовували примітивне пристосування у вигляді куска тканини чи дошки, на яких формували посуд. Про це свідчать, зокрема, відбитки тканини на денцях посуду. Посудини типу амфор формувалися шляхом склеювання кількох задале-

¹¹ Поселення біля с. Троянів досліджувалось протягом трьох сезонів (1956—1958) Трипільською експедицією Інституту археології АН УРСР (начальник експедиції чл.-кор. АН УРСР С. М. Бібіков). В 1956 р. розкопками керувала Д. Т. Белановська, в 1957—1958 рр.— автор статті.

¹² Аналіз зроблений на Київському експериментально-дослідному керамічному заводі в 1958 р.

Гідь приготовлених частин (придонна частина, тулуб і горло з плічками). На цих посудинах помітно місце склеювання на плічках у вигляді незначного заглиблення (уступу).

За складом глини кераміку поселень городського типу можна поділити на дві основні групи. До першої групи відноситься посуд, в керамічному тісті якого помітні різні штучні домішки (група А). Посуд другої групи (Б), виготовлений з добре відмученої глини, характеризується відсутністю помітних домішок.

Група А. Кераміка з домішками або кухонний посуд

Кераміку з домішками виявлено на всіх поселеннях городського типу, вона є основною групою керамічних комплексів. Так, у с. Троянів посуду з домішками у глині — 90%, в Колодяжному — близько 80%, в Городську — близько 90%. Кераміка з домішками переважає також і на інших поселеннях.

Характерною ознакою посуду цієї групи є домішки в керамічній масі кварцу, слюди, товчених черепашок, піску та графіту, які можна побачити навіть неозброєним оком. Трапляються також органічні домішки, що вигорають при випалі. Можливо, це були посічена кора, сіно, солома або товчене вугілля. Домішок досить багато, інколи до 30% керамічної маси. Домішки додавались головним чином для того, щоб зменшити усадку керамічних виробів при сушінні та випалі¹³.

Наявність домішок призводила до більшої пористості і вологопроникливості матеріалу, що вимагало ангобування та лощіння посуду і повторного випалу. Після цього глина ущільнювалась, відбувалося відкладання вуглецю в порах посуду, що знижувало його вологопроникливість. Таким чином, стародавні гончарі при ангобуванні та лощінні поверхні посуду керувалися не стільки естетичними, скільки утилітарними міркуваннями, використовуючи досвід багатьох поколінь¹⁴.

Керамічна маса більшості посуду групи А містить домішки кварцу та слюди. Посуд з такими домішками у с. Троянів становить 95% всієї кераміки цієї групи. Аналогічне явище спостерігалось і в керамічних комплексах інших поселень городського типу¹⁵.

Ці домішки, імовірно, одержували шляхом подрібнення обпаленого або вивітрілого граніту. Вони склалися із кварцу, слюди та польового шпату (так звана гранітна жорства). Переважав, звичайно, кварц.

Насиченість керамічного тіста кварцем різна, іноді його так багато, що зерна помітні на внутрішній та зовнішній поверхнях черепка, незважаючи на ангоб. Зерна ці різні за розмірами. Найчастіше вони дрібно-товчені (розмірами до великих піщинок), але іноді бувають значно більші (до 0,5 см в діаметрі). Крупнозернистий кварц звичайно застосовувався при виготовленні посудин великого розміру.

Помітною домішкою в кераміці цієї групи є слюда; її золотисті та сріблясті крапочки майже завжди виступають на поверхні посуду. Є. Ю. Кричевський у своїй класифікації городської кераміки пояснював наявність слюди в складі глини природним походженням¹⁶. За кількістю домішок слюди він розділив 2-у групу керамічного комплексу на дві підгрупи.

Домішки слюди зустрічаються в кераміці скіфського часу, ранньослов'янських поселень типу Луки-Райковецької та городищ часів Київ-

¹³ М. О. Юшкевич, *Технология керамики*, М., 1955, стор. 26.

¹⁴ А. И. Августиник, *К вопросу о методике исследования древней керамики*, КСИИМК, в. 64, 1956, стор. 150.

¹⁵ М. Л. Макаревич, *вказ. праця*, стор. 99.

¹⁶ Є. Ю. Кричевський, *Поселення в Городську*, стор. 398.

ської Русі на Волині, що правдоподібно можна пояснити особливістю глин Волині. Ми не маємо підстав вважати слюду в пізньотрипільській кераміці домішкою, яку навмисне додавали до керамічної маси. Вона потрапляла в глину як складова частина гранітної жорстви.

Отже, значний процент домішок є однією з особливостей керамічної маси посуду, що входить до групи А. Характер домішки обумовлює і структуру черепка — він міцний, але грудкуватий на зломі.

Посуд цієї групи важкий і не відрізняється витонченістю.

Незначний процент групи А складає посуд, у керамічній масі якого є домішка товчених черепашок *Unio*. Черепок такого посуду важкий та щільний. У невеликій кількості є також посуд, глина якого містить рослини або вапняні домішки, що вигоріли при обпаленні або вилугувались.

Черепок пористий, крихкий, дуже легкий.

Внаслідок неоднакового режиму обпалу забарвлення посуду буває різним. Кольорова гама посуду — від сірих, сіро-жовтих, червонуватих, коричневих, бурих до чорних тонів. Внутрішня поверхня завжди темніша. Зовнішня, в більшості випадків, — старанно заглажена, іноді навіть підлощена. Зустрічається посуд з шорсткою поверхнею. На багатьох посудинах помітні сліди поверхневої обмазки — ангобу. Часте як ангоб використовувалася червона фарба, якою покривали не тільки зовнішню, а й внутрішню поверхню посуду. В зломі черепки темного кольору,

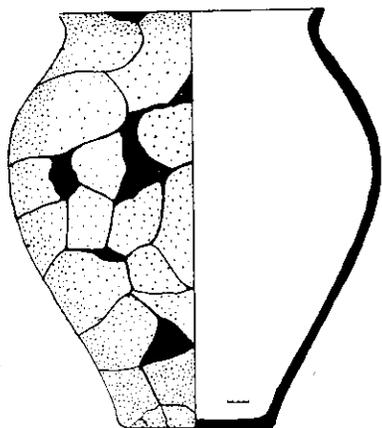

Рис. 1. Корчага Троянів.

іноді шаруваті, особливо у посудин з ангобом, коли вздовж зовнішньої поверхні простежується тонка смужка — очевидно, слід спеціального покриття поверхні додатковим шаром глини.

Група кераміки з домішками представлена такими формами посуду: а) Корчаги — посудини великих розмірів, місткістю 50—60 л (рис. 1). Вінець трохи відігнуті назовні, шийка виражена слабо, округлий тулуб з високими плічками конічно звужується до відносно невеликого потовщеного денця. Висота — до 90 см, ширина — 40—60 см, діаметр горла — 50 см, діаметр денця — до 30 см. Як правило, посуд цього типу неорнаментований, але інколи зустрічаються наліпи конічної форми на плічках. Поверхня корчаг часто ангобована червоною фарбою. В корчагах зберігали рідини та борошно, зерно, тощо. Корчаги знайдені в с. Троянів, Городську, Паволочі та інших поселеннях. Посуд типу корчаг знайдено також на поселеннях усіх попередніх етапів трипільської культури (Лука-Врублівецька¹⁷, Жури¹⁸, Петрени¹⁹ та ін.).

Нааявність у трипільських племен посуду типу корчаг або піфосів протягом тривалого часу, обумовлена спільністю економічного укладу одного і того ж населення, є одним з доказів генетичного розвитку форм матеріальної культури цих племен.

б) Горшки (табл. I, 7—15). За розмірами вони різні, від великих (висота до 40 см, діаметр горла 30 см) до маленьких (висота до 15 см, діаметр горла 10 см). Мають досить широке горло, трохи відігнуті він-

¹⁷ С. Н. Бибиков, Археологические раскопки у селений Попенки и Журы на Днестре в 1952 г., КСИИМК, в. 56, стор. 130.

¹⁸ Там же, стор. 108.

¹⁹ Э. Р. Штерн, Доисторическая греческая культура на юге России, Труды XIII АС, т. I, 1906, стор. 22.

ця, слабо виражену шийку. Округлий тулуб з похилими плічками зву- жується до невеликого плоского дна, що має згладжений край.

Посуд цього типу звичайно прикрашений вірвовочним, рідше — за- глибленим орнаментом у вигляді видовжених прямокутників, трикут- них та круглих заглиблень, що оперізують тулуб біля основи шийки одним або кількома паралельними рядами (табл. I, 7—9, 12, 13). Часто вірвовочний або заглиблений орнамент на горшках поєднується з коніч- ними наліпами у вигляді рожків (табл. I, 14—15), розташованих симет- рично по плічках. Іноді горшки орнаментовані, як аналогічний за фор- мою посуд із Усатова, а саме: біля основи шийки проходить оперізуюча лінія вірвовочки, а вище або нижче її — ряд серпоподібних відбитків або «гусеничок». У рідких випадках уверх від лінії вірвовочного відтиску відходить петлеподібний вигин. Взагалі орнаментальна композиція на горшках відрізняється своєю витриманістю. Поверхню горшків, призна- чених для варіння їжі, фарбували рідко. Але інколи її вкривали черво- ною фарбою.

Горшки описаного типу, що складають численну групу посуду, дуже характерні для всіх керамічних комплексів поселень городського типу. У с. Троянів кількість великих уламків таких горшків досягає кількох сотень, в одному з жител знайдено цілий горшок²⁰.

Численні знахідки горшків і на інших поселеннях городського ти- пу: в Городську²¹, Павлочі²², Ново-Чорторії²³, Колодяжному²⁴, Яг- нятині²⁵.

Незважаючи на значну схожість форми та орнаменталії посуду цього типу, все ж слід зазначити, що між горшками з різних поселень городського типу є деяка незначна відмінність. Це в першу чергу орна- ментація посуду. Так, в Городську трапляються горшки, що мають не- глибокі насічки по краю вінець. Такого орнаменту немає на горшках з інших поселень²⁶.

Горшки з поселення в Павлочі іноді прикрашалися по плічках дво- ма або трьома круглими паралельними заглибленими лініями, чого не- має в інших керамічних комплексах городського типу.

В кераміці Ново-Чорторії є фрагмент горшка, прикрашеного пря- мокутним штампом у дві лінії по самому краю вінець та по плічках, що також рідко зустрічається на посуді з інших поселень. Але ця різниця в композиції орнаменту не є істотною і має скоріше місцевий характер, по- в'язаний з індивідуальними смаками окремих майстрів. Спільною рисою більшості горшків з пізньотрипільських поселень Волині є вірвовочний орнамент, оперізуючий тулуб посудини в основі шийки в одну або дві лінії.

На відміну від інших форм пізньотрипільського посуду, горшок з ок- круглим тулубом і відігнутими назовні вінцями є новим типом у комплек- сах пізньотрипільської кераміки. Він не має прямих аналогій серед по- суду з трипільських поселень більш раннього часу. Не знаходимо анало- гій йому і в інших синхронних та сусідніх культурах.

Можна припустити, що форма горшка в пізньотрипільській кераміці з'явилась в результаті розвитку однієї з форм кухонної кераміки роз- винутого трипілья, а саме — широкогорлого горшка з домішкою в гли-

²⁰ Д. Т. Б е л а ц о в с к а я і Н. М. Ш м а г л и й, Отчет о работе Волинского отря- да Трипольской экспедиции в 1956 г., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 30.

²¹ Є. Ю. К р и ч е в с ь к и й, вказ. праця, стор. 397—399, рис. 73; Т. С. П а с с е к, вказ. праця, стор. 161—162.

²² М. Л. М а к а р е в и ч, вказ. праця, стор. 100, табл. I, 3—12.

²³ Ю. М. З а х а р у к, Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі, стор. 131, табл. I, 3—5.

²⁴ Т. С. П а с с е к, вказ. праця, стор. 172, рис. 1, 3, 4.

²⁵ Н. М. Ш м а г л и й, Отчет о работе разведывательной группы трипольской экс- педиции Института археологии АН УССР, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 6.

²⁶ Є. Ю. К р и ч е в с ь к и й, вказ. праця, стор. 404, рис. 111; стор. 410, рис. 136.

ні товченої черепашки, широко відомого на поселеннях етапу В—ІІ та С—І²⁷.

До аналогічного висновку прийшли В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич при описі горшків з керамічного комплексу пізньотрипільсько-

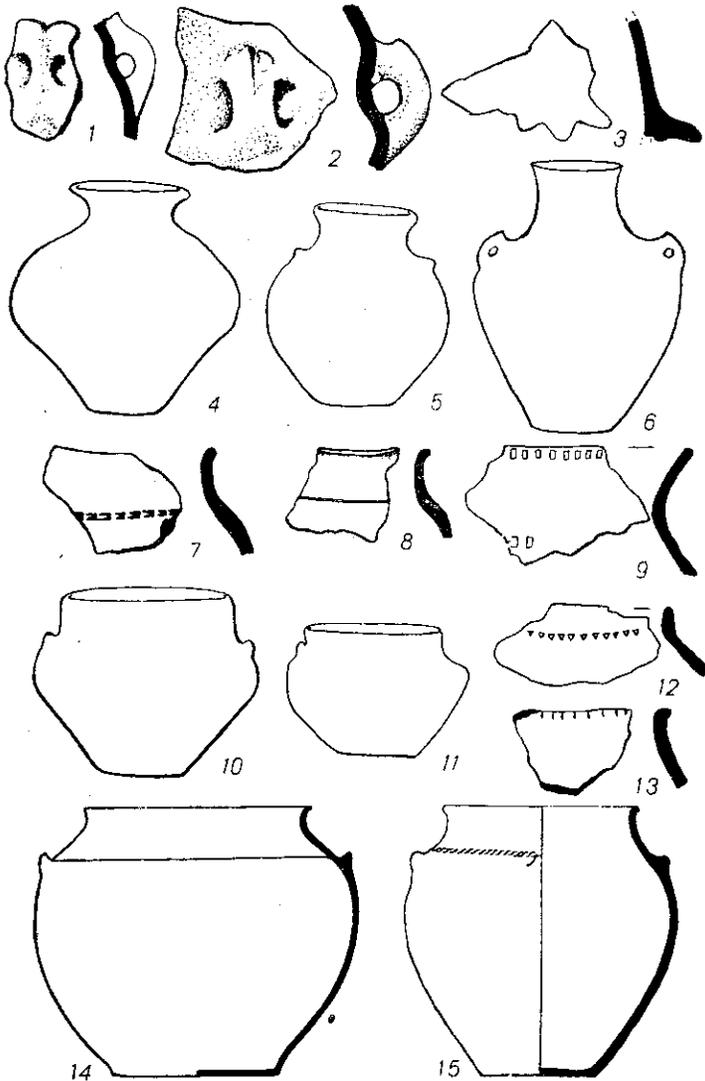

Табл. I. Кераміка групи А:

1, 2, 7, 8, 13 — Паволоч; 3 — Городськ; 4, 5, 10, 11 — Колодяжне; 6, 14, 15 — Троянів. 1—3, 7—9, 12, 13, —¹/₁₂ н. в.; 4—6, 10, 11 —¹/₄ н. в.

го могильника Червоний Хутір. Вони відзначили, що типологічно посуд типу горшка є продовженням звичайних так званих кухонних трипільських горшків²⁸.

в) Амфори. На поселеннях городського типу значну групу кераміки становлять посудини, відомі в літературі під назвою амфор (табл. I, 4—

²⁷ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 101, рис. 4, 5.

²⁸ В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич, Червонохутірський могильник мідного віку, АП, т. VI, 1956, стор. 97.

6). Розміри амфор різні, але найчастіше зустрічаються великі екземпляри висотою до 50 см і з діаметром горла 10 см. Вони виявлені в Троянові²⁹, Городську³⁰, Павлолічч³¹, Ново-Чорторії³² і Колодяжному³³. На всіх поселеннях амфори знайдені у фрагментах, і тільки в Колодяжному вони представлені повністю реставрованими посудинами. Посудини ці звичайно мають вузьке високе горло з прямими або сильно відігнутими вінцями, іноді вінця відігнуті на зразок «комірця». Деякі амфори мають циліндричну шийку, горло майже завжди відокремлене від плічок виразним уступом (місце зклейки горловини з тулубом) між верхньою його частиною і тулубом. Сферичний або біконічний тулуб поступово звужується донизу і закінчується невеликим плоским дном. Як правило, амфори мають дві ручки, розташовані по найбільшому діаметру тулуба. Іноді ручки розташовані горизонтально на плічках. Ручки прикріплювалися до випалу шляхом пропускання їх через товщу стінки посудини. Такий технічний захід має давню традицію в трипіллі і відмічений С. М. Бібіковим для ранньотрипільської кераміки³⁴. В більшості випадків ручки амфор мають дугоподібний профіль і конічний виступ на верхньому вигині (табл. I, 2). В перерізі вони бувають округлі і приплюснуті. Іноді на зовнішній бік ручки наносився орнамент. Особливо цікавою є знахідка в Городську уламка ручки від амфори з трьома наліпками, які імітують собою пальцьовидні відростки (табл. I, 3). На думку деяких дослідників, наліпи посилювали міцність скріплення ручки з корпусом посудини³⁵.

«Лапчасті ручки» добре відомі за матеріалами Луки-Врублівецької. С. М. Бібіков вбачає в них можливе зображення руки людини, лапи тварини або водоплавної птиці³⁶. Знахідка «лапчастої» ручки в Городську важлива не стільки для розкриття змістового значення зображення, скільки для встановлення спадковості окремих елементів матеріальної культури у трипільських племен.

Звичайно амфори не орнаментовані, але їх поверхня або добре заглажена, або ангобована червоною фарбою. Колір поверхні буває від світло-сірого до чорного тону. Амфора являє собою найбільш зручну форму посудини для зберігання рідких і сипучих речовин. Кругла, майже куляста форма амфори створювала велику місткість посудини, а вузьке горло допомагало запобігти зволоженню продукту. Амфори не були новою формою для пізньотрипільської кераміки: вони відомі вже в ранньотрипільський час. Так, С. М. Бібіков в колекції кераміки з Луки-Врублівецької виділяє групу посудин, які наближаються за формою до грушовидних амфор³⁷.

Грушовидні посудини були на ранньотрипільських поселеннях (Ленківці³⁸, Олександрівка³⁹, Сабатинівка⁴⁰). В незрівнянно більшій кількості амфори зустрічаються на поселеннях розвинутого трипілля. Вони

²⁹ Т. Д. Белановская и Н. М. Шмаглей, Поздне трипольское поселение у с. Троянова, Житомирской области, КСИИ, в. 8, 1959, стор. 127.

³⁰ Є. Ю. Кричевський, вказ. праця, стор. 400, рис. 135; стор. 413, рис. 155.

³¹ М. Л. Макаревич, вказ. праця, стор. 98, рис. 1, 2.

³² Ю. М. Захарук, вказ. праця, стор. 131, табл. I, б.

³³ Т. С. Пасек, вказ. праця, стор. 172, рис. 6—8, 10, 13, 14.

³⁴ С. Н. Биби́ков, вказ. праця, стор. 148.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же.

³⁷ С. Н. Биби́ков, вказ. праця, стор. 132.

³⁸ К. К. Черниш, Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі, К., 1959, стор. 65.

³⁹ А. Л. Есипенко, Раннетрипольское поселение Александровка, МАСП, в. 1, Одесса, 1957, стор. 19.

⁴⁰ М. Л. Макаревич, Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури, АП, т. IV, 1952, стор. 94.

відомі в Журах⁴¹, Кудринцях⁴², Коломийщині II⁴³, П'янишковому⁴⁴, Володимирівці⁴⁵, Кукутенах А⁴⁶ та інших місцях.

Характерною особливістю амфор розвиненого і лізьного (етапу С-І) трипілья є покриття майже всієї поверхні посудини розписом або заглибленим орнаментом. Особливо численні і близькі за формою до пізньотрипільських амфори з поселень етапу С-І⁴⁷. Кулясті і грушовидні амфори виявлені на трипільських поселеннях Середнього Подніпров'я (Халеп'я, Жуківці, Коломийщина II та ін.), Побужжя (Попудня, Томашівка, Стара Буда та ін.). В Подністров'ї на поселеннях в Кошилівцях, Більче-Золотому, Семенові-Зеленчі та інших амфора з вузьким горлом і сферичним тулубом була найпоширенішою⁴⁸. Відомі амфори і в збірці кераміки з другого шару поселення Кукутени⁴⁹.

Амфори з поселень етапу С-І відрізняються від більш ранніх кулястою формою тулуба, наявністю горловини і бідністю орнаменту. Відомі також неорнаментовані амфори з циліндричним горлом і відігнутими вінцями, відокремленими від плічок чітким заглибленням (Халеп'я, Жуківці, Попудня). Особливо близькі за формою до амфор городського типу кошиловецькі урни з вузьким горлом і сильно відігнутими краями вінець⁵⁰. Їх схожість відзначила і Т. С. Пассек, описуючи колекцію кераміки з Колодяжного⁵¹.

Дуже поширені амфори в пам'ятках городсько-усатівського типу. В значній кількості вони виявлені також і на пам'ятках інших груп пізньотрипільських племен. Особливо численні знахідки амфор на пізньотрипільських могильниках Середнього Подніпров'я (Софіївка⁵², Червоний хутір⁵³, Чернин⁵⁴). Амфори з цих могильників значно подібні до амфор городського типу⁵⁵. Широко представлені амфори і в пізньотрипільських пам'ятках Південного Бугу і Дністра (Печора⁵⁶, Сандраки⁵⁷, Мерешовка⁵⁸ та ін.).

Вузькогорлі кулясті амфори відомі також і в керамічних збірках з Усатова⁵⁹.

Наведені факти дозволяють говорити, що посудини типу амфор використовувались трипільськими племенами з раннього періоду і існували на середньому та пізньому етапах трипільської культури, змінюючись в формі, розмірах і орнаментативі.

⁴¹ С. Н. Бибииков, вказ. праця, стор. 104—110.

⁴² T. P a s s e k, La céramique tripolienne, ИГАИМК, в. 122, 1935, табл. II—V.

⁴³ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, стор. 67.

⁴⁴ M. H i m m e r, Etude sur la civilisation prémycénienne, Swiatowit, т. XIV, табл. II, 1.

⁴⁵ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 98.

⁴⁶ H. S c h m i d t, Cucuteni, Берлін, 1932, табл. 6, 1.

⁴⁷ Т. С. Пассек, вказ. праця, рис. 67.

⁴⁸ В. П. Кравец, Памятники трипольской культуры Верхнего Поднестровья, Научный архив Ин-ту суспільних наук АН УРСР, Львів, стор. 87.

⁴⁹ H. S c h m i d t, вказ. праця, табл. 37, 2.

⁵⁰ S. H a d a c z e k, Osada przemyslowa w Koszylowcach, Album des Fouilles, Львів, 1914, табл. XV, 127—129.

⁵¹ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 175.

⁵² Ю. М. Захарук, Софіївський тілопальний могильник, АП, т. IV, 1952, стор. 118, табл. III, 2.

⁵³ В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич, Червонохутірський могильник, стор. 97.

⁵⁴ В. І. Канівець, Могильник епохи міді, АП, т. VI, 1956, стор. 104.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Е. К. Черныш, Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге, Археологический сборник, в. 1, Изд-во Гос. Эрмитажа, Л., 1959, стор. 193—194.

⁵⁷ О. Ф. Лагодовська, Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках, АП, т. VI, 1956, стор. 127.

⁵⁸ Т. С. Пассек, Новые данные о поздне трипольских поселениях на Днестре, Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5/25, Кишинев, 1955, стор. 21.

⁵⁹ М. Болтенко, Кераміка з Усатова, Трипільська культура на Україні, в. 1, К., 1926, табл. II, 4.

Найбільшого поширення амфори набули на заключному етапі розвитку трипільської культури. Вони відомі і на пам'ятках мідного віку, синхронних з пізнім трипільям, наприклад на поселенні Михайлівка II ⁶⁰.

Пізніше амфори існували в культурах так званої шнурової кераміки на Правобережній Україні, в епоху ранньої і середньої бронзи ⁶¹.

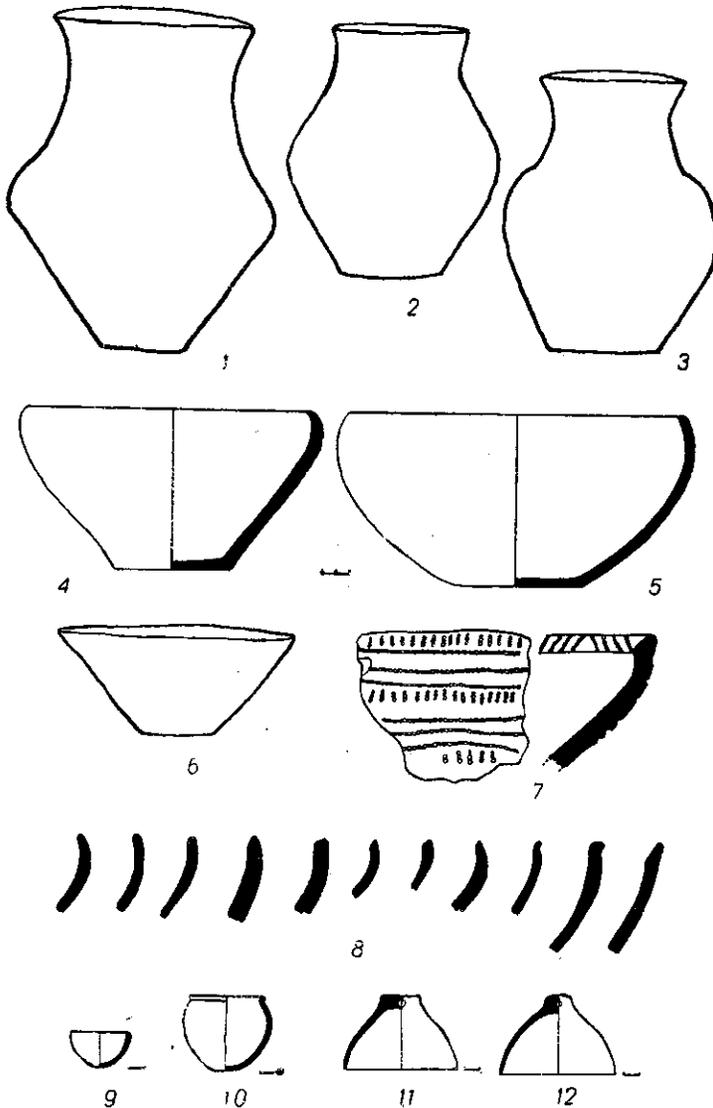

Табл. II. Кераміка групи А:

1, 6 — Колодяжне; 2, 4, 5, 9 — 12 — Троянів; 3, 8 — Павлоц; 7 — Ново-Цорторія.
1—3, 6 — $\frac{1}{3}$ н. в.; 7, 8 — $\frac{1}{2}$ н. в.

Деякі дослідники вважали появу амфор в трипільлі наслідком впливу інших культур, зокрема культури шнурової кераміки. Проте наведені нами факти свідчать, що амфори в трипільській культурі виникли самостійно і пов'язані з потребами господарства трипільського населення.

⁶⁰ Е. Ф. Лагодовская, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич, Основные итоги исследований Михайловского поселения, КСИА, в. 9, 1960, стор. 23.

⁶¹ І. К. Свешніков, Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і західного Поділля, Державний історичний музей, Львів, 1958, стор. 14 та ін.

г) Глечики. Це посудини з низько опущеними кутастими плічками і високим горлом або з широким і високим горлом і трохи відігнутих краєм (табл. II, 1—3). Тулуб конічно звужується і закінчується невеликим дном. Висота 15—20 см, ширина 8—10 см, діаметр горла 6—8 см, діаметр дна 3—5 см. Умовно ці посудини можна назвати глечиками. Найбільше їх знайдено в Колодяжному (5 екз)⁶². Призначення глечиків, як і амфор, пов'язане, очевидно, з потребами молочного господарства. Форма пізньотрипільського глечика яскраво ілюструє собою генетичні зв'язки в керамічному виробництві пізньотрипільських племен та епохи розвинутого трипілья. Близькі аналогії пізньотрипільським глечикам можна знайти на таких пам'ятках, як Володимирівка⁶³, Халеп'я-Жуківці⁶⁴, Томашівка⁶⁵ та ін. Це так звані біконічні глечики. Відрізняючись більшою біконічністю тулуба і яскраво вираженим орнаментальним розписом поверхні, вони дуже близькі за формою до пізньотрипільських глечиків, а в деяких випадках майже тотожні з ними.

д) Миски і чаші (табл. II, 4—8). Однією з дуже характерних форм кераміки поселень городського типу є миски. За кількістю вони становлять найчисленнішу групу посудин. Миски можна поділити на такі форми:

1) Миски конічні (табл. III, 6). Представлені нечисленними екземплярами⁶⁶. Край миски звичайно звужений. Поверхня не орнаментована.

Миски конічної форми широко розповсюджені на трипільських поселеннях етапу С-І і більш раннього часу. На відміну від пізньотрипільських мисок вони звичайно прикрашені з зовнішнього і внутрішнього боків розписним орнаментом і виготовлені з відмученої глини. Таким чином, форма конічної миски городського типу збереглася від часів розвинутого трипілья і є прикладом генетичного розвитку одного із найпоширеніших типів керамічних виробів.

2) Миски з нахиленим до середини краєм і опуклими стінками, які утворюють напівсферичну поверхню (табл. II, 4—5), — найчисленніші серед посудин цієї групи. Вони являють собою варіант посудин форми мисок, невідомих раніше в трипільській кераміці. Близькі аналогії до них знаходимо вже в Кошилівцях⁶⁷.

Отже, є можливість простежити процес поступової зміни форми миски — від конічної, характерної для розвинутого трипілья, до миски з напівсферичним корпусом, що стає основним типом в пізньотрипільській час. Завершується цей процес появою мисок нового типу, опис яких подаємо нижче.

3) Миски з потовщеним, косо зрізаним краєм і з опуклими стінками (табл. II, 7). Звичайно такі миски прикрашені штамповим або шнуровим орнаментом. Орнамент, як правило, розташований у верхній частині миски і по її косо зрізаному краю; зустрічаються миски, орнаментовані і з внутрішнього боку. Орнамент складається з горизонтальних рядів шнура, які перемежаються з відбитками у вигляді «гусеничок» або трохи зігнутими відбитками «шнура» — «серпиками». Інколи край мисок прикрашений розташованими під кутом відбитками навкіс перевитої вірьовки. З Городська походить фрагмент верхньої частини миски, орнаментованій відбитками шнура у вигляді «сітки»⁶⁸. Миски

⁶² Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, стор. 172, рис. 4, 5, 9, 11, 12.

⁶³ Там же, стор. 105, рис. 60.

⁶⁴ В. В. Хвойко, Каменный век среднего Приднепровья, Труды XI АС, т. I, стор. 776, рис. 80.

⁶⁵ Розкопки біля с. Томашівки на Уманщині, Коротке повідомлення ВУАКу за 1926 рік, К., 1927, стор. 59, табл. 3.

⁶⁶ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 172—173.

⁶⁷ С. Надасзек, вказ. праця, табл. IX, стор. 63.

⁶⁸ Є. Ю. Кричевський, вказ. праця, стор. 400.

описаного типу зустрічаються не на всіх пізньотрипільських поселеннях Волині. Вони відомі лише в Городську⁶⁹ і Ново-Чорторії⁷⁰. Можливо такі миски, як хронологічно пізніші, допоможуть встановити відносну хронологію пізньотрипільських керамічних комплексів. Значно поширені миски з шнуровим орнаментом в пізньотрипільських пам'ятках Побужжя і Подністров'я. На таких поселеннях Південного Бугу, як Сандраки⁷¹ і Печора⁷², вони представлені досить численними екземплярами. Значну кількість мисок з потовщеним і косо зрізаним краєм виявлено на пізньотрипільському поселенні Звенячин на Дністрі.

4) Чаші — глибокі посудини значної місткості, конічної форми з трохі опуклими стінками і загнутим всередину краєм. Під краєм і в придонній частині часто розташовані маленькі вушка з горизонтальним проколом. Чаші знайдено в Троянові, Павлолічч і деяких інших поселеннях.

На поселеннях розвинутого трипільля трапляються в основному великі посудини типу чаш. На городських поселеннях миски малих і середніх розмірів, що були предметами найімовірніше індивідуального користування, нараховуються сотнями, а чаші знайдено в поодиноких екземплярах. Різке збільшення кількості мисок на пізньому етапі пов'язане, очевидно, з якимись змінами в побуті трипільського населення.

е) Покришки (табл. II, 11—12) поділяються на два типи: конічні і півкулясті. У верхній частині покришок, як правило, є кругле або приплюснуте вушко з горизонтальним отвором. Трапляються екземпляри і з двома вушками (характерні в основному для півкулястих покришок). Висота покришок в середньому 4—6 см, діаметр краю 8—10 см. Поверхня часто лощена, іноді вкрита червоною фарбою. Покришки від посудин є досить поширеною формою керамічних виробів на трипільських поселеннях. Вже на ранньому етапі трипільля вони представлені в керамічних колекціях численними екземплярами⁷³. Особливо поширені покришки (так звані шоломовидні) в епоху розвинутого трипільля (етап В-II)⁷⁴. Ними користувались при варінні їжі в закритих посудинах і зберіганні зерна (муки) та інших продуктів. Не втратили свого значення покришки і в пізньотрипільський час. Вони залишаються в господарському інвентарі пізньотрипільських племен, що свідчить про традиційність в розвитку матеріальної культури трипільського населення.

є) Мініатюрні посудини (табл. II, 9—10) виявлені в Городську⁷⁵, Павлолічч⁷⁶, Троянові⁷⁷ та інших пам'ятках городського типу.

Мініатюрні посудини звичайно повторюють форму більших посудин, якими користувалось пізньотрипільське населення. Виготовлені вони з тієї ж глини, що й великі посудини. Мініатюрні посудини поділяються на такі типи:

1) Горщики — посудини, які своєю формою цілком відповідають крупним горшкам, але не мають орнаменту; висота 2,5—5 см, діаметр горла 2,2—4 см.

2) Мисочки — посудини конічної або напівсферичної форми з маленьким нестійким денцем; висота 2—4 см, діаметр краю 2—3 см.

Мала місткість цих посудин свідчить про їх вотивне призначення⁷⁸,

⁶⁹ В. П. Петров, вказ. праця, стор. 369.

⁷⁰ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільське поселення, стор. 131—132.

⁷¹ О. Ф. Лагодовська, Пізньотрипільське поселення..., стор. 127.

⁷² Е. К. Черныш, вказ. праця, стор. 190.

⁷³ К. К. Черныш, Ранньотрипільське поселення Ленківці..., стор. 67.

⁷⁴ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 78—79.

⁷⁵ В. П. Петров, вказ. праця, стор. 375.

⁷⁶ М. Л. Макаревич, вказ. праця, стор. 199.

⁷⁷ Н. М. Шаглый, Отчет о раскопках поздне трипольского поселения у с. Троянова в 1957 г., Научовий архів ІА АН УРСР, стор. 18.

⁷⁸ С. Н. Бибилов, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре, МИА, № 36, 1953, стор. 144.

але, можливо, їх використовували і для зберігання солі, фарб тощо. Мініатюрні посудини становлять одну з характерних рис трипільських комплексів. Вони є постійними знахідками на пам'ятках трипільля різних періодів.

Група Б. Кераміка без домішок або столовий посуд

Посуд, умовно названий столовим або побутовим, виявлений на всіх поселеннях городського типу.

Посуд виготовлений з добре відмученої глини без домішок, інколи з незначною домішкою дрібного піску. Черепок щільний, добре випалений, світлик відтінків: світло-жовтий, рожевувато-жовтий, іноді червоний. Часто зустрічаються фрагменти посуду з відмученої глини сірого кольору з синюватим відтінком.

Зовнішня поверхня посуду, як правило, старанно заглажена (інколи до блиску) або ангобована глиною, яка легко змивається.

На розписному посуді (зустрічається досить рідко) поверхня залощена, маса відзначається великою щільністю і кращим випалом.

Кераміка з відмученої глини представлена такими формами:

а) Амфори з невисоким але широким горлом і грушоподібним тулубом, на верхній частині якого є горизонтальні ручки, зроблені в характерній для трипільля манері (табл. III, 4). Знахідки амфор відмічені в Городську⁷⁹.

б) Глекоподібний посуд з високим, трохи звуженим у верхній частині, горлом. Висота 30 см, діаметр горла 12 см, діаметр дна 10 см (табл. III, 5). Інколи має розписний орнамент, що складається з широких та вузьких смуг і оперізує в дві лінії горло під вінцями і приєднання до них похилих смуг, які звисають на плічки посуду.

Глекоподібний посуд знайдено тільки в Паволочі⁸⁰ і Троянові⁸¹. Численні аналогії цьому посуду можна знайти в пізньотрипільських пам'ятках Подністров'я і Побужжя, комплексах кераміки з Усатівського могильника⁸² і курганів Подністров'я⁸³.

в) Горшки з вузьким горлом і округлим тулубом, трохи звуженим в нижній частині, висота 15 см, діаметр горла 8 см, діаметр дна 6 см (табл. III, 1, 2). Вінця прямі із закругленим краєм, трохи похилені всередину. Плічка опуклі, на них розташовані прямокутної або конічної форми вушка-наліпи з вертикальним отвором. Поверхня посуду, як правило, майже вся вкрита розписом, який поділяється на метоповидні поля, утворені вертикальними стрічками, що складаються з трьох нешироких смуг. Простір в полях заповнений тонкими смугами, які пересікаються, утворюючи пряму чи ромбічну сітку. Горло і дещо горшків, як правило, оздоблені вузькими хвилястими смугами. В багатьох випадках горшки з округлим тулубом знайдені з покрішками. Вони виявлені в Городську⁸⁴, Троянові⁸⁵, Паволочі⁸⁶ та на інших поселеннях. Горшки цього типу дуже подібні до посуду, виявленого в Усатові, Білозерці, Слобідці-Романівці та інших курганах Причорномор'я і Подністров'я⁸⁷. Деяка різниця є в композиції рисунка. Такі ж горшки з округлим тулубом

⁷⁹ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 166.

⁸⁰ М. Л. Макаревич, вказ. праця, стор. 99.

⁸¹ Н. М. Шмаглей, вказ. звіт, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 18.

⁸² ОДАМ, № А-11382.

⁸³ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 203.

⁸⁴ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 165—166.

⁸⁵ Д. Т. Белановская и Н. М. Шмаглей, вказ. звіт, стор. 43—44.

⁸⁶ М. Л. Макаревич, вказ. праця, стор. 99.

⁸⁷ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 180 та ін.

відомі і з Вихватинського могильника⁸⁸. Привертає увагу однотипність, а іноді і повна відповідність горшків з округлим тулубом, виявлених на узбережжі Північного Причорномор'я і правобережному Поліссі України. Ще важко говорити про призначення горшків з округлим тулубом,

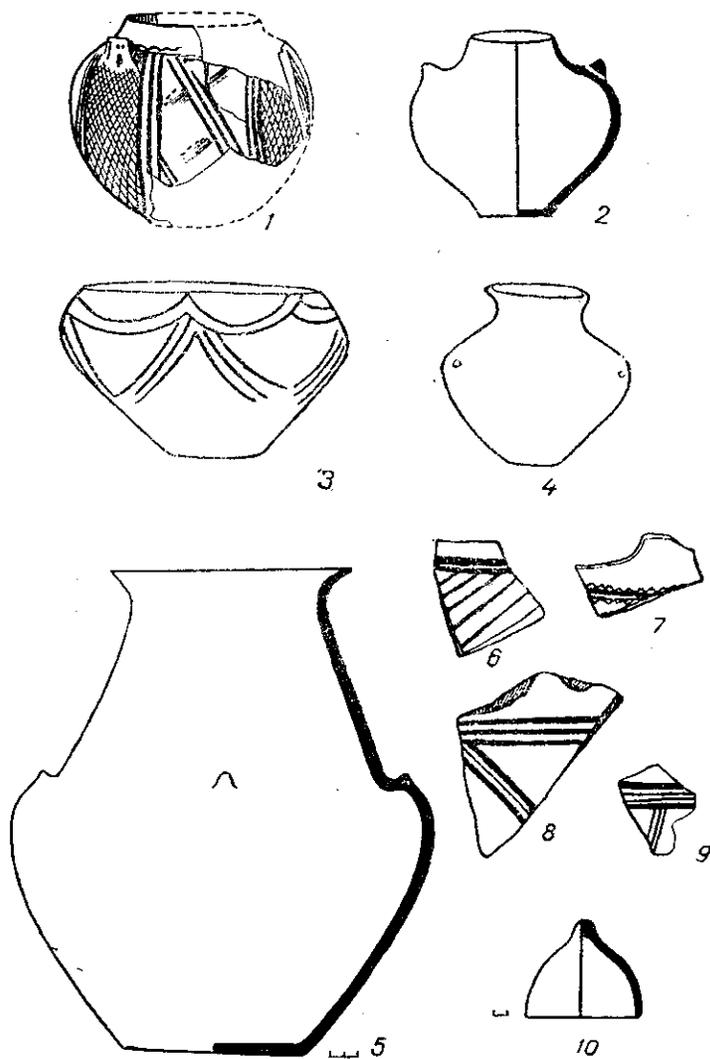

Табл. III. Кераміка групи Б:

1—Городськ; 2, 5, 10—Троянів; 3—Райки; 4—Колодяжне; 6—9—Паволоч. 1—4— $\frac{1}{4}$ н. в.; 6—9— $\frac{1}{2}$ н. в.

але часті знахідки їх в пізньотрипільських похованнях вказують, що ними користувались зокрема з ритуальною метою.

г) Миски напівсферичної форми з більш або менш загнутим всередину краєм (табл. III, 3). Іноді вони оздоблені розписним орнаментом, який наносився з внутрішнього і зовнішнього боків. Сюжетом розпису переважно є кола і напівовали, часто з'єднані. По зовнішньому краю деяких посудин проходить ряд суцільних зафарбованих куточків

⁸⁸ Т. С. П а с с е к, Некоторые итоги раскопок в Молдавии в 1955 г., КСИИМК, в. 70, 1957, стор. 82, рис. 4, 29.

із загнутими і зверненими всередину вершинами. На інших — від краю нависають дугоподібні фестони або ж проходить хвиляста смужка.

Миски описаного типу виявлені майже на всіх поселеннях городського типу. Повну аналогію до них знаходять в мисках із Усатова⁸⁹ і Вихватинського могильника⁹⁰.

д) Покришки (табл. III, 10) бувають конічної або кулястої форми. На деяких з них — одне або два невеликі вушка. На одній з покришок Городського поселення є розписний орнамент у вигляді сітки⁹¹.

Старанно оброблена, а інколи і розписана, поверхня посуду з відмученої глини свідчить про належність його до групи столової або побутової кераміки. Головне призначення амфор, глекоподібних посудин та горшків — збереження рідини, силючих продуктів.

Слід, відзначити також, що посуд з відмученої глини є найчисленнішою групою знахідок на пізньотрипільських могильниках (Вихватинці). Це дає підставу припускати, що розписний посуд використовувався як ритуальна кераміка.

Таким чином, кераміка поселень городського типу досить чітко поділяється на дві групи, які характеризуються різною технікою виготовлення і орнаментативності.

Кераміка з домішками в глині (кухонний посуд) прикрашена заглибленим і шнуровим орнаментом, іноді в поєднанні з рельєфним орнаментом (конічні виступи). Заглиблений орнамент мав досить значне поширення в трипільській кераміці середнього та раннього періодів. Деякі орнаментальні прийоми, як наприклад, ямки, підтрикутні наколи, насічки та прокреслені лінії, простежуються від пам'яток раннього трипільля⁹²⁻⁹³. Нагадаємо, що заглиблений орнамент, широко використовувався для оздоблення кухонної кераміки розвинутого трипільля. Все це свідчить про те, що заглиблений орнамент, яким прикрашена група посуду з домішками, мав давню традицію в керамічному виробництві трипільля. Менш вивчене питання про джерела походження вірвовочного орнаменту, суть якого зводиться до в'яснення часу і причин виникнення цього орнаменту в трипільській кераміці. Вироби населення, що займало територію України і прикрашало свій посуд вірвовочним орнаментом, представлені пам'ятками ямної, пізньотрипільської, середньодніпровської і катакомбної культур, а також культурою шнурової кераміки, пам'ятки якої розташовані на захід від Дніпра і хронологічно відносяться до післятрипільського часу.

Якщо для степових і лісостепових племен Лівобережжя наявність шнурового орнаменту на кераміці є звичайним явищем, то для трипільських племен шнуровий орнаментальний мотив в епоху раннього і розвинутого трипільля не характерний.

На перший погляд здається, що появу шнурового орнаменту на пізньотрипільській кераміці можна пояснити впливом культури лівобережних племен, зокрема, населення ямної культури, представленої пам'ятками типу Михайлівки. Однак деякі факти, відзначені при дослідженні трипільських поселень розвинутого періоду (етап В-II, за періодизацією Т. С. Пассек), дозволяють дещо по-іншому підійти до висвітлення цього питання. На поселенні Коломийщина II під час розкопок серед уламків кухонного посуду з домішками черепашки знайдено фрагменти горшків з вірвовочним орнаментом по вінцях⁹⁴.

На поселенні Володимирівка виявлено кілька фрагментів кераміки

⁸⁹ М. Болтенко, Кераміка з Усатова, стор. 20 та ін.

⁹⁰ А. Е. Аляхова, Выхватинский могильник, КСИИМК, в. 26, 1949, стор. 72.

⁹¹ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 165, рис. 5.

⁹²⁻⁹³ С. Н. Бибииков, вказ. праця, стор. 249.

⁹⁴ Фонди КДІМ, площадка 5/135.

з домішками в глині товченої черепашки. На них був нанесений вірвовочний орнамент⁹⁵.

Кухонні горшки з вірвовочним орнаментом відомі на поселеннях розвиненої доби біля с. Арбузин на р. Рось, Корсунь-Шевченківського району, Черкаської області⁹⁶.

Аналогічні приклади можна навести з ряду інших поселень епохи розквіту трипільської культури. Про поширення вірвовочного орнаменту на керамічних виробів трипільських племен свідчить і статуетка, прикрашена відтиском вірвовочки із поселення Коломиїщина I⁹⁷.

Отже, можна твердити, що спосіб оздоблення посуду вірвовочним орнаментом був відомий трипільському населенню ще в середині III тисячоліття до н. е., в епоху розвиненого трипілля.

Поява вірвовочного орнаменту може бути пов'язана із збільшенням ролі вівчарства і удосконаленням процесу прядіння і ткацтва, про що яскраво свідчать численні прясла на поселеннях пізнього трипілля. Значний розвиток ткацтва міг вплинути і на форму оздоблення кераміки, зокрема на появу вірвовочного орнаменту на посуді. Поступово цей орнамент займає все більше місце в орнаментативній трипільській кухонній кераміці і на городсько-усатівському етапі стає одним із провідних способів оздоблення посуду.

III

Результати вивчення кераміки городського типу дозволяють ставити питання про хронологічне розчленування на перший погляд однорідних керамічних комплексів. Найбільш близькі форми до кераміки розвиненого трипілля ми зустрічаємо в Колодяжному. Це — глечики з гострими плічками, амфори та конічні миски, які дуже характерні для епохи розвиненого і пізнього (етапу С-1) трипілля⁹⁸. Крім того, посуд із Колодяжного майже зовсім не має вірвовочного орнаменту, що вказує на порівняно ранній час пам'ятки.

Близькі до посуду із Колодяжного кераміка Троянова та Войцехівки з простим вірвовочним орнаментом, а також форми, подібні до посуду розвиненого трипілля, — корчаги, амфори, миски, покритки і т. п.

Більш складна шнурова орнаментативна посудина з Городська, Ново-Чорторії та Паволочі, що свідчить про відносно пізніший вік названих пам'яток. На цих поселеннях виявлені миски з потовщеним і косо зрізаним всередину краєм, оздобленим відтисками вірвовочки. В розвитку трипільської кераміки такі миски — досить пізні явища.

Наведені міркування про хронологічне розчленування керамічних комплексів городського типу можна розглядати тільки в попередньому плані.

Вивчення пізньотрипільських керамічних комплексів на сучасному етапі йде в напрямі виявлення локальних варіантів для кераміки пізнього трипілля. Ю. М. Захарук на матеріалах пізньотрипільської кераміки Середнього Подніпров'я довів локальні особливості і своєрідність пам'яток софіївського типу⁹⁹. Аналогічну роботу провела О. Ф. Лагодовська на матеріалах пам'яток Південного Бугу¹⁰⁰. Нові дані щодо локальних груп пізнього трипілля одержані в результаті дослідження пам'яток в

⁹⁵ Фонди КДІМ, площадка 6/2.

⁹⁶ Д. Т. Березовець, Звіт про розвідку по р. Росі в 1956 р., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 14, 15.

⁹⁷ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 144, табл. 77, 5.

⁹⁸ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 172 і далі.

⁹⁹ Ю. М. Захарук, Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я в світлі нових археологічних даних, стор. 26.

¹⁰⁰ Е. Ф. Лагодовська, Трипольское поселение в с. Сандраки и некоторые вопросы позднего триполья, КСИА, в. 2, стор. 76—77.

Подністров'ї¹⁰¹. В цьому відношенні Подністров'я — показова територія. Саме тут є можливість простежити всі етапи розвитку трипільської культури.

Встановлюються певні локальні особливості і для кераміки з поселень городського типу.

Визначальними ознаками є: покриття зовнішньої, часто і внутрішньої поверхні посуду червоною фарбою; перевага для більш пізніх пам'яток цієї групи вірвовочного орнаменту над іншими засобами оздоблення (штамп, наколи і т. ін.) для кухонної кераміки; наявність посуду з відмученої глини без розпису, який ангобований глиною оранжового і жовтого кольорів.

Аналіз кераміки з поселень городського типу дозволяє уточнити наші уявлення про пізньотрипільський керамічний комплекс. У всіх керамічних збірках чітко простежуються дві групи посуду: кераміка з домішками або кухонний посуд (група А) і кераміка з відмученої глини або столовий посуд (група Б). Такі ж групи кераміки характерні для всіх попередніх етапів трипільської культури. Обидві групи кераміки з поселень городського типу являють собою єдиний органічно зв'язаний керамічний комплекс. Це стверджується як типами посуду, так і технікою його виготовлення.

Для обох груп кераміки характерні спільні форми посуду: миски, краї яких загнуті всередину, миски конічної форми, амфори, покритишки.

Органічний зв'язок обох груп — в подібності деяких орнаментальних композицій. Наприклад, мотив «сітки» повторюється як в оздобленні кухонного, так і в орнаментативі розписного посуду.

Єдність керамічного комплексу з поселень городського типу підтверджується і спільністю технології виробництва посуду: стрічковою технікою формування, виготовленням деяких типів посуду з окремих, раніше зроблених, частин, формою і способом кріплення ручок з тулубом, ангобуванням та ін.

Типи посуду, технологія його виготовлення дозволяють також твердити про нерозривні генетичні зв'язки керамічного комплексу поселень городського типу з керамікою раннього і розвиненого трипільля, про що свідчать такі форми посуду, як жорчаги, глечики, конічні миски, чаші, амфори, покритишки та ін.

Риси спадковості можна простежити також на деяких традиційних для трипільського керамічного виробництва технологічних особливостях (відбитки тканини на денцях посуду) та на окремих деталях зовнішнього оформлення посуду (ручки, горизонтально проткнуті в товщі стінок).

В кераміці поселень городського типу виникають і нові форми посуду (горшки і миски з вірвовочним орнаментом). З цими формами посуду пізньотрипільського керамічного комплексу деякі дослідники пов'язували появу кераміки так званого мідного або ранньобронзового віку. Однак, як показав аналіз матеріалів з поселень городського типу, форма і орнамент цього посуду є наслідком розвитку аналогічного типу посуду розвиненого трипільля.

Керамічному комплексу з поселень городського типу властиві деякі особливості. Можна припустити, що одні з них виникли під впливом культури місцевого населення східної Волині, пам'ятки якого ще не виявлені. Інші пояснюються різними причинами. На пізньому етапі існування трипільської культури відбувається, очевидно, ломка старих землеробських традицій, потужний спосіб замінюється орним, в зв'язку з чим швидко зростають продуктивні сили всього господарства. З ростом питомої ваги і спеціалізації строкарського господарства збільшується рухо-

¹⁰¹ Т. С. Пассек, Новые данные о поздне трипольских поселениях на Днестре, стор. 15—29.

мість населення. Ці причини, природно, викликали певні зміни в побуті трипільського населення. Добре виготовлений і гарно розписаний посуд змінюється порівняно грубою керамікою з домішками.

Широке побутування кераміки з домішками можна пояснити меншою витратою часу на її виготовлення. Така кераміка, хоч і без старанної обробки поверхні, міцністю і випалом не гірша за розписну. Деякі спрощення технічних прийомів виготовлення посуду взагалі характерні для культур епохи бронзи. Цими ж причинами пояснюється перевага в пізньотрипільських керамічних комплексах кулястих форм, дуже близьких до посуду ряду культур епохи бронзи.

Перевага розписної кераміки з добре відмученої глини над керамікою з домішками — не обов'язкова ознака для трипільської кераміки взагалі. Нагадаємо, що на пам'ятках Середнього Подніпров'я етапів С-І і навіть В-ІІ типу Коломийщини І і ІІ домінує кераміка з домішками. Проте ніхто не заперечує належність згаданих пам'яток до трипілья. З цього випливає, що питання про кількісне зменшення кераміки з відмученої глини не слід розглядати як одну з вирішальних ознак зникнення трипільської культури.

Таким чином, ми прийшли до висновку, що керамічний комплекс з поселень городського типу є закономірним ступенем в розвитку трипільського керамічного виробництва. Такий висновок не підтверджує поширену в археологічній літературі думку (О. Я. Брюсов ¹⁰², Т. Сулімський ¹⁰³, М. Гімбутас ¹⁰⁴) про не трипільський, мішаний характер культури пам'яток городського типу. Це має важливе значення для вирішення проблеми «зникнення» трипільської культури і з'ясування історичної ролі її носіїв.

¹⁰² А. Я. Брюсов, Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, стор. 230—234.

¹⁰³ Т. Сулімський, The problem of the survival of the Tripolye culture, Proceeding of the Prehistoric society for 1950, News series, vol. XLI, Cambridge, стор. 42—51.

¹⁰⁴ М. Гімбутас, The prehistory of eastern Europe, part I, American School to prehistoric research Peabody museum, Harvard university, bulletin № 20, 1956, стор. 105—110.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

СКІФСЬКА ВУЗДА VI СТ. ДО Н. Е.

(За матеріалами Посулля)

В курганах лівобережного Лісостепу, в тому числі і в пам'ятках Посульської локальної групи, не відомо жодного випадку, коли б поховання воїна супроводжувалося похованням коня. Цим могильні пам'ятки даної території відрізняються не тільки від скіфських поховань Нижнього Подніпров'я та Кубані, а й від курганів південної частини правобережного Лісостепу, де, починаючи з VI ст. до н. е.¹, з'являються супровідні кінські поховання.

Проте значення конярства в господарстві і роль кінноти як війська у племен Посулля ні в якій мірі не можна применшувати. Предмети вуздечного спорядження верхових коней є тут незмінною приналежністю всіх чоловічих поховань і найбагатших жіночих могил.

Всього на Сулі відомо понад 80 курганів, в яких виявлені залишки кінської вузди. З них не менше 60 відносяться до VI ст. до н. е. За найобережнішими підрахунками, збереглися частини приблизно від 150 вуздечок. Дані ці далеко не повні, тому що багато могил виявилися пограбованими. Крім того, в Київському історичному музеї є цікаві матеріали без наукової документації, а саме: значна кількість залишків ранньоскіфського кінського спорядження з курганів, в різний час розкопаних на Сулі В. В. Хвойком, Т. В. Кібальчичем, С. А. Мазаракі та іншими. Отже, фактично кількість кінських вуздечок з ранніх курганів Посулля була значно більшою.

Особливо багато вуздечок знайдено в похованнях родо-племінної знаті. Так в Старшій Могилі виявили залишки не менш ніж від 16 вуздечок², в кургані біля х. Шумейка таких вуздечок було 20, а в кургані № 8 біля х. Попівка — 10³. В збірці Київського історичного музею зберігається чудовий набір предметів архаїчної кінської вузди з кургана № 2 біля с. Оксютинці, розкопаного С. А. Мазаракі, де, судячи з кількості псаліїв, було менше 12 вуздечок⁴.

В могилах рядових воїнів на Посуллі нерідко трапляються залишки трьох — чотирьох, а іноді і більшої кількості вуздечок. В курганах № 1 та 2 урочища Солodka біля с. Оксютинці виявлено частини трьох вуздечок⁵, в кургані № 465 (теж біля с. Оксютинці) їх було п'ять, в кур-

¹ Курган № 35 біля с. Бобринця, Смела, III, стор. 112—114.

² Д. Я. Самоковасов, Могилы русской земли, М., 1908, стор. 98. (В дальшому посилання на цю працю даються скорочено — МРЗ.)

³ ДП, III, стор. 7 і далі; Смела, II, стор. 170.

⁴ Цей комплекс не має ніякого відношення до багатого кургана кінця V ст. до н. е., про який йшлося в Смела, II, стор. 163.

⁵ МРЗ, стор. 109—110.

гані № 470 — шість⁶, в кургані № 477 біля с. Вовківці — три⁷, в кургані № 7 біля того ж села — чотири⁸, в кургані № 9 біля х. Попівка — чотири⁹ тощо.

Таким чином, за кількістю кінських вуздечок поховання Посулля наближаються до пам'яток степової смуги Північного Причорномор'я.

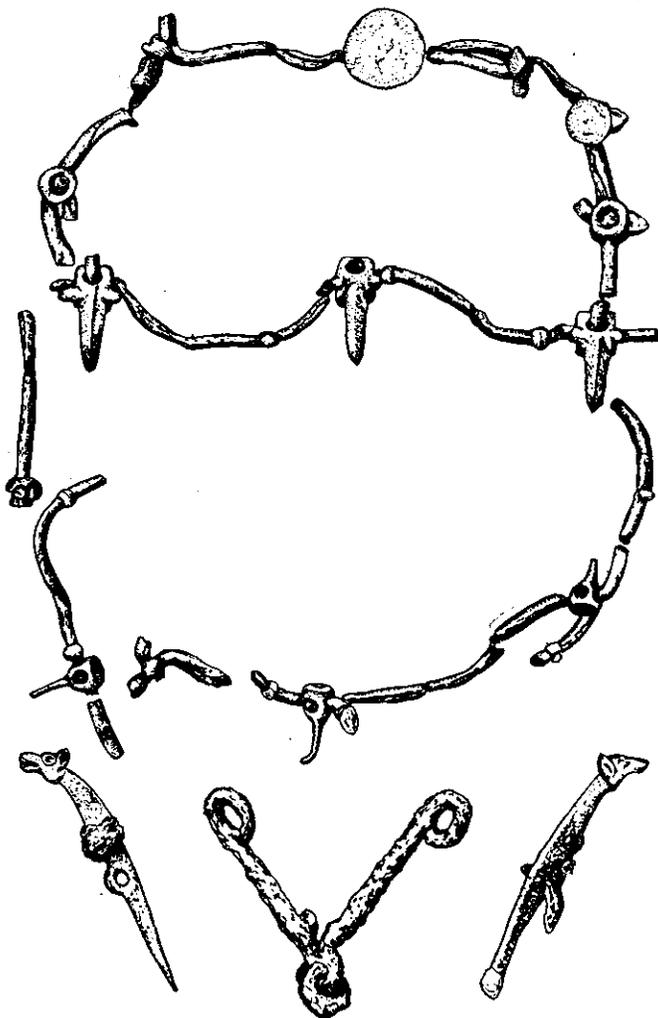

Рис. 1. Вуздечка з кургана біля х. Шумейка.

В цьому відношенні вони істотно відрізняються від пам'яток VI ст. до н. е. правобережного Лісостепу, де навіть в найбільших, найбагатших і добре збережених похованнях не трапляється більше двох, іноді трьох вуздечок¹⁰.

Серед знахідок на Посуллі особливий інтерес викликає вуздечка з кургана біля х. Шумейка, від якої, крім бронзових прикрас і вудил, збереглося досить багато ремінних частин, законсервованих мідними окис-

⁶ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, СПб, 1908, стор. 148—150.

⁷ Там же, стор. 150—151.

⁸ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р., зберігаються в ДІМ.

⁹ Смела, II, стор. 170.

¹⁰ Кургани № 2 та 524 біля с. Жаботин, ДП, III, стор. 6; ИАК, в. 60, стор. 1—2; № 38 та 40 біля с. Гуляй-Город, Смела, I, стор. 100, 106; № 406, 407, 432 біля с. Журировка, ИАК, в. 14; Канівські кургани, Смела, III, стор. 100, 112—114 та ін.

лами. Була зроблена спроба надати частинам вузди, які збереглися, первісного положення, що в якійсь мірі вдалося (рис. 1) ¹¹.

Судячи з цієї знахідки, здається очевидним, що ранньоскіфська вузда за своєю будовою була досить близькою до вузди Пазирикських курганів на Алтаї, документально точна реконструкція якої опублікована М. П. Грязновим та С. І. Руденком ¹².

Так само, як і в Пазирику, ремінні частини скіфської вузди з Шумейківського кургану, залишки яких оглянуті нами в Київському історичному музеї, зроблені з сиром'ятних ременів, складених вдвоє. Краї ременів загиналися на внутрішній бік і зшивалися всередині тонкою ниткою з сухожилля. Оголовна частина вуздечки складалася з двох суголовних ременів, які внизу переходили в нащічні, з'єднані з псаліями, а

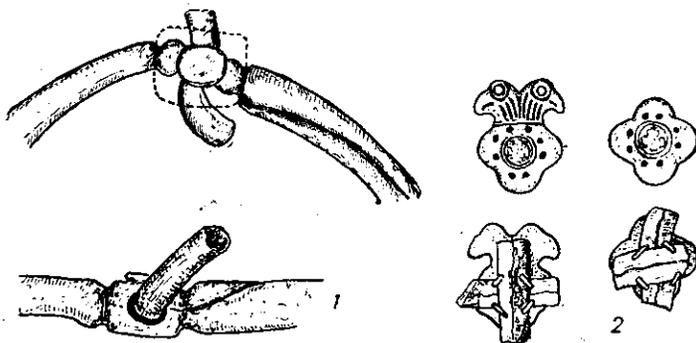

Рис. 2. Способи з'єднання перехрещених ременів кінського оголів'я.

1 — рухомий вузол, закріплений пряжкою — обоймою; 2 — нерухоме з'єднання ременів за допомогою накладної бляхи.

також двох поперечних ременів — налобного, що переходив внизу в підборідний, та наносного ременя, кінці якого, очевидно, перепліталися з нащічними і приєднувалися до псалів, як це спостерігається на деяких вуздечках з Пазирикських курганів ¹³. На відміну від скіфської вузди в Пазирикських курганах налобний ремінь часто замінювався тонким шнурком, який служив для прикріплення налобної прикраси.

На вуздечці з Шумейківського кургану видно, що суголовні ремені зв'язувалися на потилиці коня з правого боку, для чого на кінці правого ременя зроблена спеціальна петля. Такий же спосіб зав'язування спостерігається і на вуздечках Пазирикських курганів. В місцях з'єднання і перехрещення ременів робились особливі рухомі вузди, які закріплювалися бронзовими або кістяними пряжками — пронизками, що мали вигляд кубиків або циліндрів з чотирма круглими отворами, через які продягалися поперечні ремені. На деяких пряжках був ще п'ятий отвір з нижнього боку. В Київському історичному музеї збереглися куски перехрещених ременів, які знаходилися всередині бронзових пряжок. При перехрещуванні один з ременів, складений вдвоє, продягався через пряжку наскрізь, а той, що йшов поперек, продягався через другу пару отворів і дірочку, проколоту в першому ремені в місці його перегину (рис. 2, 1). Металева або кістяна обойма міцно стискувала ремінний вузол, але з'єднання ременів залишалося рухомим.

¹¹ ДП. III, табл. XL, 333.

¹² М. П. Грязнов, Первый Позырыкский курган, Л., 1950, стор. 24—40, 55; С. И. Руденко, Культура населения горного Алтая в скифское время, М.—Л., 1953, стор. 146 і далі.

¹³ С. И. Руденко, вказ. праця, стор. 151—153.

На прикладі шумейківської вузди видно, що пряжки-пронизки знаходилися на місцях схрещування суголовних ременів з налобно-підборідним та з наносним. Такі ж бляшки, прикрашаючи вузду, були і в середній частині налобного та наносного ременів. Для того, щоб бляшки не сповзали вправо чи вліво, по боках їх були зроблені бронзові колечки. Такий же розподіл пряжок-пронизок на місцях ремінних з'єднань спостерігався на вуздечці, знайденій в одному з майемірських курганів біля с. Туяхти на Алтаї¹⁴.

Для з'єднання вудил з ремінними частинами оголів'я і для фіксування певного положення вудил в роті коня служили псалії¹⁵. В VI ст. до н. е. застосовували псалії з трьома отворами, які з'єднувалися з вудилами ременями. При такому способі схрещування зовнішні кільця вудил накладалися позаду на середній отвір псаліїв і з'єднувалися за допомогою центрального і трьох щічних ременів, які продагалися через петлю вудил та псаліїв і закріплювалися із зовнішнього

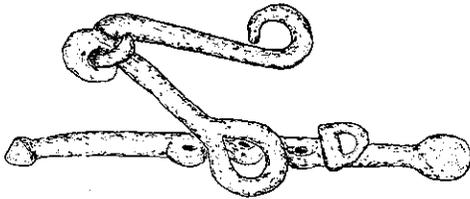

Рис. 3. Залізні вудила з приржавілими до них псаліями з кургана № 6 біля х. Попівка.

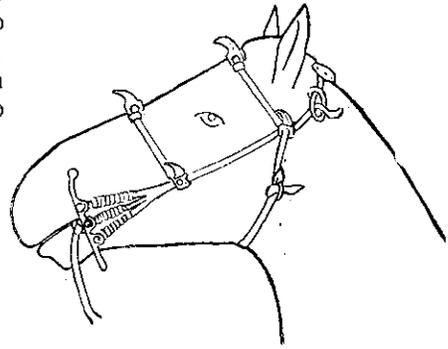

Рис. 4. Реконструкція кінської вузди VI ст. до н. е.

боку псаліїв особливим рухомим вузлом. Бічні щічні ремені продагалися через крайні отвори псаліїв і закріплювалися такими ж вузлами.

В деяких курганах лівобережного Лісостепу (№ 6 біля х. Попівка, № 7 біля с. Вовківці, № 4 урочища Скоробор коло Більського городища) були знайдені залізні вудила з приржавілими до них в первісному положенні залізними псаліями. Псалії знаходилися із зовнішнього боку від удил так, що центральні петлі їх приєднувалися до кінцевих колечь вудил (рис. 3).

На кістяних псаліях від тертя центрального вузла нерідко утворювалася залощеність або невелике заглиблення біля центрального отвору із зовнішнього боку. Спосіб з'єднання вудил з вузду за допомогою псаліїв з трьома отворами добре зафіксований на збережених частинах вузди із залишками ременів з кургана скіфського часу на Памірі¹⁶.

Для того щоб псалії були щільно притиснуті до вудил і не відсувалися назад, існували, очевидно, спеціальні пристосування (подібні знайденим в Пазирикських курганах)¹⁷, які мали вигляд дерев'яної розвилки або згорнутих гармошкою ременів (рис. 4).

Поряд з вуздечками описаної будови в ранньоскіфський час на Півдні застосовувалися вуздечки, зроблені з широких ременів, також складених вдвоє і прошитих посередині. Такі ремені не могли просмику-

¹⁴ С. В. Киселев, Древняя история Южной Сибири, М., 1951, табл. XXVIII.

¹⁵ Про призначення псаліїв див. А. А. Иессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР, СА, XVIII, стор. 36.

¹⁶ А. Н. Бернштам, Историко-археологические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая, МИА, № 26, 1952, стор. 298—299. Про реконструкцію ранньоскіфської вузди див. М. П. Грязнов, Памятники майемирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае, КСИИМК, в. XVIII, 1947, стор. 9.

¹⁷ С. И. Руденко, вказ. праця, стор. 157—158.

ватися через порівняно невеликі отвори пряжок. В місцях перехресть вони зшивалися наглухо і прикривалися плоскими бронзовими бляхами, що мали вигляд чотирипелюсткових розеток з закругленими, хрестовидно розташованими виступами та чотирма парами наскрізних отворів, розташованих попарно в основі кожного виступу. Один з кінців таких бляшок нерідко оформлявся у вигляді подвійної орлиної голівки. Бляха накладалася на місце перехрещування ременів так, що виступаючі кінці її відповідали напрямку ременів, і пришивалася тонкою шкіряною могузкою або сухожиллям (рис. 2, 2).

Основними частинами ранньоскіфської вузди VI ст. до н. е., таким чином, були: вудила, псалії з трьома отворами, бронзові або кістяні пряжки-пронизки та плоскі хрестовидні бронзові бляхи, які служили для закріплення ремінних схрещувань.

Розглянемо ці речі.

Вудила. В ранніх курганах Посулля найчастіше зустрічаються залізні вудила, які складаються з двох круглих або чотиригранних в перерізі члеників, з кінцями, загнутими в кільцевидні петлі. За допомогою внутрішніх петель меншого діаметра ланки скріплялися між собою. Зовнішні петлі служили для приєднання до них псаліїв та повода.

Поряд з залізними вудилами, в найраніших курганах трапляються ще окремі екземпляри бронзових вудил з стрем'ячковидними петлями. Три такі вудила, разом з 13 залізними, були знайдені в Старшій Могилі, два — в кургані № 8 біля х. Попівка¹⁸, половина вудила знайдена в кургані № 8 біля с. Вовківці¹⁹, одна ланка — в кургані № 2 біля с. Оксютинці, вудило з курганів Роменського повіту зберігається в Київському історичному музеї.

Знаходження в одних і тих же похованнях бронзових стрем'ячковидних вудил разом з кількісно переважаючими залізними характерне для ранньоскіфських курганів Кубані. Поява залізних вудил в скіфській культурі відноситься до початку VI ст. до н. е. Міцні і легкі, зручні у виготовленні, вони швидко витіснили бронзові вудила, які на кінець VI ст. до н. е. майже виходять з ужитку.

На Північному Кавказі і в степовому Подніпров'ї бронзові стрем'ячковидні вудила відомі в пам'ятках скіфської культури VII ст. до н. е.²⁰ Найдавніші вудила цього типу походять з Черногорівського та Камішеваського поховань в курганах пізньозрубної культури на Північному Дінці, які датуються приблизно IX—VIII ст. до н. е. Крім ранньоскіфської культури, бронзові вудила з стрем'ячковидними петлями відомі в Саратовському Поволжі²¹, у ранніх кочівників північного Казахстану²², у племен анан'їнської культури²³, в Сибіру²⁴, на Паміро-Алаї²⁵.

Бронзові стрем'ячковидні вудила з Посулських курганів, безперечно, належать до числа найпізніших, що доживали свій вік в той час, коли вони вже виходили з ужитку. Вудила з Старшої Могили носять сліди пізнішого ремонту і складені з непарних ланок (рис. 5, 1). В кургані № 2 біля с. Оксютинці знайдені вудила, у яких одна ланка бронзова, друга — залізна з кільцевидною петлею. Безперечно, ці вудила ремонтували, під час чого зламану бронзову ланку замінили залізною (рис. 5, 2).

На Посуллі бронзові вудила доживають аж до початку V ст. до н. е.

¹⁸ Смела, II, стор. 168 і далі.

¹⁹ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р.; зберігається в ДІМ.

²⁰ А. А. Иессен, вказ. праця, стор. 75—92.

²¹ Дані про бронзові вудила з Саратовського музею люб'язно повідомив нам Б. М. Граков.

²² М. П. Грязнов, вказ. праця, стор. 10.

²³ А. М. Tallgren, *L'époque dite d'Anannino*, SMA, XXXI, Helsinki, 1919, стор. 112.

²⁴ В. В. Радлов, *Сибирские древности*, СПб, 1894.

²⁵ А. Н. Бернштам, вказ. праця, стор. 298.

Однією з найпізніших за часом є ланка бронзових вудил з кургана № 8 біля с. Вовківці. Там знайдено також залізні вудила з залізними, есо-видно вигнутими, псаліями з двома отворами та кінцями, розкованими на зразок лез сокир, і наконечниками стріл пізньоархаїчних типів ²⁶.

В VI ст. до н. е. порівняно короткий час використовували вудила, які представляли свого роду перехідну форму від бронзових до залізних. Робилися вони вже із заліза, але форма залишалася ще стародавньою — з стрем'ячковидними наглухо з'єднаними петлями (рис. 5, 3). Виготовлення таких петель із заліза ковкою було малододільним, тому вони проіснували недовго і скоро були замінені залізними вудилами із загнутими в петлі кінцями.

На Сулі залізні вудила з стрем'ячковидними петлями були знайдені в кургані № 1 біля с. Герасимівка (рис. 5 3) ²⁷, в кургані № 3 біля с. Оксютинці ²⁸. Половина вудила такого типу знайдена в кургані № 498 біля с. Вовківці ²⁹, аналогічні вудила з курганів колишнього Роменського повіту зберігаються в Київському музеї. Залізні вудила з стрем'ячковидними петлями виявлені, разом з бронзовими та звичайними залізними, в Ульському кургані 1910 р. Одне вудило цього кургана мало залізну ланку з стрем'ячковидною петлею та ланку з простою, круглою петлею ³⁰.

Залізні вудила з стрем'ячковидними петлями знайдені також в Дніпровському правобережжі і на Дністрі в курганах № 406 біля с. Журівка ³¹, біля с. Ленківці ³², біля сіл Дуплиськ та Новосілки Гржимайлівські ³³. За складом інвентаря вони цілком однотипні із згаданими вище курганами Посульської групи і не виходять за хронологічні рамки середини — другої половини VI ст. до н. е.

Звертає на себе увагу те, що в багатьох могилах кількість псаліїв перевищує число знайдених разом з ними вудил. Так, у кургані № 1 урочища Солodka ³⁴ була пара залізних вудил з залізними ж псаліями і, крім того, ще дві пари кістяних псаліїв. В кургані № 467 біля с. Оксютинці ³⁵ знайдена пара залізних вудил з кістяними псаліями, а також псалії ще від чотирьох пар вудил. В кургані № 9 біля с. Вовківці були

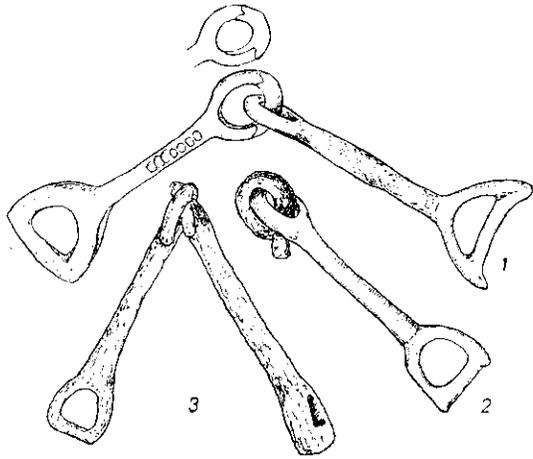

Рис. 5. Бронзові та залізні вудила з стрем'ячковидними петлями:

1 — з Старшої Могили; 2 — з кургана № 2 біля с. Оксютинці; 3 — з кургана № 1 біля с. Герасимівка.

²⁶ Чи не найпізніша знахідка бронзових стрем'ячковидних вудил виявлена в могильнику біля с. Фальшивий Геленджик, Краснодарського краю, в комплексі речей IV—III ст. до н. е. Ці вудила зберігаються в Геленджицькому музеї.

²⁷ МРЗ, стор. 111—112.

²⁸ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р.; зберігаються в ДІМ.

²⁹ Журнал раскопок., стор. 192.

³⁰ ОАК за 1909—1910 гг., стор. 156; зберігаються в Ермітажі.

³¹ ИАК, в. 14, стор. 29—32.

³² А. И. Мелюкова, Курган у с. Ленковцы, КСИИМК, в. 51, стор. 60 і далі.

³³ T. Sulimirski, Scytowie na Zachodniem Podolu, Львів, 1936, табл. IX. II; XI, i; VIII, 7.

³⁴ МРЗ, стор. 109—110.

³⁵ Журнал раскопок., стор. 148—150. Знахідки зберігаються в Ермітажі.

залізні вудила та шість пар кістяних псаліїв³⁶. Таке ж явище спостерігається і в деяких інших курганах. Невідповідність кількості вудил та псаліїв навряд чи можна пояснити випадковістю або порушенням комплексів при пограбуванні, тим більше що залізні вудила не могли мати

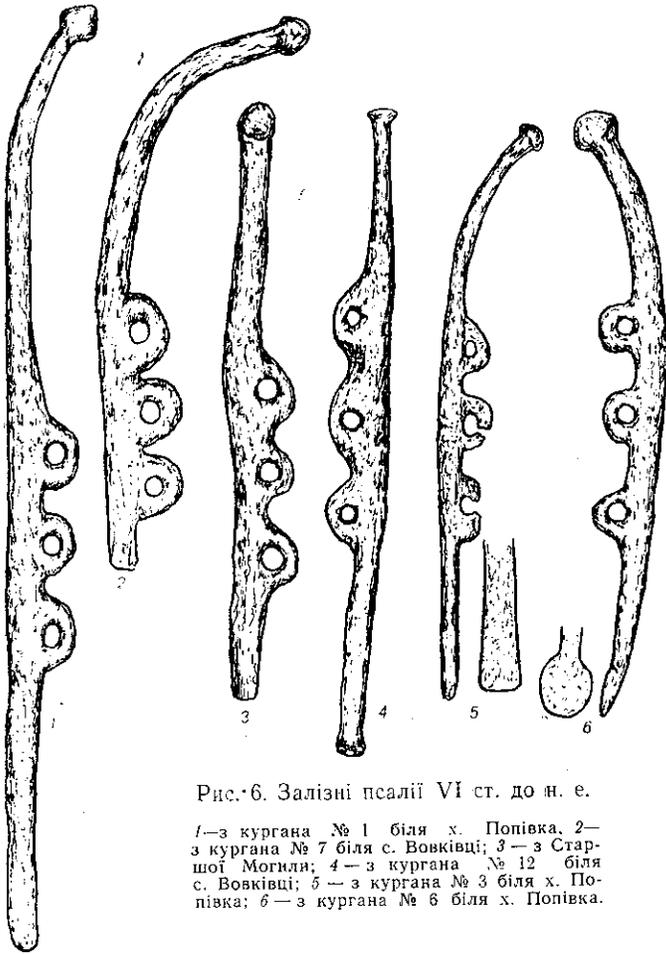

Рис. 6. Залізні псалії VI ст. до н. е.

1—з кургана № 1 біля х. Попівка, 2—з кургана № 7 біля с. Вовківці; 3—з Старшої Могили; 4—з кургана № 12 біля с. Вовківці; 5—з кургана № 3 біля х. Попівка; 6—з кургана № 6 біля х. Попівка.

великої цінності. Скоріш за все, це явище вказує на те, що в могили разом з вуздою клали запасні комплекти псаліїв, або, імовірно, на те, що крім вуздечок з металевими вудилами, існували також вуздечки з м'якими ремінними вудилами. Вуздечки з такими вудилами і кістяними псаліями відомі в скіфський час в пам'ятках майємірського етапу на Алтаї. Тут в одному з поховань на р. Катунь поблизу щелеп коня знаходилася пара рогових псаліїв, але металевих вудил не було³⁷. Існування м'яких вудил зафіксоване в похованнях зрубної культури на Поволжі в курганах біля сіл Комарівка³⁸, Ягідне³⁹, Усатове⁴⁰, Краснопілля⁴¹, в яких

³⁶ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р.; зберігаються в ДІМ.

³⁷ М. П. Грязнов, вказ. праця, стор. 13.

³⁸ А. Е. Алихова, Курганы эпохи бронзы у с. Комаровки, КСИИМК, в. 59, стор. 91 і далі.

³⁹ Н. Я. Мерперт, Курганы эпохи бронзы у с. Ягодного, КСИИМК, в. XLIV, стор. 32.

⁴⁰ И. В. Синицын, Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья, Ученые записки СГУ, т. XVII, Саратов, 1947, стор. 98.

⁴¹ И. В. Синицын, Работы Заволжского отряда Сталинградской экспедиции, КСИИМК, в. 63, стор. 89.

також були виявлені кінські поховання з псаліями, але без металевих вудил. Очевидно, на півдні Східної Європи м'якими вудилами продовжували користуватись і в скіфській час, хоч, безперечно, в цей період переважаючими стали металеві вудила.

Псалії. Псалії є однією з найчисленніших і найхарактерніших деталей скіфської вузди. Форми їх порівняно швидко змінювалися і удосконалювалися, завдяки чому псалії мають велике значення при визначенні часу пам'яток.

Художнє оформлення псаліїв дає багатий матеріал для вивчення скіфського «звіриного» стилю.

В VI ст. до н. е. в скіфських вуздечних наборах набули великого поширення залізні трипетельчасті стержньовидні псалії із загнутим верхнім кінцем, який звичайно закінчувався круглою або конічною шишечкою. О. О. Іессен вважає, що псалії такого типу ведуть своє походження від бронзових трипетельчастих псаліїв VIII—VII ст. до н. е.⁴²

В інвентарях ранніх поховань Посулля нами нараховано не менше тридцяти пар залізних псаліїв. Окремі екземпляри їх різняться між собою за довжиною, а також ступенем вигнутості верхнього кінця та відстанню між петлями на стержні (рис. 6). Середня довжина псаліїв становить 14—17 см, проте трапляються і крупніші: так, псалії з кургана № 1 біля х. Попівка мали довжину 24 см⁴³. У екземпляра, знайденого в кургані № 7 біля с. Вовківці, верхній кінець виявився довгим, сильно вигнутим, а нижній — коротким⁴⁴. Інколи зустрічаються прямі псалії без вигину верхнього кінця. У псаліїв з кургана № 3 біля х. Попівка нижній кінець був розкований на зразок плоскої лопаточки. В деяких інших псаліях нижній кінець мав вигляд плоского кружка, відокремленого від стержня борізdkою. Як буде показано нижче, цей мотив є одним з варіантів зображення кінського копита.

Залізні псалії цього типу є надзвичайно характерними для скіфської культури Північного Причорномор'я VI ст. до н. е. Навіть за межами Скіфії вони трапляються, як правило, в супроводі речей скіфського типу. Такі псалії були знайдені, наприклад, серед предметів кінської вузди в одному з приміщень на Кармір-Блурі⁴⁵. Разом з бронзовими стрем'ячкovidними вудилами вони виявлені в одному з ґрунтових поховань з конем та речами скіфського типу біля с. Куланурхва в Абхазії⁴⁶.

Залізні псалії з трьома боковими петлями є основним типом псаліїв в курганах ранньоскіфського часу на Кубані (Келермеські та Ульські кургани). В кургані № 2 біля станиці Келермеської було знайдено сім пар залізних і пара бронзових псаліїв⁴⁷. В Державному Ермітажі зберігається пара бронзових псаліїв такої ж форми, як і залізні. Вони походять з розкопок М. І. Веселовського на Кубані⁴⁸. Можливо, що вони належать до цього ж келермеського комплексу.

Значно рідше стержньовидні трипетельчасті псалії зустрічаються в поховальних інвентарях VI ст. до н. е. правобережного Лісостепу. Знахідки їх відомі в курганах № 8 біля с. Деренговець⁴⁹, № 453 біля с. Макіївка⁵⁰, № 406 біля с. Журівка⁵¹, біля с. Пищальники та ін. Проте

⁴² А. А. Иессен, указ. праця, стор. 90.

⁴³ Псалії з курганів біля х. Попівка зберігаються в КДІМ.

⁴⁴ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р.; зберігаються в ДІМ.

⁴⁵ Б. Б. Пиотровскій, Кармир-Блур, т. I, Ереван, 1950, стор. 95.

⁴⁶ М. Трапш, Грунтовые погребения с инвентарем скифского типа у с. Куланурхва, Труды Абхазского ин-та языка, литературы и истории, Сухуми, 1951.

⁴⁷ ОАК за 1904 г., стор. 86 і далі; А. А. Иессен, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, ВССА, стор. 113.

⁴⁸ А. А. Иессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв., стор. 84.

⁴⁹ Смела, I, стор. 16.

⁵⁰ Журнал раскопок..., стор. 127; зберігається в Ермітажі.

⁵¹ ИАК, в. 14, стор. 29—32.

кількість їх тут порівняно невелика. Зосереджуються вони, головним чином, в південній частині правобережжя, на Тясміні. В північних та західних районах цієї території залізні стержньовидні псалії трапляються дуже рідко.

Кістяні пластинчасті псалії з трьома отворами та зображеннями в «звіриному» стилі на кінцях надзвичайно характерні для скіфського

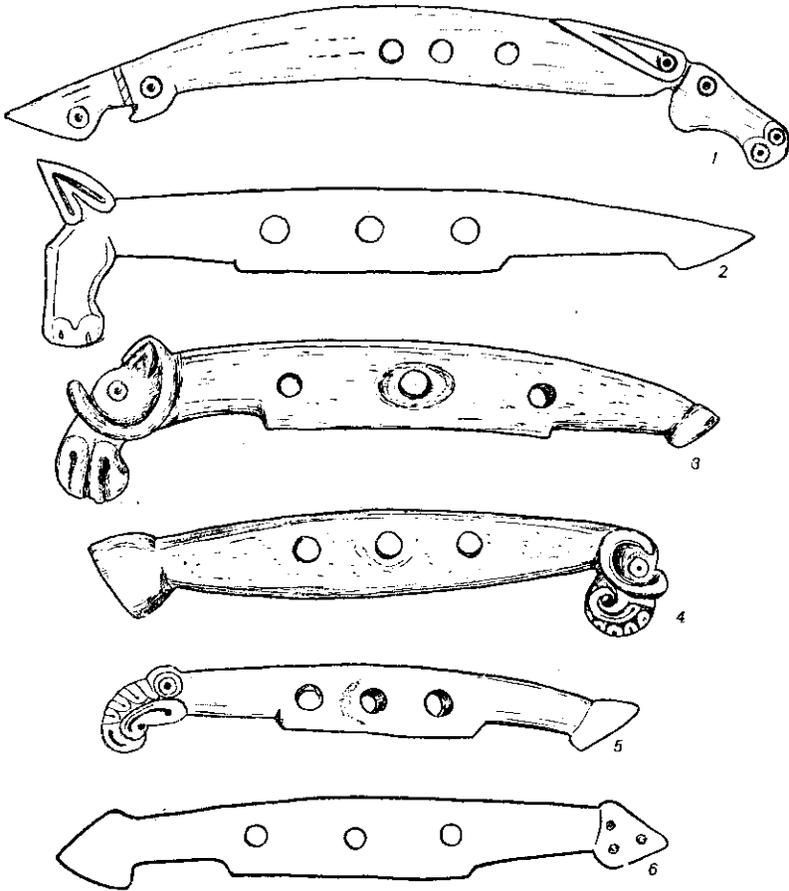

Рис. 7. Кістяні псалії VI ст. до н. е.

1—з кургана біля с. Будки; 2—з кургана біля х. Шумейка; 3, 4—з кургана № 2 біля с. Оксютинці; 5—з кургана біля х. Грушівка поблизу Запоріжжя.

комплексу VI ст. до н. е. Особливо велика кількість таких псаліїв виявлена в курганах Посулля—понад 100 пар кістяних псаліїв. Це набагато перевищує загальну кількість кістяних псаліїв, знайдених на всій іншій території Скіфії. На Посуллі такі псалії були основним, масовим типом ранніх псаліїв. Для виготовлення їх використовували куски рога оленя або плоскі відрізки товстих трубчастих кісток великих тварин. Готові псалії мають довжину 14—22 см. Середня частина псаліїв, на якій знаходилися отвори, робилася більш широкою. За формою псалії бувають прямі, середня частина яких має прямокутні обриси, та з дугувидно вигнутою спинкою. Вздовж внутрішнього боку проти отворів звичайно буває широкий прямокутний виступ або три невеликі, прямокутні чи округлі, що знаходяться проти отворів. Рідко трапляються псалії з двоопуклими боками та псалії з трохи увігнутою спинкою.

Більшість псаліїв безперечно знаходилася в тривалому користуванні, про що свідчить сильна потертість та залощеність навколо центрального отвору.

Зображення, якими прикрашалися верхні кінці псаліїв, дуже стійкі і зводяться, по суті, до кількох основних мотивів. Найчастіше псалії прикрашалися зображеннями голівки коня, потім — барана, зрідка грифобарана та птаха. Псалії без зооморфних зображень складають порівняно невелику групу.

Зовнішній бік псаліїв в більшості випадків гладкий. На окремих псаліях, зроблених з рогу, в середній частині збереглася не цілком зчищена первісна хвиляста поверхня. Деякі псалії з Шумейківського кургана по зовнішньому боку були прикрашені кружечками з крапкою в центрі. Зрідка трапляються псалії, прикрашені зовні геометричним візерунком. Зовнішня бокова грань завжди залишалася гладкою, а внутрішня — нерідко орнаментувалася паралельними насічками чи рубчиками; на боках виступів, проти отворів, часто буває орнамент у вигляді косоного хреста. Нижній кінець псаліїв, як правило, мав вигляд копита травоядної тварини.

Серед псаліїв з голівкою коня виділяють дві основні групи. Першу групу складають псалії з зображенням голівки коня, який швидко біжить з витягнутою вперед мордою і щільно притиснутими до потилиці вухами (рис. 7, 1). На псаліях другої групи зображена голівка коня в спокійному стані, з опущеною вниз мордою і вухами, що стирчать вгору (рис. 7, 2). Зображення витягнутої голівки коня найчастіше зустрічаються на псаліях великого розміру з дуговидною спинкою. Багато з них зроблені дуже старанно і відрізняються високими художніми якостями. Витягнута вперед морда на довгій шиї і нижній кінець псалія у вигляді гострокінцевого копита гармонійно завершують слабо вигнуту пластинку. Рисунок дуже чіткий і виразний. Добре передані подовжена морда коня, горбатий хрп, розширені ніздрі, характерний вигин нижньої щелепи. Вуха перебільшено довге. Сильно притиснуте до потилиці, воно надає особливій динамічності витягнутій морді тварини. Деталі передані умовно: око зроблене за допомогою кружка з крапкою посередині; ніздрі та рот позначені різними лініями, концентричними кружечками, або суміжними овалами; вуха має вигляд подовженого трикутника або серцевидної фігури, розділеної поздовжніми рисочками, волютоподібними завитками, кружечками або овалами.

Зображення голови коня з опущеною вниз мордою і вухами що стирчать, найчастіше зустрічаються на прямих псаліях. Одним з найкращих за виконанням є голівка коня на псалії з кургана біля х. Шумейка (рис. 7, 2). Для цього зображення характерний упевнений і чіткий рисунок контура. Трапляються також зображення, виконані досить грубо і схематично (рис. 8, 2). На псаліях з кургана № 2 біля с. Вовківці⁵² і з Старшої Могили морди коней зроблені короткими і широкими. Спрощення та схематизм в цій групі зображень привели до появи псаліїв з невизначеними голівками тварин з вухом, що стирчить, та короткою тупою або округлою мордочкою (рис. 8, 3). Тільки серія зображень, розміщених послідовно від ясніших до дуже схематичних, дозволяє визначити зміст цих зооморфних голівок як дуже спрощених зображень голівки коня.

Другу щодо чисельності групу складають кістяні псалії із зображенням голівок барана. Характерним для них є тула, горбоноса морда та крутовигнутий від потилиці вперед ріг з виступаючим кінцем. Поряд з окремими старанно модельованими екземплярами (рис. 7, 3) зустрічаються псалії з дуже схематичними зображеннями, які визначаються тільки по наявності рога.

⁵² Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р., зберігаються в ДІМ.

Псалії з голівками грифо-баранів були знайдені на Посуллі в незначній кількості — чотири пари. Відмітними ознаками зображень грифо-баранів є поєднання гачкуватого дзьоба хижого птаха з великим загнутим баранячим рогом (рис. 7, 4).

З поховань ранньоскіфського часу біля с. Жаботин⁵³ та із зруйнованого скіфського кургана біля х. Грушівка поблизу Запоріжжя⁵⁴ походять кістяні псалії з голівкою орла. В Посуллі такі псалії не виявле-

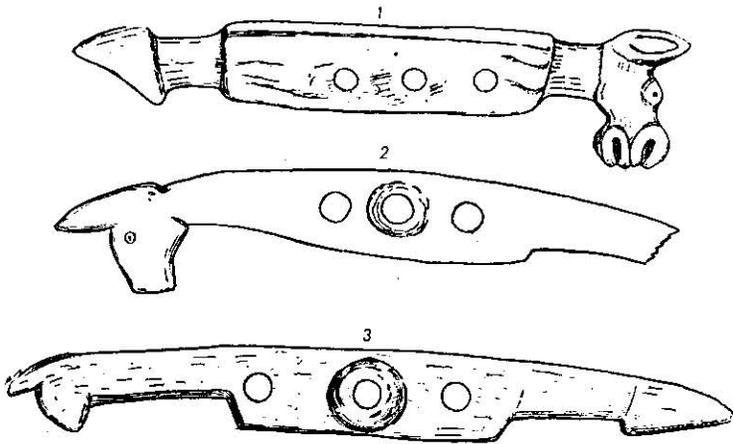

Рис. 8. Кістяні псалії з зображенням кінської голівки.

1 — з кургана № 2 біля с. Вовківці; 2 — з кургана № 9 біля с. Вовківці; 3 — з кургана № 1 урочища Солодка біля с. Оксютинці.

ні, хоч мотив орлиної голівки не був чужий місцевому мистецтву, про що свідчить різний кістяний гребінець, знайдений в курганах Роменського повіту⁵⁵.

До числа псаліїв без різних прикрас відносяться перш за все такі, у яких верхній кінець був зіпсований або обламаний при виготовленні. В таких випадках кінець псалія робили плоским або загостреним. Ця група легко визначається за своїми пропорціями і по суті не може бути відокремлена від основної серії псаліїв вищеописаного типу. Зрідка трапляються псалії, обидва кінці яких прикрашені зображеннями кінського копита (рис. 7, 6).

Рогоподібні псалії з трьома отворами, близькі до знайдених в ранньоскіфському кургані біля с. Костянтинівка під Мелітополем⁵⁶ та біля с. Галуцино на Черкащині⁵⁷, в курганах Посулля не траплялися.

До речей скіфського кінського спорядження, знайдених під час розкопок Кармір-Блур, відноситься пара кістяних пластинчастих псаліїв скіфського типу. Верхні кінці їх з зображеннями голівок полсовані пожежею, нижні — оформлені у вигляді копита. Там же знайдені дві вирізані з кістки голівки грифо-барана з довгастими стерженьками та невеликим поперечним отвором в основі⁵⁸. Очевидно, ці голівки служили наконечниками невеликих предметів: виступаючий черешок вкладався у втулку і закріплювався в ній за допомогою поперечного цвяхка.

Серед речей кінської вузди з Келермеських курганів також було кілька вирізаних з кістки голівок баранів, грифо-баранів та кінських

⁵³ ДП, III, стор. 7 і далі, табл. LXI, 541.

⁵⁴ Про знахідку цього псалія повідомив співробітник Запорізького музею В. Ф. Пешанов.

⁵⁵ ДП, II, табл. XXI, рис. 511.

⁵⁶ П. Д. Либеров, Кургани у с. Константиновка, КСИИМК, в. XXXVII, стор. 141.

⁵⁷ ДП, II, табл. XXXII.

⁵⁸ Б. Б. Пиотровский, указ. праця, стор. 94, 96.

колитець на циліндричних втулкових основах, в яких іноді робились отвори для поперечного штифтика (рис. 9). Цілком очевидно, що ці кістяні вироби не могли бути ні пряжками, ні підвісками, а також, як і голівки з Кармір-Блура, служили наконечниками якихось предметів. Вони насаджувалися на стерженьки і прикріплювалися поперечними цвяхами. Цікаво відзначити, що наконечники у вигляді голівок та кінських копит інколи знаходили попарно при кінських похованнях. Так, в кургані № 1 біля ст. Келермеської при дев'ятому скелеті коня виявлено два наконечники у вигляді баранячих голівок і два у вигляді копитця. Дві голівки баранів і два копитця трапилися і при десятому похованні коня з того ж кургану. При сьомому похованні коня з кургану № 2 цього ж могильника виявлені два наконечники з голівками барана і два — у вигляді копит.

Здається цілком імовірним, що ці кістяні предмети — ніщо інше, як верхній і нижній кінці псаліїв, стержні яких були дерев'яними.

Про це свідчить парність знахідок голівок і копит, а також те, що в усіх згаданих похованнях при конях були залізні вудила, але не було псаліїв. Таке ж призначення мали, очевидно, і кістяні наконечники з Кармір-Блура та кістяні наконечники у вигляді голівок хижих птахів, знайдені в ранньоскіфських курганах на Темір-горі, біля с. Сірогози, і в кургані з околиць м. Шпола. Розмір і вигляд цих голівок цілком відповідають звичайній величині голівок на кістяних псаліях (рис. 10).

Таким чином, у скіфів в ранній час, поряд з залізними, кістяними та бронзовими псаліями, були і дерев'яні псалії, які прикрашалися наставними кістяними наконечниками у вигляді голівок і копит.

Слід відзначити, що в першому Келермеському кургані при найбільш убраних конях (№ 11, 12) виявлені залізні вудила без псаліїв. Те ж саме спостерігалось і в кургані № 8 біля х. Попівка, де в непо-

грабованій могилі знайдено лише 10 металевих вудил. Відсутність псаліїв в цих курганах можна пояснити тим, що вони зроблені з дерева і тому не збереглися.

Як відомо, дерев'яні, прикрашені художньою різьбою псалії є неодмінною ознакою вуздечок з Пазирикських курганів, де вони збереглися тільки завдяки наявності вічної мерзлоти.

На правому березі Дніпра, в Черкаській області, кістяні псалії знайдені в кургані № 2 біля с. Жаботин⁵⁹, № 346 біля с. Орловець⁶⁰, № 38,

⁵⁹ ДП, III, стор. 7, табл. LXI, 541.

⁶⁰ Смела, III, стор. 20.

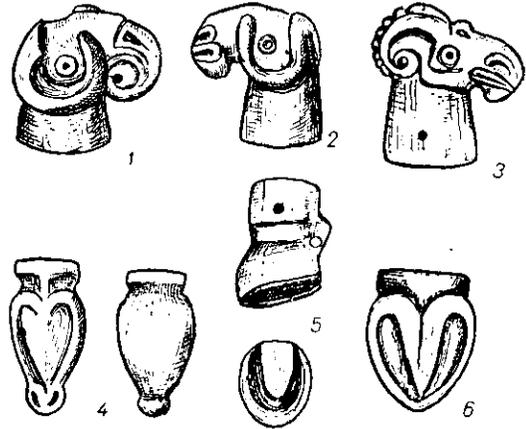

Рис. 9. Кістяні наконечники псаліїв з Келермеських курганів.

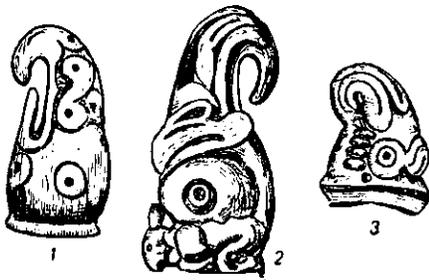

Рис. 10. Кістяні наконечники псаліїв у вигляді голівок птахів.

1 — з кургану на Темір-горі; 2 — з кургану біля с. Сірогози; 3 — з кургану в околицях Шпола.

40 біля с. Гуляй-Город⁶¹, № 407, 432 та 447 біля с. Журівка⁶², в курганах біля сіл Галушине⁶³, Мельниківка⁶⁴, Трипілля⁶⁵. Кількість кістяних псаліїв в цих курганах значно менша, ніж в Посульських, — в середньому одна-дві пари. Характерно, що в багатьох курганах VI ст. до н. е., які відзначаються багатством та збереженістю, кістяних псаліїв серед кінського спорядження зовсім не було. На Посуллі ж вони — найзвичайніша приналежність ранніх вуздечних наборів.

Одиночні знахідки кістяних псаліїв відомі по всій території причорноморської Скіфії. Уламки кістяних псаліїв знайдено, наприклад, на Немирівському городищі⁶⁶, на поселенні Іване-Пуста в Західній Подолії⁶⁷, на Більському городищі⁶⁸, на поселенні біля с. Пожарна Балка на Ворсклі⁶⁹, в кургані № 7 біля с. Шпаківка на Дінці⁷⁰ тощо. Уламок псалія, прикрашеного різьбою, походить з Ольвії⁷¹; уламок кістяного псалія із степового Причорномор'я зберігається в Херсонському історико-археологічному музеї.

На території, зайнятій нескіфськими племенами, нерідко зустрічаються змінені за формою псалії, що відрізняються від скіфських тим чи іншими особливостями. Це сталося тому, що місцеві майстри, наслідуючи скіфським зразкам, не завжди розуміли їх і допускали відхилення від традиційної форми.

Цікавими є дві пари кістяних псаліїв з кургана біля с. Орловець, які датуються, на думку Є. Ф. Покровської, самим початком VI ст. до н. е. Вони мають вигляд прямих, плоских, слабо завужених до кінців пластин з трьома отворами в середній частині; на кінці однієї пари псаліїв є дуже невміло зроблене копитце.

Незвичайним є і кістяний псалій з кургана № 2 біля с. Трипілля⁷² з схематично вирізаною голівкою коня на верхньому кінці та молотковидним потовщенням замість копитця на нижньому кінці. Ці псалії мають не три, як звичайно, а чотири отвори в середній частині. Один з псаліїв, знайдений на поселенні ранньоскіфського часу біля с. Пожарна Балка, мав прямокутні виступи по обох боках трьох отворів, чим нагадував псалії чорноліського часу з отворами, оформленими у вигляді муфт. Тут же знайдено уламок псалія, нижня частина якого має вигляд кільця, що зовсім незвичайне для скіфських псаліїв. Ці знахідки свідчать про те, що елементи скіфської культури автохтонних племен на Ворсклі та Правобережжі — не місцевого походження, а наслідок культурного впливу степової Скіфії.

В цьому відношенні дуже цікаві кістяні псалії з кургану № 2 біля с. Жаботин. До недавнього часу ці псалії вважались найранішими. Гадали, що вони за формою і стилем були витвором місцевого середовища. Підтверджувалося це, головним чином, тим, що на псаліях, крім звірного, був ще і геометричний орнамент у вигляді квадратів, складених з двох прямокутних трикутників. У скіфському мистецтві цей мотив не ві-

⁶¹ Смела, I, стор. 100 і далі.

⁶² ИАК, в. 14, стор. 32—35, 87—89; в. 17, стор. 92—94.

⁶³ ДП, II, табл. XXXII.

⁶⁴ Смела, I, табл. XI, 16.

⁶⁵ Ф. В о в к, Знахідки в могилах між Верем'ям і Стретівкою і біля Трипілля, Матеріали до українсько-руської етнології, Львів, 1910, стор. 11.

⁶⁶ Розкопки А. О. Спицина; зберігаються в Ермітажі.

⁶⁷ Розкопки О. Д. Ганіної; зберігаються в КДІМ.

⁶⁸ Розкопки В. А. Городцова, Труды XVI АС, т. I; зберігається в ДІМ.

⁶⁹ Отчет о раскопках И. И. Ляпушкина, Научный архив ІА АН СРСР.

⁷⁰ Розкопки В. А. Городцова, Труды XII АС, т. I, стор. 313.

⁷¹ С. І. Капошина, Пам'ятки скіфського звірного стилю, знайдені в Ольвії, АП, т. VII, табл. IV, 5.

⁷² Ф. В о в к, вказ. праця, стор. 8.

домий, тоді як на Правобережжі з ним в якійсь мірі міг бути пов'язаний лінійний геометричний орнамент на лощеному столовому посуді.

Порівняно недавно на Кармір-Блурі знайдені дві кістяні пластини⁷³, одна з яких прикрашена вертикальним рядом орлиних голівок в скіфському стилі, а друга — геометричним візерунком такого ж характеру, як і на жаботинських псаліях. Можна зробити висновок, що ці псалії мають не місцеве, а степове, скіфське походження.

Перекручені наслідування скіфським зразкам зустрічаються в суміжних з Скіфією культурах. Так, на кизил-кобінському поселенні поблизу Сімферополя знайдена нижня частина кістяного псалія, який закінчується замість копита плоским кружечком⁷⁴. При розкопках в Істрії знайдено вузький псалій з кінським копитцем внизу і з дуже неясним зображенням голівки тварини на верхньому кінці⁷⁵. З пам'ятки лужицької культури поблизу с. Млинок в Польщі походить псалій з трох увігнутою спинкою та симетричними кінцями, зробленими у вигляді пташиних голівок, а бокові отвори знаходяться біля країв, на місці очей⁷⁶. В пам'ятках сіндо-меотської культури на Кубані виявлено кістяний псалій з трьома отворами і кінцями у вигляді симетрично розташованих орлиних голівок⁷⁷.

Серед кістяних псаліїв, знайдених в Угорщині і визначених А. Мажоліч як скіфські, лише псалій з Шогхеде можна з певністю назвати скіфським, а всі інші — це більш-менш віддалене наслідування скіфським та передскіфським зразкам⁷⁸.

Серед псаліїв VI ст. до н. е. треба згадати також порівняно невелику групу металевих псаліїв зроблених по типу кістяних. До їх числа належить пара бронзових псаліїв з курганів колишнього Роменського повіту з трьома боковими петлями, прикрашеними зображеннями орлиної голівки та копитця (рис. 11, 2).

Унікальними є псалії з кургана № 2 поблизу с. Оксютинці, які, на відміну від інших, виконані із заліза у формі кістяних псаліїв з голівкою барана та копитцем (рис. 11, 3). До цієї ж серії належать бронзові псалії з голівкою барана, які походять з Старшої Могили.

Бронзові псалії з Шумейківського кургана являють собою перехідну форму від ранніх до пізніших. Вони прикрашені голівкою коня та звичайним копитцем, але, на відміну від ранніх, мають не три, а два отвори, що характерно для псаліїв V ст. до н. е.

⁷³ Б. Б. Пнотровский, Кармир-Блур, т. III, Ереван, 1955, стор. 17, рис. 9.
⁷⁴ О. Д. Дашевская, Симферопольское поселение кизил-кобинской культуры. КСИИМК, в. XXXIX, стор. 110—119.

⁷⁵ Studii și cercetri de istorie veche, 1—2, 1953, т. IV, стор. 131, рис. 20.

⁷⁶ T. Sulimirski, Kultura lużycka a Scytowie, Wiadomości archeologiczne, t. XVI, Warszawa, 1939 (1948), стор. 80, рис. 2.

⁷⁷ Розкопки М. В. Анфімова. Доповідь на конференції ІМК в 1959 р.

⁷⁸ A. M a z s o l i c s, Mors en bois de cere sur le territoire du bossin des Carpathes, Acta Archaeologica, т. III, 1—4, 1953, стор. 89—90.

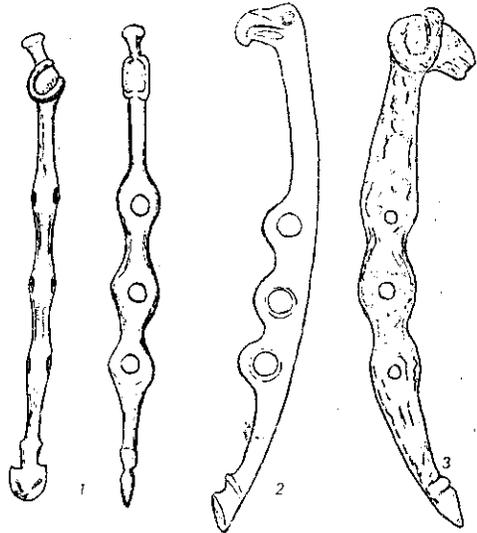

Рис. 11. Металеві псалії, що наслідують кістяним.

1 — з Старшої Могили; 2 — з курганів Роменського повіту; 3 — з кургана № 2 біля с. Оксютинці.

Бронзові псалії, зроблені по типу кістяних, відомі в знахідках із Закавказзя⁷⁹ та з Поволжя⁸⁰, в оздобленні їх зустрічаються відомі мотиви орлиної голівки та грифо-барана.

Єдиним мотивом прикрашання нижнього кінця псаліїв в VI ст. до н. е. було, як вказувалось, зображення копита травоядної тварини. На кістяних пластинчастих псаліях копито, виділене звичайно в техніці опуклого рельєфу, зображувалося в профіль і мало вигляд трапеції з більш-менш витягненим та загостреним кінцем. Інколи зображувалося не тільки копито, а й задня бабка — у вигляді невеликого трикутного виступу.

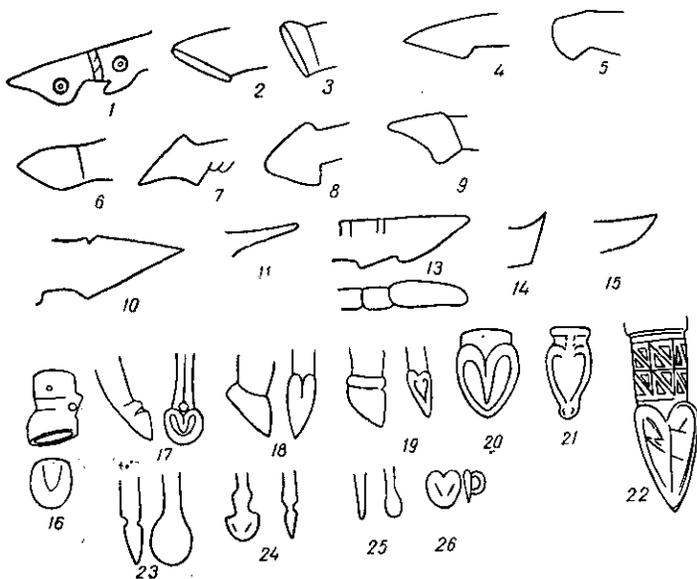

Рис. 12. Різноманітні варіанти оформлення нижнього кінця псаліїв у вигляді кінського копита.

На металевих псаліях та кістяних наконечниках копита бувають зображені не тільки збоку, а й в плані з нижньої площини. Псалії з копитами в плані особливо цікаві, оскільки вони дозволяють більш певно говорити про породу зображеної тварини.

На одному кістяному наконечнику з Келермеса та на залізних псаліях з кургана № 2 біля с. Оксютинці цілком ясно і реалістично зображене кінське копито (рис. 12, 16, 17). На іншому псалії нижній площині копита надано серцевидної форми з поглибленням посередині (рис. 12, 20), що передає увігнутість нижньої підошовної пластини кінського копита.

На деяких кістяних пластинчастих псаліях, крім профільного, є ще зображення нижньої сторони копита, яке має вигляд вузької витягнутої серцевидної фігури (рис. 12, 18, 19). Така ж манера зображення кінських копит на кістяних наконечниках з Келермеса (рис. 12, 20, 21), псаліях Жаботинського кургана (рис. 12, 22), бронзових бляшках з Ульського аулу (рис. 12, 26). На інших металевих псаліях копито, зображене з нижньої площини, має вигляд плоского кружка або півкруга (рис. 12, 23—25).

⁷⁹ Псалії з Голіата, МАК, т. VIII, табл. СХХ, 13.

⁸⁰ З Саратовського музею; див. А. М. Tallgren, *Varia*, ESA, VII, стор. 221; рис. 9. У Таллгрена цей екземпляр помилково описано як кістяний. Точні дані про нього повідомив нам Б. М. Граков.

На всіх цих псаліях зображені цільні копита однокспитної тварини — тобто коня, і ніколи не зустрічаються зображення роздвоєних копит, розділених на дві половини від гострого переднього кінця. Це доводить, що на скіфських псаліях VI ст. до н. е. постійно і незмінно зображувалися копита коня, а не якоїсь іншої травоядної тварини з числа відомих ранньоскіфському мистецтву.

Пряжки-пронизки. Кістяні та бронзові пряжки-пронизки, які служили для з'єднання ремінних схрещувань, — характерні предмети

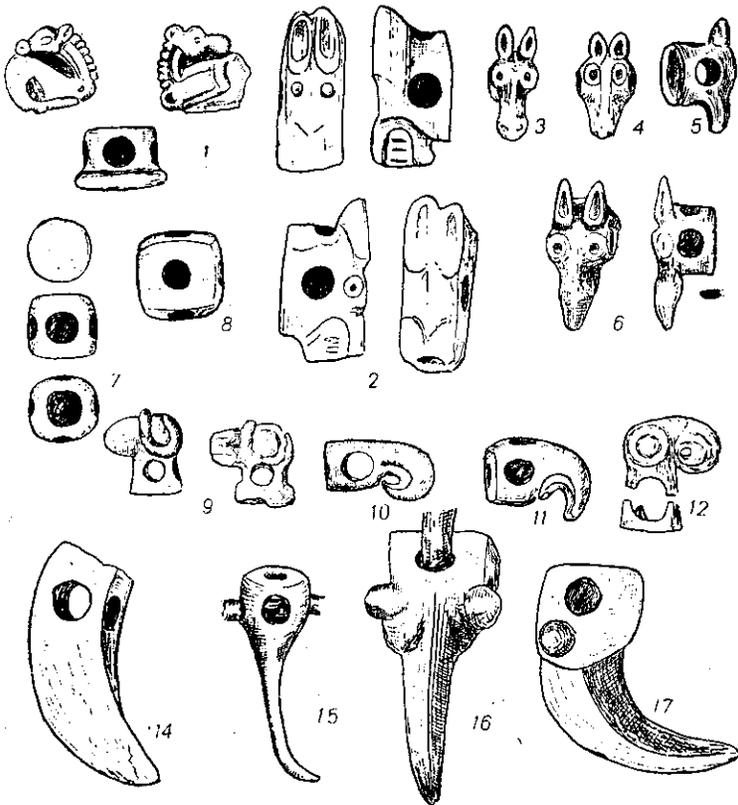

Рис. 13. Бронзові та кістяні пряжки-пронизки VI ст. до н. е.

1 — з Старшої Могили; 2 — з кургана біля с. Будки; 3 — з кургана № 4 біля с. Вовківці; 4, 5 — з кургана № 10 біля х. Попівка; 6, 14, 15 — з кургана біля х. Шумейка; 7 — з кургана № 14 біля х. Попівка; 8, 10, 11, 13 — з курганів Посулля; 9 — з кургана № 10 біля х. Попівка; 12 — з кургана № 9 біля х. Попівка.

ранньоскіфського вузничого набору. Найпростіші з них нагадують кубик або циліндр, усічений конус або піраміду з плоским чи округлоопуклим верхом.

В скіфських вузничих наборах пряжки-пронизки часто трапляються з різними прикрасами у вигляді голівок, дзьобів та кігтей хижих птахів, а також голівок барана, грифо-барана та коня, зроблених в тій самій манері, що і на кістяних псаліях.

На пряжках з курганів Посулля досить часто зображені голівки коня в фас з вухами, що стирчать угору (рис. 13, 2—6). Цей мотив рідко трапляється в пам'ятках інших груп скіфської культури. Як аналогію, можемо вказати тільки на цілком ясні зображення кістяних голівок з кургана № 38 біля с. Гуляй-Город⁸¹.

⁸¹ Смела, I, табл. X, 6.

Бронзові пряжки з кургана № 10 біля х. Попівка⁸² та з розкопок біля с. Оксютинці⁸³ мають вигляд голівок барана з тупою мордою та круто загнутим вперед рогом (рис. 13, 9). Подібні пряжки відомі в знахідках на Кармір-Блурі⁸⁴, кургані № 38 біля с. Гуляй-Город та серед кістяних пряжок з Келермеса, де, крім того, виявлені пряжки з голівками грифо-баранів.

Велику групу складають пряжки, оформлені як голівки хижих птахів. Інколи кубічне тіло пряжки є частиною голівки, з якої відходить вигнутий дзьоб, а місцеположенню очей відповідає поперечна пара отверів (рис. 13, 10—11)⁸⁵. Іншу групу складають пряжки, в яких кубічне тіло являє собою нібито підставку для дзьобовидної голівки, розташованої вище; в цих випадках око птаха виділяється рельєфним кружечком (рис. 13, 12)⁸⁶. Вигин дзьоба птаха нерідко підкреслювався поздовжною поглибленою лінією, яка виділяла верхню і нижню його половину.

Досить цікаві бронзові пряжки знайдені в кургані біля х. Шумейка. Одні з них нагадують велику голову хижого птаха з великим загнутим чотиригранним дзьобом та очима, зробленими у вигляді двох опуклих шишечок (рис. 13, 15). Інші пряжки з цього кургана прикрашені довгим та гострим вигнутим кігтем хижого птаха (рис. 13, 14).

Пряжками для перехреснування ременів могли служити кабанячі ікла, для чого в основі їх просвердлювалися поперечні отвори. Такі ікла відомі, наприклад, з кургана № 2 біля с. Вовківці та кургана № 497 біля с. Басівка⁸⁷.

Чудові аналогії цій серії виробів дають знахідки предметів кінського спорядження з Кармір-Блура, де виявлені пряжки у вигляді голівки барана, хижого птаха та у вигляді ікла хижої тварини⁸⁸. Як аналогію вкажемо також пряжки у вигляді пташиних голів з кургана № 38 біля с. Гуляй-Город, № 244 біля с. Великий Деренговець⁸⁹, № 407 біля с. Журівка⁹⁰, з Мачухського могильника⁹¹ та з окремих курганів Західного Поділля⁹².

Останню групу цієї серії складають кубічні бляхи, вкриті зверху щитком — гладким або з зооморфним зображенням. Такі, наприклад, бронзові пряжки з Старшої Могили, прикрашені зверху плоскою бляшкою у вигляді фігурки коня (рис. 13, 1). Аналогічні до них кістяні пряжки з плоскою пластинкою у вигляді голівки барана з Келермеса та бронзові пряжки з трилопатевою бляхою зверху з Кармір-Блура.

Бронзові пряжки для перехреснених ременів без додаткових звіриних прикрас були знайдені, крім пам'яток скіфського типу, на Північно-

⁸² Смела, II, табл. XXIV, 8, 18.

⁸³ В. А. Ильинская, Из неопубликованных находок на Суле, КСИА, в. 3, 1954, стор. 70.

⁸⁴ Б. Б. Пиотровский, Скифы и Древний Восток, СА, XIX, стор. 143.

⁸⁵ Бронзові пряжки подібного роду знайдені в кургані № 53 біля с. Ярмолинці (Смела, II, табл. XXIV, 1, 6); в курганах № 466 та 3 біля с. Оксютинці — по чотири екземпляри в кожному (перші з них зберігаються в Ермітажі, інші — в колекції ДІМ); в кургані № 478 біля с. Великі Будки — чотири екземпляри (Журнал раскопок, стор. 150—151), зберігаються в Ермітажі; в курганах біля х. Попівка (Смела, II, табл. XXIV, 17); дев'ять екземплярів відомі із знахідок Т. В. Кібальчича біля с. Оксютинці (КСИА, в. 3, стор. 70).

⁸⁶ Курган № 10 біля х. Попівка (Смела, II, табл. XXIV, 14).

⁸⁷ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р.; зберігаються в ДІМ (Журнал раскопок, стор. 154).

⁸⁸ Б. Б. Пиотровский, вказ. праця, стор. 143.

⁸⁹ Смела, II, табл. V, 7.

⁹⁰ ИАК, в. 14, стор. 33, рис. 77.

⁹¹ М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник на честь 35-річчя музею, Полтава, 1928, стор. 53, табл. VII, 9.

⁹² T. Sulimirski, Scythowie na Zasadniem Podolu, табл. VIII, 5, d.

му Кавказі⁹³, в таврських кам'яних ящиках Байдарської долини⁹⁴, серед лужицьких старожитностей, в пам'ятках гірського Алтаю⁹⁵ та Паміро-Алаю⁹⁶.

Поява таких вуздечних предметів відноситься до передскіфського часу. На підтвердження цієї дати особливо цікавою є знахідка в кургані № 3 біля с. Іловатка на Нижньому Поволжі⁹⁷, де над дерев'яним переkritтям зрубної могили знайдено дві круглі кістяні пряжки з трьома отворами по боках. Пряжки прикрашені зверху зображенням солярного знаку. Як справедливо відзначає К. Ф. Смирнов, формою і своїм призначенням вони близькі до металевих та кістяних пряжок скіфської доби.

Кубічні бронзові пряжки відомі в пам'ятках чорноліської культури⁹⁸ та передскіфських вуздечних наборах Угорщини⁹⁹. На відміну від скіфських, вони мають вигляд кільцевої основи з чотирма вертикальними стойками, вкритими зверху опуклою бляхою. Аналогічні пряжки виявлені в Кобенському могильнику на Кавказі¹⁰⁰.

Хрестовидні бляхи. Серед інших речей ранньоскіфської вузди з території Посулля важливе місце займають бронзові хрестовидні бляхи, які служили для нерухомого скріплення перехрещених ременів. Вони мають вигляд чотирипелюсткової розетки із закругленими рівновеликими кінцями (рис. 14, 7, 9). Зворотний бік їх — плоский, зовнішній — з слабо опуклим рельєфним орнаментом. Посередині бляшки виділене кільце, в центрі якого вміщено зображення чотирипелюсткової розетки з кружком, який повторює форму самої бляшки. В основі кожного з чотирьох виступів, за межами внутрішнього кола, є по парі невеликих отворів, за допомогою яких бляха пришивалася до ременів.

Варіант цього типу становлять бляхи, у яких на місці одного з виступів геральдично підіймаються вгору дві орлині голівки на високій ший, що роздвоюється.

Чотирипелюсткові бляхи та подібні їм бляхи з орлиними голівками часто трапляються разом в складі одних і тих же вуздечних наборів.

Належність цих блях до ранньоскіфського часу була добре обгрунтована Б. З. Рабиновичем¹⁰¹.

Подібні бляхи часто зустрічаються в ранніх курганах Посулля. В кургані № 1 біля с. Герасимівка були знайдені бронзові та срібні бляхи цього типу¹⁰², в кургані № 8 біля х. Попівка виявлено 17 чотирипелюсткових та 6 орлиноголових блях, в кургані № 2 біля с. Оксютинці, за даними каталогу Київського історичного музею, знайдено 38 хрестовидних блях. На фотографії предметів, знайдених при розкопках Т. В. Кібальчича біля с. Оксютинці, є 14 хрестовидних та 7 орлиноголо-

⁹³ Т. М. Минаева, Археологические материалы скифского времени в Ставропольском краевом музее, Материалы по изучению Ставропольского края, в. 8, 1956, стор. 329—336.

⁹⁴ Н. И. Репников, Каменные ящики Байдарской долины, ИАК, в. 30, стор. 147, рис. 28, 12.

⁹⁵ М. П. Грязнов, вказ. праця, стор. 11; С. В. Киселев, Древняя история Южной Сибири, табл. XXVIII, стор. 171.

⁹⁶ А. Н. Бернштам, вказ. праця, стор. 298.

⁹⁷ К. Ф. Смирнов, О погребениях с конем и трупосожжениях эпохи бронзы в Нижнем Поволжье, СА, XXVII, стор. 216, 217.

⁹⁸ Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко, Отчет о раскопках на Калангаевском городище, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁹⁹ M. Ebert, Reallexicon, т. XIV, табл. 10, С.

¹⁰⁰ E. Chantre, Recherches anthropologiques dans le Caucase, т. II, Париж, 1886, табл. XXX, 22.

¹⁰¹ Б. З. Рабинович, О датировке некоторых скифских курганов Среднего Приднепровья, СА, I, 1936, стор. 79 і далі.

¹⁰² МРЗ, стор. 111.

вих блях¹⁰³. На Басівському городищі виявлено орлиноголову бляху, попсовану при литві¹⁰⁴. Найпізнішою знахідкою, що відноситься до кінця VI — початку V ст. до н. е., слід вважати уламок орлиноголової бляхи з кургана № 12 біля с. Оксютинці¹⁰⁵.

Всього з території Посулля відомо до 80 блях описаного типу, які походять з шести різних об'єктів. В такій кількості бляхи не відомі в

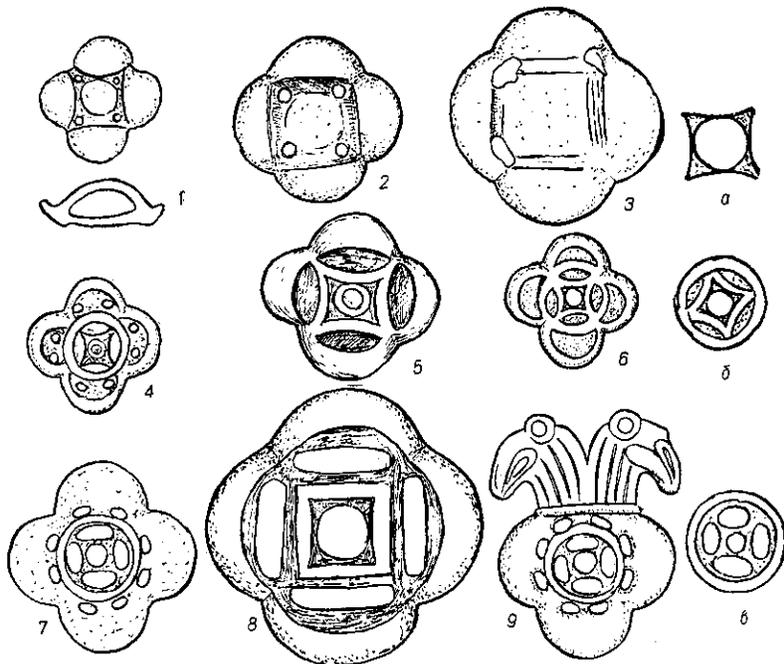

Рис. 14. Хрестовидні бляхи кінської упряжки.

1 — з Кам'яномостського могильника; 2, 5, 8 — з колишнього черкаського повіту; 3 — з кургана № 2 біля ст. Келермеської; 4 — з кургана біля с. Ємчиха; 6 — з кургана № 45 біля с. Берестяги; 7—9 — з курганів Посулля.

пам'ятках інших частин Скіфії і, зокрема, в правобережному Лісостепу, де досліджено значно більше пам'яток. Із знайдених в Правобережжі, згадаємо хрестовидну бляху з кургана біля с. Ємчиха¹⁰⁶, бляху з орлиними голівками з с. Пруси¹⁰⁷, три бляхи з кургана № 45 біля с. Берестяги¹⁰⁸, оригінальну хрестовидну бляху з кургана біля с. Глеваха¹⁰⁹.

Попередниками плоских хрестовидних нашивних блях були вуздечні бляхи, близькі до них формою, але не нашивні, а такі, що надягаються на ремінь з допомогою петлі. Поява їх відноситься до передскіфської доби.

В Кам'яномостському могильнику, в похованні VIII—VII ст. до н. е. були знайдені чотири хрестовидні бляхи з опуклими масивними пелюстками та фігуркою у вигляді бубнового туза, яка облямовує внутрішній кружок посередині. В кутах між виступами є чотири отвори (рис. 14, 1)¹¹⁰.

¹⁰³ КСИА, в. 3, стор. 69—70.

¹⁰⁴ В. А. Іллінська, Верхньосулська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1952, стор. 34.

¹⁰⁵ МРЗ, стор. 107.

¹⁰⁶ Б. З. Рабинович, вказ. праця, стор. 94.

¹⁰⁷ ДП, III, табл. XLIII, 346.

¹⁰⁸ Смела, III, стор. 119, табл. XIX, 3.

¹⁰⁹ О. І. Тереножкін, Курган біля с. Глеваха, Археологія, IX, 1954, стор. 90, табл. I, 9.

¹¹⁰ Е. И. Крупнов, Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1948 г., Записки Кабардинского научно-исследовательского ин-та истории, языка и литературы, т. V, Нальчик, 1950, стор. 246—252, 268.

Кілька таких же блях походять з колишнього Черкаського повіту. Одна з них ¹¹¹ аналогічна до кам'яномостських (рис. 14, 2), дві інші — трохи відрізняються в деталях і не мають наскрізних отворів по кутах. На одній з блях посередині опуклим рельєфом зображена фігура у вигляді квадрата з ввігнутими боками та кільцем у центрі (рис. 14, 5). На іншій рисунок у центрі має вигляд кола, вписаного в квадрат, по боках якого, в основі виступів, є чотири довгастих овали; вся композиція утворює форму чотирипелюсткової розетки (рис. 14, 8) ¹¹².

За подібністю до кам'яномостських ці бляхи слід датувати VIII—VII ст. до н. е., тобто часом чорноліської культури в Середньому Подніпров'ї.

Про безпосередню спадковість доскіфських блях від блях кам'яномостського типу свідчать бляхи з другого Келермеського кургана, які також не нашивалися, а надягалися на ремінь за допомогою петлі і мали чотири отвори по кутах між виступами ¹¹³.

В кургані № 45 біля с. Берестняги, крім звичайної бляшки з орлиними голівками, виявлено дві бляхи, дуже схожі на одну із знайдених на Черкащині (рис. 14, в). Орнамент їх повністю аналогічний, наскрізні отвори відсутні. В Київському історичному музеї зберігається знайдена в кургані біля х. Попівка масивна хрестовидна бляха з петлею позаду, без отворів для нашивання.

Ці дані свідчать, що серія чотирипелюсткових блях, незважаючи на деякі відмінності в деталях, становить одну типологічну групу; форма їх успадкована від передскіфської доби.

Орнамент, яким прикрашалися ці бляхи, досить стійкий і повторює, по суті, один мотив. Найпростішим варіантом є коло або кільце в центрі, облямоване чотирма сегментами, які утворюють променевидну фігуру (значок) у формі бубнового туза (кам'яномостські, перша черкаська, келермеська бляхи, див. рис. 14, а). Інколи ця ж фігура вписується в коло або кільце і виділяє чотири сегменти круга (рис. 14, б). Це — берестнязькі, емчихська, друга черкаська бляхи. І, нарешті, кожний з цих виділених сегментів всередині круга одержує вигляд окремого пелюстка розетки — третя черкаська, плоскі бляхи скіфського періоду (рис. 14, в).

На цьому можна було б і не зупинятися так докладно, коли б такі значки не траплялися постійно на ряді інших предметів передскіфської та ранньоскіфської доби.

Вони є на багатьох бронзових круглих опуклих бляхах, знайдених в Кобанському могильнику ¹¹⁴, в похованнях часу пізньої бронзи в околицях Геленджика ¹¹⁵, в пам'ятках таврської культури ¹¹⁶, серед предметів кінського убору з Кіскошед в Угорщині ¹¹⁷, в деяких ранніх похованнях анан'їнської культури ¹¹⁸.

Такий же значок прикрашав центральну частину кільцеподібного предмета, знайденого в Єсентуках ¹¹⁹. В пам'ятках скіфського типу він

¹¹¹ ДП, IV, табл. XI, 288.

¹¹² Там же, рис. 289, 290. А. О. Спицин помилково відносив ці бляхи до виробів з ввімчастою емаллю (див. А. А. Спицин, Предметы с выемчатой эмалью, СПб, 1903, стор. 2—3).

¹¹³ Б. З. Рабинович, вказ. праця, стор. 96, рис. 9.

¹¹⁴ МАК, XIII, табл. XXXI, 2, аналогічні є в ДІМ, див. А. В. Збруева, История народов Прикамья в ананьинскую эпоху, МИА, № 30, стор. 66.

¹¹⁵ Розкопки І. І. Аханова; зберігаються в Геленджицькому музеї.

¹¹⁶ Розкопки Г. А. Бонч-Осмоловського 1926 р.; дані про геленджицькі та таврські бляхи нам люб'язно повідомив О. М. Лесков.

¹¹⁷ S. Gallus, T. Horgváth, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie, Dissertationes Pannonicae, серія II, Будапешт, 1939, табл. XXXIV, 2.

¹¹⁸ А. В. Збруева, История народов Прикамья в ананьинскую эпоху, МИА, № 30, табл. XXX, 9, 10.

¹¹⁹ А. А. Иессен, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, ВССА, стор. 21.

нерідко зустрічається на верхньому боці циліндричних пряжок-пронизок для перехрещених ременів. Такі пряжки виявлені серед знахідок поблизу х. Олексіївського. (На думку О. О. Іессена, вони відносяться до другої половини VII ст. до н. е.¹²⁰). Цей же мотив повторюється на одній з пряжок, що походять з Роменських курганів¹²¹, на пряжках з кургана № 2 поблизу с. Рижанівка, де вони були знайдені разом з кобанськими ву-дилами.

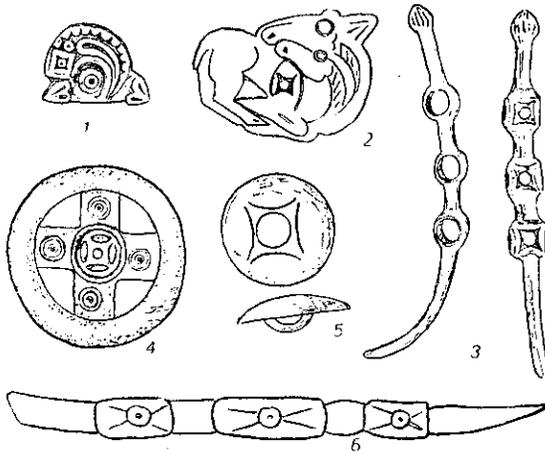

Рис. 15. Зображення солярного знака на різних предметах кінського спорядження VII—VI ст. до н. е.

1—з кургана № 1 біля ст. Келермеської; 2—з кургана № 2 біля с. Жаботин; 3—з кургана № 524 біля с. Жаботин; 4—з району Єсентуків; 5—з Кобанського могильника; 6—нижній бік кістяного псалія з кургана біля с. Оксютинці.

ка з крапкою посередині і чотирма перпендикулярними радіусами¹²⁵.

На знахідках з кургана біля с. Жаботин такий значок був на стегні передньої ноги кістяної фігурки лежачого коня (рис. 15, 2)¹²⁶, на бронзових псаліях з кургана № 524 — збоку на кожному з трьох бічних виступів (рис. 15, 3)¹²⁷. Таким же значком прикрашена тильна сторона псалія з Ісмеретлен в Угорщині¹²⁸.

Значок цей повторюється на бічних виступах багатьох кістяних псаліїв, причому на поздовжніх виступах вузької кістяної пластини він має вигляд косоного хреста, що відходить від центрального кружка з крапкою посередині (рис. 15, 6).

До цієї ж серії можна віднести золоті бляшки у вигляді чотирипелюсткових розеток з кургана № 100 біля с. Синявка¹²⁹.

Не викликає сумніву, що значок неодноразово повторюваний, не був простим орнаментом, а мав символічне значення. Імовірно, це емблема сонця, солярний знак, який будучи вміщеним на прикрасах та предметах кінської вузди, мав магичне, оберігаюче значення.

Подібні значки є на багатьох предметах, знайдених в Келермеських курганах: на плоскій бляшці у вигляді голівки баранчика на кістяній пронизці (рис. 15, 1), на плоскій бляшці, прикрашеній зверху голівкою левиці¹²², на двох боках високої циліндричної пронизки¹²³ та на круглих золотих бляхах, прикрашених орнаментом у вигляді хвилі та концентричних кругів¹²⁴. Такий же значок був на верхньому боці бронзових шаровидних наверхників з 1 та 2 Келермеських курганів: на одному наверхнику він мав звичайну форму, на двох інших — вигляд квадрата та круж-

¹²⁰ А. А. Иессен, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, ВСАА, стор. 118.

¹²¹ Зберігається в КДІМ.

¹²² Ермітаж, Ку, 1904, 2/201.

¹²³ Там же, 2/202.

¹²⁴ ОАК за 1904 г., стор. 89, рис. 142.

¹²⁵ Ермітаж, Ку, 103—105, 1/42, 1/41, 2/210.

¹²⁶ ДП, III, табл. LXI, 539.

¹²⁷ А. А. Иессен, вказ. праця, стор. 87, рис. 24.

¹²⁸ S. Gallus, T. Nováth, вказ. праця, табл. XLI.

¹²⁹ Смела, II, стор. 171.

Серед великої кількості солярних знаків, відомих в різних культурах, починаючи з глибокої давнини, найяснішу і найближчу паралель являють зображення сонця в культурах стародавнього Сходу: Месопотамії, Сирії, Хетському царстві.

Астральні культури стародавнього Вавилону справили великий вплив на релігію країн стародавнього Сходу. На деяких вавілонських зображеннях, починаючи від найдавнішого періоду і до початку I тис. до н. е.¹³⁰, на хетських барельєфах та печатках сонячний знак зображувався у вигляді вписаної в круг чотирипроменевої фігури, описаної навколо центрального круга, іноді з пучками променів в інтервалах або ж у вигляді хрестовидного значка з кругом в центрі, вписаного в круг¹³¹. Здається цілком імовірним, що цей знак сонця міг проникнути в скіфську культуру з країн стародавньосхідних цивілізацій в результаті безпосереднього зіткнення або, що більш правдоподібно, через Кавказ, де поява такого значка відноситься до передскіфської доби. Одним з найраніших в цій серії є бронзова плоска сокирка закавказького типу із зображеною на ній фігуркою тварини та емблемою сонця (знайдена в Керчі)¹³².

Цікаво, що такі ж солярні знаки є на кам'яних карасукських степах в Західному Сибіру¹³³.

На скіфських бляхах VI ст. до н. е. цей значок одержує додаткову семантичну розшифровку у вигляді двох орлиних голівок, чим підсилюється його символічність. Відомо, що образ орла з давніх давен пов'язаний з культом сонця і небесної сфери.

Підсумовуючи все викладене, слід зазначити, що скіфська вузда VI ст. до н. е. має ряд своєрідних ознак, якими відрізняється від вуздечних наборів попереднього періоду та від скіфської вузди V—IV ст. до н. е.

В порівнянні з ранішим часом тут немає вудил так званого кобанського типу з подвійними кільцями та бронзових псаліїв з трьома петлями, описаних в праці О. О. Іессена¹³⁴.

Залишаються ще бронзові стрем'ячковидні вудила (ведуть своє походження з кінця бронзового періоду), хоч вони все більше витісняються залізними вудилами, які з'явилися десь на рубежі VII—VI ст. до н. е. Оригінальною скіфською формою, яка виникла в цей же час, є нові типи залізних і кістяних псаліїв, а також бронзових, що наслідують кістяні. Є дані про існування м'яких ремінних вудил та дерев'яних псаліїв, кінці яких могли прикрашатися кістяними наконечниками.

По новому оформлюються відомі з передскіфського часу хрестовидні бляхи та кубічні пряжки-пронизки.

Мотиви звіриного стилю в оформленні предметів кінської вузди традиційно стійкі та цілком певні. Найбільш оригінальні предмети вирізані з кістки. Металеві предмети наслідують кістяним. Переважають зображення голівки коня, барана, грифо-барана, голови, дзьоба та кігтя хижака, ікла хижака; зображення кінського копита є традиційним в оформленні нижнього кінця псалія.

¹³⁰ G. Perrot et Ch. Chipiez, Histoire de l'Art, т. II, Париж, 1884, стор. 211, 610, 647, 690, 763; E. Bebelon, Manuel d'archéologie Orientale, Париж, 1888, стор. 44, 45, 54.

¹³¹ G. Contenu, Manuel d'archéologie Orientale, т. IV, Париж, 1947, стор. 2273; його ж, La civilisation des hittites, Париж, 1948, стор. 48; Б. В. Фармаковский, Архаический период на юге России, МАР, 34, стор. 23 рис. 1.

¹³² О. М. Джапаридзе, Бронзовые топоры Западной Грузии, СА, XVIII, стор. 296.

¹³³ М. П. Грязнов, Минусинские каменные бабы в связи с некоторыми новыми материалами, СА, XII, стор. 154; С. В. Киселев, Древняя история Южной Сибири, стор. 161.

¹³⁴ А. А. Иессен. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э., СА, XVIII, 1953, стор. 53.

Зображення, основу яких становить різьба по кісті, мають велике значення для вивчення особливостей ранньоскіфського художнього стилю, оскільки вони належать до числа найраніших і найсамобутніших творів скіфської художньої майстерності, вільної від зовнішніх впливів як передньоазіатського, так і іонійського мистецтва.

До останнього часу це залишалось поза увагою дослідників скіфського мистецтва, що інколи призводило до серйозних помилок і неправильних висновків. Так, М. І. Ростовцев, ігноруючи згадані скіфські вироби, помилково говорить про рідкість зображень барана в скіфському мистецтві¹³⁵. С. І. Руденко, спираючись на досвід попередніх дослідників, відзначає, що зображення коня займає дуже скромне місце в скіфському мистецтві. Це він пояснює тим, що такі зображення сформувалися в період, який передував табунному скотарству, коли кінь зайняв помітне місце в скіфському побуті¹³⁶.

Зображення солярного знака на багатьох предметах скіфської вузди розширюють наші знання про складний світ ідеологічних уявлень скіфського суспільства.

Розвиток скіфської вузди на початку V ст. до н. е. спричиняється до удосконалення способу скріплення вудил з псаліями. З'являються нові типи двопетельчастих псаліїв, які вкладалися в зовнішні кільця вудил. Вузdechні набори збагачуються різноманітними металевими налобниками, нашічниками та наносниками, а також різноманітними бронзовими бляхами, які надягалися на вузdechні ремені. Змінюється художній стиль. Зникають або згаються великих змін багато з художніх образів VI ст. до н. е., з'являються нові мотиви.

За основу вивчення скіфської вузди VI ст. до н. е. ми взяли предмети, знайдені в курганах Посульської локальної групи, які дають найрізноманітніший за складом та найчисленніший набір предметів кінського спорядження.

Описуючи ці предмети, доводилося неодноразово підкреслювати повну їх відповідність з кінською вуздою, що походить з ранніх курганів Кубані, а також із скіфськими знахідками з Кармір-Блур. Загальне датування тих та інших визначається, в основному, рамками VI ст. до н. е., проте уточнення датування дозволить встановити деяку відносну їх різночасність. Так, пам'ятки Посулля, в тому числі і найраніші, такі як Старша Могила, кургани біля с. Герасимівка та х. Попівка, не можуть бути віднесені до часу раніше середини VI ст. до н. е. На це вказують окремі пізніші предмети, знайдені в інвентарі Старшої Могили та близькість цього комплексу з курганом № 38 біля с. Гуляй-Город, дата якого визначається знахідкою ольвійського дзеркала.

Загальноновизнаним є датування Келермеських курганів другою чвертю VI ст. до н. е. Що ж до кармір-блурських знахідок, то вони повинні бути віднесені до найранішого часу — рубежу VII—VI ст. до н. е., оскільки взяття скіфами кріпості Тейшебаїні відноситься, на думку Б. Б. Піотровського, до часу не пізніше 590—585 рр. до н. е.¹³⁷

Ці різниці в датуванні вказують на те, що предмети кінської вузди з посульських курганів відносяться до часу дещо пізнішого, ніж аналогічні їм в пам'ятках Кубані та Закавказзя.

Щодо правобережного Лісостепу, то поява скіфської культури та розвиток вершництва носить тут цілком інший характер, ніж в посульському Лівобережжі. В пам'ятках Черкаської групи спостерігається кар-

¹³⁵ М. Rostoytzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, стор. 195.

¹³⁶ С. И. и Н. М. Руденко, *Искусство скифов Алтая*, М., 1949, стор. 85.

¹³⁷ Б. Б. Пйотровский, *Археология Закавказья с древнейших времен до I тыс. до н. э.*, изд. ЛГУ, 1949, стор. 125.

тина досить раннього (Жаботинські знахідки можуть бути зіставлені в часі з Кармір-Блуром), але в той же час поступового проникнення стороннього степового скіфського впливу в місцеве доскіфське середовище. Кількість поховань з вуздечками VI ст. до н. е. порівняно невелика. Знахідки їх зосереджуються в південній частині правобережного Лісостепу, на Тясміні, де вплив скіфської культури на місцеві племена був особливо великим. В міру віддалення від цього центру на північ і захід кількість предметів вузди в могилах помітно зменшується, що легко перевірити при зіставленні ранніх пам'яток Пороської та Тясминської груп.

На Посуллі пам'ятки скіфського типу з'являються десь близько середини VI ст. до н. е. в готовому вже вигляді, без будь-якого генетичного зв'язку з пам'ятками попередньої епохи.

Цілком очевидно, що десь близько середини VI ст. до н. е. територією лівобережного Лісостепу оволоділи сильні войовничі племена вершників. Вони принесли з собою на цю територію курганний обряд поховань, скіфську зброю та вуздечне спорядження такого типу, що трохи раніше вже існував у племен, з ім'ям яких пов'язане зруйнування Кармір-Блура та культура Келермеських курганів.

Г. Т. КОВПАНЕНКО

ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ р. ВОРСКЛИ

Український лісостеп з кінця VII по III ст. до н. е. населяли осілі землеробсько-скотарські племена, добре відомі в науці по численним городищам, поселенням і курганам, для яких характерна скіфська, точніше, скіфолодібна культура. В свій час О. О. Спицин, щоб відокремити ці племена від власне скіфських кочових племен Північного Причорномор'я, умовно назвав їх «скіфами-орачами»¹.

З того часу у вивченні культури лісостепових племен радянська археологія домоглася великих успіхів. Доведено, що ці племена, не спільні за походженням і культурою, становили ряд великих локальних культурних груп, в яких сучасний дослідник вбачає існуючі в минулому різноманітні етнічні групи. В лісостепу, на захід від Дніпра, виділяються споріднені Подільська і Києво-Черкаська локальні групи, що походять від білогрудівської і чорноліської культур передскіфського часу².

В Лівобережному лісостепу виділяються ворсклинська локальна група, яку М. Я. Рудинський ще в 1928 р. безпосередньо пов'язував щодо походження і культури — з племенами, які в скіфський час населяли дніпровське Правобережжя³, посульська і північнодонецька.

Останні дві локальні групи, як доводить В. А. Іллінська, незважаючи на роз'єднання ворсклинською групою племен, були споріднені між собою і мали, на відзнаку від ворсклинських і правобережних племен, культуру іншого виду і навіть іншого походження⁴.

Ворсклинська локальна група культури скіфського часу досі залишається не описаною в археологічній літературі.

Мета цієї статті і полягає в тому, щоб заповнити цю прогалину.

Спинимось спочатку на передскіфському періоді, вивчення якого дуже затрималось щодо Лівобережжя. Риси його почали з'ясуватися лише в останні роки, коли В. А. Іллінській вдалося виділити бондаринську культуру пізнього бронзового віку. Ця культура склалась на місцевій основі близько X ст. до н. е. і дуже поширилася на Лівобережжі. В. А. Іллінська висловила думку, що бондаринська культура припиняє своє існування не пізніше VIII ст. до н. е., коли племена початку залізного віку могли витіснити її з Лівобережного лісостепу на північ, де в басейні р. Десни вона стала тією основою, на якій виникла юхнів-

¹ А. А. Спицин, Курганы скифов-пахарей, ИАК, в. 65, 1918, стор. 87 і далі.

² Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 178.

³ М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, Полтава, 1928, стор. 48.

⁴ В. А. Ильинская, О происхождении культур раннежелезного века в Левобережье среднего Днепра, КСИИМК, в. 70, М., 1957, стор. 14—17.

ська культура⁵. Проте фактичні археологічні матеріали ще не дають змоги в'яяснити, як проходила ця важлива в історії зміна культур в Лівобережжі на грані віків бронзи та заліза. Немає і таких даних, які б дали змогу уточнити абсолютну хронологію цих подій.

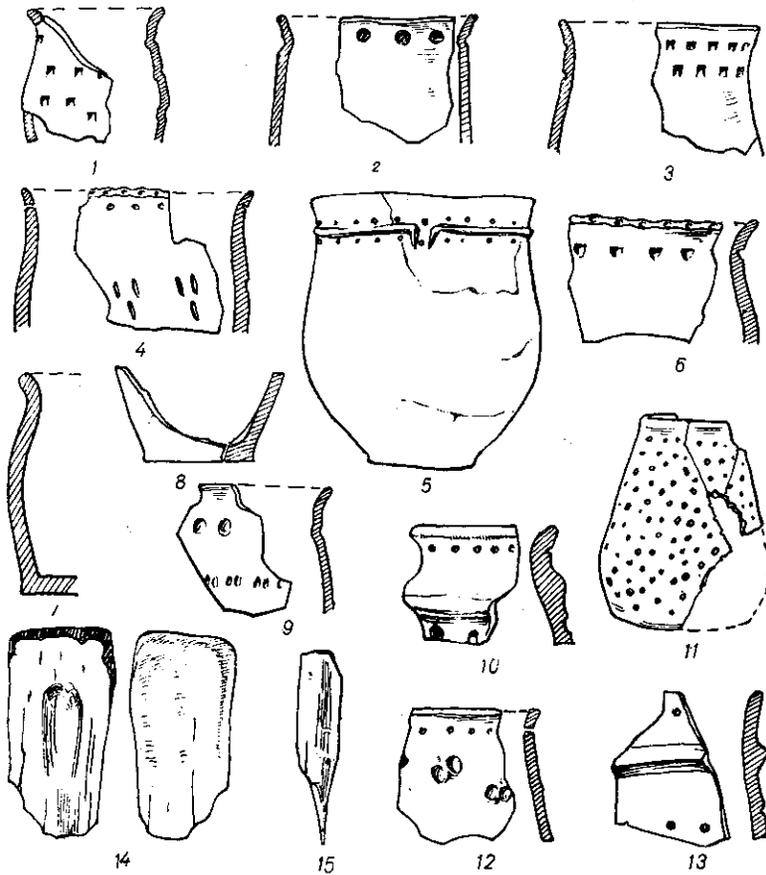

Рис. 1. Кераміка та кістяні вироби бондарихинської культури поселення біля с. Хухри.

Багато нового для висвітлення цих питань дали результати досліджень, проведених на Ворсклі. В її верхній і середній течії виявлено 14 пунктів, де знайдена кераміка бондарихинського типу. З них найбільш цікавими є поселення біля сіл Хухра і Ніцаха, Сумської області.

Поселення біля с. Хухра, на якому автор у 1955 р. провадила невеликі розкопки, цікаве в багатьох відношеннях, в тому числі й щодо генезису ворсклинської локальної групи культури скіфського часу. На одних ділянках цього поселення були виявлені залишки селища бондарихинської культури, на інших — залишки поселення чорноліської культури, разом з якими були знайдені і найраніші для басейну р. Ворскли культурні залишки самого початку скіфського періоду. Не менш цікаве і поселення біля с. Ніцаха, на якому в 1960 р. автор теж провела розкопки.

На одній з ділянок поселення біля с. Хухра були відкриті залишки наземного житла бондарихинської культури з комплексом кераміки.

Для бондарихинської культури цього поселення характерний широко відкритий глиняний посуд з слабо визначеним горлом, опуклим кор-

⁵ В. А. Ильинская, О происхождении культур раннежелезного века в Левобережье среднего Днепра, КСИИМК, в. 70, М., 1957, стор. 22—23.

пусом і невеликим плоским дном. Посуд прикрашався прямокутними або трикутними вдавленнями, зашипами, ямками. Краї посудин здебільшого гладкі, інколи розділені косими насічками (рис. 1). Цей посуд формою і орнаментацією аналогічний кераміці поселень бондарихинської культури на інших територіях лісостепового Лівобережжя (Північний Донець, Оскол, Сула) ⁶.

Значний інтерес являє знайдена тут посудина, дуже близька за типом і орнаментацією (гладкий валик з опущеними вниз незімкненими

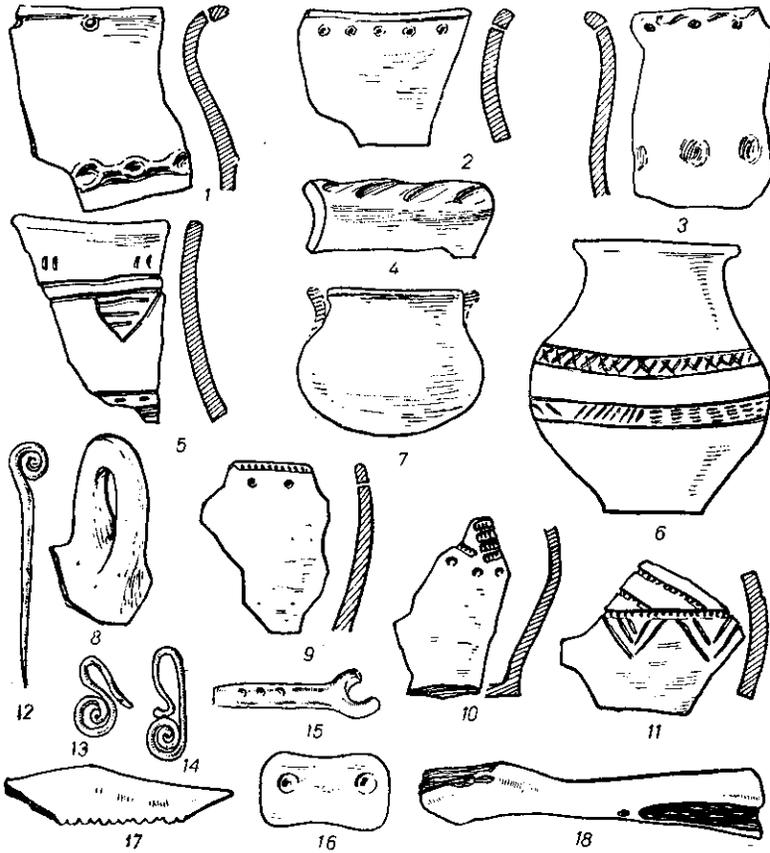

Рис. 2. Ліпний посуд, бронзові та кістяні вироби чорноліської культури:

1, 5, 7, 8, 11, 17—18 — с. Хухри; 9—10 — с. Ніцаха; 6 — с. Кириківка (1/6 н. в.); 12—15 — с. Лихачівка.

кінцями) до білогрудівських (рис. 1, 5). Незважаючи на те, що в орнаментатії цієї посудини наявні деякі самобутні риси (наколи над валиком і під ним), вона все ж є прямим свідченням впливу правобережної білогрудівської культури. Можливо наявність на деяких посудинах поселення біля с. Хухра наскрізних проколів під краєм вінець (рис. 1, 12) також слід пояснити впливом Правобережжя, де такі проколи особливо типові для чорноліської культури. Ці ознаки можна сприйняти як доказ існування якихось досить жвавих контактів правобережного населення передкієвського часу з носіями бондарихинської культури на Ворсклі; вони ж вказують на порівняно пізні датування останньої, приблизно VIII ст. до н. е. ⁷

⁶ Г. Т. Ковпаненко, Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки, Археологія, XI, 1957, стор. 98.

⁷ Г. Т. Ковпаненко, вказ. праця, стор. 98.

Чорноліські матеріали поселення біля с. Хухра представлені в основному уламками кухонного і в меншій кількості — столового, інколи лошеного посуду. Судячи з уламків, кухонний посуд мав звичайну для чорноліської культури Правобережжя форму високих горшків з плавно відігнутими назовні вінцями з наскрізними проколами і розчленованим ямковим вдавленням валиком на плічках (рис. 2, 1). Чорноліські черпаки мають вигляд кухликів з дуговидною ручкою без виступу, яка трохи піднімається над краєм (рис. 2, 8). Типовими є конічні плоскодонні миски з прямим або трохи ввігнутим заокругленим краєм (рис. 2, 4, 9) та уламки чорноліських корчаг, прикрашених вузьким горизонтальним поясом в кілька ліній, від якого опускаються заштриховані трикутники. Така орнаментация нарізувалась зубчатим і гладколінійним штампом (рис. 2, 5, 11). Ця кераміка добре відома нам по матеріалах чорноліської культури на Правобережжі, тому тут немає необхідності спинятись на ній детальніше. Можна тільки відзначити, що як своїми формами, так і орнаментациєю вона дещо бідніша правобережної⁸.

Завдяки І. А. Зарецькому, стали відомі з басейну р. Ворскли і деякі прикраси чорноліської культури, зібрані ним на дюнах в околицях с. Лихачівка, Полтавської області. До їх числа відносяться бронзові і одна залізна дротяні сережки, що мають вигляд невеликої спіралі з крючком зверху (рис. 2, 13, 14). Аналогії їм є в знахідках на Суботівському городищі⁹ і в Гуляйгородському курганному некрополі¹⁰. Там же була знайдена парна вісімковидна бляшка (рис. 2, 16), чорноліський вік якої визначений по матеріалах скарбу прикрас, знайденого в 1955 р. на Суботівському городищі¹¹. До чорноліського або більш пізнішого часу слід віднести ще уламок двокільцевих бронзових вудил кобанського типу, які прийнято відносити до VIII—VII ст. до н. е.¹², і бронзову булавку, з спіралью закрученою головою, теж знайдених І. А. Зарецьким біля с. Лихачівка (рис. 2, 12, 15).

На інших територіях лісостепового Лівобережжя пам'ятки чорноліської культури не виявлені. До цього часу унікальною залишається, наприклад, випадкова знахідка чорноліського горшка з проколами під краєм і розчленованим ямками валиком на плічках з району Глинська на правому березі р. Сули¹³.

Пам'ятки чорноліської культури на Ворсклі не ведуть свого початку з лівобережних культур пізнього бронзового віку. Вони змінюють тут бондарихинську культуру, очевидно, не пізніше початку VII ст. до н. е., коли вони відомі в своїй пізній фазі і на Правобережжі¹⁴.

Оскільки на Ворсклі чорноліська культура проявлялася цілком сформованою і в повному своєму складі, то появу її тут можна пояснити не поширенням культурного впливу з заходу, а тільки результатом проникнення сюди з правого берега Дніпра якоїсь досить численної етнічної групи, як наслідок міграції одного або кількох племен. З цієї чорноліською етнічною групою, яка висунулась далеко на схід з Правобережжя, пов'язується походження ворсклинської локальної культурної групи скіфського часу. Виявлення чорноліських пам'яток на Ворсклі

⁸ Г. Т. Ковпаненко, вказ. праця, стор. 99—101.

⁹ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Субботовское городище, СА, № 2, 1958, стор. 173; рис. 9, 1, 2.

¹⁰ Є. Ф. Покровська, Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмин, Археологія, т. VIII, 1953, стор. 133—135, рис. 3.

¹¹ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, вказ. праця, стор. 173, рис. 9, 4, 5.

¹² А. А. Иессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР, СА, XVIII, 1953, стор. 102.

¹³ Роменський краєзнавчий музей. Рисунок В. А. Іллінської 1953 р.

¹⁴ А. И. Тереножкин, К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен Северного Причерноморья в скифское время, СА, XXIV, 1955, стор. 17—18; його ж, Среднее Поднепровье в начале железного века, СА, 1957, № 2, стор. 47.

розкриває перед нами механізм зв'язків ворсклинської групи з правобережними племенами, спорідненість яких давно помітив М. Я. Рудинський, висловивши припущення, що поява культури скіфського часу на Ворсклі пояснюється пересуванням племен з Правобережжя¹⁵.

Тепер ця гіпотеза одержала підкріплення в раніше невідомих археології фактах.

Пам'ятки ворсклинської групи скіфського часу поширені в зоні лісостепу. В нижній течії Ворскли, в степу, південніше с. Нові Сенджари, вони вже не зустрічаються¹⁶.

Зараз в басейні р. Ворскли відома велика кількість неукріплених поселень і городищ скіфського часу. Серед них найдавніші відносяться до другої половини VII ст. до н. е., велику групу складають поселення кінця VII і VI ст. до н. е., є поселення V і, на решті, IV—III ст. до н. е.

Цікаві дані про їх склад, типи і розташування на місцевості. Слід відзначити, що всі ранні поселення неукріплені. Характерною відзнакою ранніх і пізніх поселень є наявність на їх території великої кількості зольників (в середньому 20—26), які являють собою курганоподібні горби висотою 0,2—0,6 м. Велика кількість їх зовсім розорана і має вигляд плям, що виділяються на полях лише золистим ґрунтом, насиченим культурними залишками.

До другої половини VII ст. до н. е. відноситься вже згадане поселення біля с. Хухра.

Другу групу, датовану кінцем VII і VI ст. до н. е., складає більшість із відомих тепер на Ворсклі поселень скіфського періоду, зосереджених в її середній течії між селами Більськ і Нові Сенджари. Більське городище виникло, очевидно, в кінці VI ст. до н. е., хоча поселення на його місці існувало вже раніше. Кінець існування Більського городища припадає на IV—III ст. до н. е. Вище Більська на Ворсклі є кілька городищ, які відносяться, очевидно, до V і IV ст. до н. е. В різних місцях на Ворсклі знайдено кілька ще слабо вивчених поселень IV—III ст. до н. е.

Поселення другої половини VII ст. до н. е. біля с. Хухра розташоване на краю борової тераси лівого берега р. Ворскли. Поселення невелике (довжина 350 м, ширина 300 м). Під час розкопок на ньому в 1955 р. вдалося розкрити залишки чотирьох наземних жител і значну кількість різноманітних ям. Житла, трохи заглиблені в ґрунт (10—15 см), мали неправильно овальну форму, довжина їх 6—12 м, ширина від 3,5 до 4,5 м. Розкопками на поселенні виявлено цікавий комплекс простої та лощеної кераміки самого початку скіфського періоду¹⁷. У вигляді поодиноких знахідок зустрічається кераміка, що характерна вже в V ст. до н. е.

Найчисленнішу групу, як відзначалося, становили поселення кінця VII і VI ст. до н. е. Серед них краще відомі поселення біля сіл Пожарна Балка, Мачуха, Алферівка, Довжик. Ці поселення розміщуються на відкритих ділянках плато високого правого берега Ворскли, по береговим підвищенням сухих нині ярів, а на лівому березі Ворскли, де відомі лише окремі селища, — здебільшого на піщаних берегах надзапальної тераси. Наводимо опис двох типових поселень. Поселення біля с. Мачуха, Полтавського району, Полтавської області, розташоване на рівному високому плато правого берега річки, обмеженого зі сходу Тарановим ярмом. Тут, на площі в 10 га виявлено 22 зольники, безсистемно розміщених на відстані від 3 до 30—50 м один від одного. Поселення біля с. Довжик, Зеньківського району, Полтавської області, розташоване на східній мисі і простягається до долини р. Суха Грунь. На його площі є 19 золь-

¹⁵ М. Я. Рудинський, Археологічні збірки Полтавського музею, стор. 48.

¹⁶ И. И. Ляпушкин, Поселение эпохи железа в бассейне р. Ворсклы, КСИИМК, в. XXI, 1947, стор. 97.

¹⁷ Г. Т. Ковпаненко, вказ. праця, стор. 101—103.

ників, здебільшого розораних, які розміщені трьома групами в центральній частині мису¹⁸.

З числа неукріплених поселень кінця VII і VI ст. до н. е. найкраще відоме селище біля с. Пожарна Балка, на якому І. І. Ляпушкін в 1949 р. розкопав два зольники і частину площі між ними. В зольниках, культурний шар яких досягав в центрі 1,5 м, на різних рівнях знайдено відкриті печі, господарські і стовпові ями, різні культурні залишки. В одній із ям виявлені піч і зольне підвищення, під яким лежали кістки і череп коня¹⁹.

В зольниках, розкопаних М. Я. Рудинським на поселенні біля с. Мачухи і В. А. Городцовим біля с. Довжик, зустрічались уламки кераміки, дрібні вироби з глини і кістки тварин. Ні печей, ні ям, подібних до знайдених на поселенні Пожарна Балка, в них не було²⁰. Слід відзначити, що автором в 1953 р. частково розкопаний один бугор на ранньоскіфському поселенні біля с. Алферівка, Полтавської області, в якому не було ніяких зольних скупчень. Він складався з чорнозему і суглинку товщиною до 0,9 м і мав звичайний для зольників керамічний та інший матеріал. В ямі під ним були виявлені частина кістяка коня і чотири черепи собаки²¹.

Неукріплені поселення V, IV—III ст. до н. е. мало чим відрізняються від вищеописаних як за своїм зовнішнім виглядом, так і за розташуванням на місцевості. Такі поселення виявлені у верхній та середній течії річки біля сіл Кучмівка, Полтавської області, Чернеччина, Охтирського району, Сумської області, Буди, Тростянецького району, Сумської області. Наявність на деяких поселеннях VI ст. до н. е. (Дібровка, Диканька) серед підйомного матеріалу уламків грецьких амфор, за визначенням Б. М. Гракова, V—IV і IV—III ст. до н. е. свідчить про те, що, можливо, деякі ранні поселення продовжують розвиватися і в пізніший час. Проте це можна встановити тільки шляхом розкопок. Поселення V—III ст. до н. е. досліджені ще недостатньо. При шурфовці в зольниках також знаходили печі та ями різного господарського призначення. Цінність цих пам'яток — в їх місцеположенні і в зібраних на них речових матеріалах, які необхідні для висвітлення характеру різних ступенів скіфського періоду.

Звернемось до відомого Більського городища, найбільшого і найскладнішого за плануванням серед городищ скіфського періоду в Східній Європі.

Більське городище розташоване на просторій височині між Ворсклою і Сухою Грунню. Воно складається із трьох окремих укріплень: Західного, Східного і Куземинського, об'єднаних спільним валом висотою до 5 м, і ровом, які обмежують площу в 44 тис. га. Крім зовнішнього валу, Більське городище, очевидно, було укріплене ще внутрішнім валом, який охоплює дугою середню частину городища, від західного укріплення до берега р. Ворскли. Залишки цього валу були простежені В. О. Городцовим в південній і південно-західній частині городища²².

¹⁸ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 г.; Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 144—145, рис. 110.

¹⁹ И. И. Ляпушкин, Поселение скифского времени у с. Пожарная Балка, КСИИМК, в. XXXVII, 1951, стор. 125, 128, 129. Ми опускаємо тут опис сітки ховрашкових ходів та інших кротовин, знайдених на поверхні поховального ґрунту під горбом, які помилково тлумачилися як культові рисунки тварин та птахів (стор. 125, рис. 43 б).

²⁰ М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Ін-ту археології в 1946 р., АП, т. II, 1949, стор. 70—77; В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 145—146.

²¹ Г. Т. Титенко, Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской археологической экспедиции Ин-та археологии АН УССР за 1953 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

²² В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 97.

Вся ця складна споруда, крім Куземинського укріплення, виникла одночасно. Західне укріплення розміщене на високому березі р. Суха Грунь. В плані має підтрикутну форму, площа його 120 га. Оточене валом висотою в 6 м, неперервним ровом²³. Городище виникло, очевидно, в кінці VI ст. до н. е. на місці ранішого неукріпленого поселення. Про це свідчать його вали, в насипу яких зустрічаються культурні залишки VI ст. до н. е. у вигляді фрагментів посудин з розчленованим валиком під вінцями і по тулубу, черпаків з глибокою чашечкою і уламків іншого посуду з різним орнаментом²⁴.

В межах Західного городища налічується 43 зольники²⁵, з яких вісім розкопані ще в 1906 р. В. О. Городцовим, а два — в 1958—1959 рр. Б. М. Граковим і Б. А. Шрамко.

За структурою зольники подібні між собою. Вони складаються із золистого земляного ґрунту, в якому зустрічаються прошарки золи, інколи з домішкою дрібного вугілля (№ 4 і 8), площадки необпаленої глини (№ 12), залишки вогнищ (№ 1—2), прошарки очерету (№ 7) і скупчення обпаленої глиняної обмазки по плетених пруттях. Під одним із зольників (№ 3) поверхня поховального ґрунту підвищувалась у вигляді невеликого горбка. Під трьома зольниками (№ 1, 11 і 12) були виявлені великі (довжиною 7—8 м і шириною 7 м) квадратної або прямокутної форми землянки з вертикальними стінками глибиною до 1 м і стовповими ямами вздовж стін і по середній лінії²⁶.

Аналіз археологічних матеріалів з розкопок показав, що зольники ці різного часу і в основному відносяться до VI і початку V ст. до н. е. Початкова дата їх існування встановлена завдяки знахідкам численних уламків кераміки ранньоскіфського часу з різним орнаментом, найповніший комплекс якої був у зольнику № 4. Пізніша дата визначається бронзовими тригранними наконечниками стріл без втулки кінця VI — початку V ст. до н. е., видовженими тригранними наконечниками з короткою втулкою V ст. до н. е., опуклогорлими і протофазоськими амфорами VI—V ст. до н. е.

Східне укріплення знаходиться на високому правому березі Ворскли. Площа його менша від Західного — 65 га²⁷. Оточене валом висотою до 5 м, який добре зберігся. Вал збудовано з лесу, добутого при спорудженні рову²⁸. В його межах В. О. Городцов знайшов один зольник. При шурфовці, проведеної в 1958 р. Б. М. Граковим, і під час розкопок 1959 р. Б. А. Шрамко з'ясувалось, що на городищі є культурний шар, який містить уламки простих кухонних посудин банкової форми з валиком і проколами під краєм, горшків, прикрашених косими пасічками по краю вінця і проколами, глечиків, мисок, прясел. Уламки грецьких амфор другої половини VI—V ст. до н. е. і IV—III ст. до н. е., а також знайдена при розкопках 1959 р. пантикапейська монета кінця IV ст. до н. е.²⁹ визначають час існування городища з кінця VI до IV ст. до н. е.

Ми маємо деякі відомості і про час спорудження зовнішніх валів Великого городища, які з'єднують між собою його окремі укріплення. Валом в північній частині городища, біля с. Куземина, як встановив

²³ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 151.

²⁴ Там же, стор. 97 та 98, рис. 99, профілі № 1, 3, 4.

²⁵ Б. А. Шрамко, Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 г., Альбом, табл. XI, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁶ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 106—107; Б. А. Шрамко, вказ. праця, стор. 23—26; Б. Н. Граков, Н. Г. Елагина, Отчет о раскопках скифской экспедиции исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1958 г., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 6—11.

²⁷ Б. А. Шрамко, Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1959 г., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 27.

²⁸ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 95, профілі № 8—9.

²⁹ Б. А. Шрамко, вказ. праця, стор. 30—41.

В. О. Городцов, був перекритий зольник, однаковий за складом культурних залишків із зольниками Західного городища³⁰, які датуються VI — початком V ст. до н. е.

Це цінне спостереження дозволяє твердити, що зовнішні вали Більського городища були споруджені не раніше кінця VI або початку V ст. до н. е.

На пласці посередині валів Більського городища також знаходяться зольники, які скупчені на південь і північ від Західного укріплення. Один з них, відомий під назвою «Царина могила», був розкопаний В. А. Городцовим. По своїй структурі він не відрізняється від інших зольників Більського городища. Під ним, як і під зольником № 3 Західного укріплення, знаходилося невелике підвищення. Бронзові виводжені тригранні наконечники стріл, знайдені при розкопках, датують зольник IV—III ст. до н. е. Серед матеріалів, зібраних на поверхні зольників Великого городища, були уламки опуклогорлих амфор VI—V ст. до н. е. і фрагменти розписних грецьких червонофігурних посудин, які відносяться, за визначенням Б. М. Гракова, до V—IV ст. до н. е. Загалом, за сукупністю цих даних зольники на полі південніше і північніше Західного городища, очевидно, можна датувати кінцем VI або початком V—III ст. до н. е.

Пізнішим в складі Більського городища є Куземинське укріплення, яке знаходиться біля північно-східного краю городища і має площу 15 га. Вал, що оточує укріплення напівдугою з південної і північної сторони, був збудований з глини і піску. В 1958 р. Б. А. Шрамко встановив, що тут є порівняно слабо насичений культурний шар, товщина якого не перевищує 0,2 м. Кераміка, яка походить звідси, відрізняється від кераміки ранніх зольників Більського городища. Тут були знайдені уламки посуду з зашипамі і проколами біля краю, але без валика, які типові вже для IV—III ст. до н. е.³¹

В середній частині течії Ворскли, крім Більського, є невелике городище біля с. Опішня, в урочищі Кардашів вал. Чотири інші городища скіфського часу знаходяться у верхів'ях р. Ворскли біля сіл Борисівка, Боголюбівка, Сосонки і Кам'янка. Всі городища розміщені у верхів'ях невеликих річок та ярів, або на окремих підвищеннях місцевості.

Ці городища за їх влаштуванням можна розділити на дві групи: 1) невеликі за розміром, розташовані на мисах або ж на горбах серед ярів з круглими схилами, відокремлені від плато балкою або сідловиною і укріплені валом та ровом (Опішнянське, біля с. Боголюбівка); 2) більші за розмірами, із складнішою системою оборонних споруд. Так, городища біля сіл Кам'янка і Сосонка, крім основного рову і валу, мають ще і додаткові укріплення, які захищають входи на городище і розташовані з боку поля, а також і по схилах³². Розкопки на жодному з цих городищ не провадилися. І. І. Ляпушкін, який досліджував ці городища і ряд інших городищ в південно-східній частині Дніпровського лівобережжя, відносив їх до IV—III ст. до н. е. і вважав їх появу наслідком сарматських вторгнень³³. Але таке огульне датування їх не відповідає дійсності. На городищі біля с. Сосонки М. Фукс знайшов уламки чорнолошених мисок і кухонного посуду, аналогічного, на думку дослідника, кераміці Більського городища³⁴. В збірках Полтавського музею з Опішнянського городища є уламки посудин з наліпним валиком під краєм

³⁰ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 119—120.

³¹ Б. А. Шрамко, Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 г., стор. 35—36, Альбом, табл. XXI, 1.

³² М. Фукс, Про городища скитської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. 1, К., 1931, стор. 93—96.

³³ И. И. Ляпушкин, Поселения зольничной культуры (скифов-пахарей), СА, XII, 1950, стор. 64.

³⁴ М. Фукс, вказ. праця, стор. 93.

вінець, поширених в VI і V ст. до н. е. Наявність такого роду кераміки вказує на те, що ці городища могли виникнути значно раніше, в усякому разі не пізніше V ст. до н. е. Історична інтерпретація верхньоворсклинських городищ, очевидно, стане можливою лише після проведення на них ґрунтовних розкопок.

Поруч неукріплених поселень і городищ на Ворсклі або на незначній відстані від них знаходяться курганні могильники.

За неповними даними, найбільша курганна група в басейні р. Ворскли розташована поблизу поселення ранньоскіфського часу біля с. Мачуха. Кургани в цій групі, де налічується до 160 насипів, розміщені щільно, поли їх часто зливаються між собою. Висота курганів 0,5—1 м.

Найвизначнішою за навмисністю планування є курганна група Більського городища, яка знаходиться в урочищі Скоробор. В ній налічується 40 курганів, розташованих п'ятьма паралельними рядами по вісім насипів в кожному. Відповідно до ряду збільшуються і розміри насипів. Так, найменші кургани, насипи яких майже непомітні, знаходяться в останньому, п'ятому ряді, найбільші — в першому (на жаль, всі вони зруйновані і мають вигляд майданів). Попереду стоять два великі, але вже давно зруйновані кургани, відомі під назвами Малего і Великого Скоробору³⁵.

Ця курганна група не єдина на Ворсклі. За описом Є. Н. Мельник, біля с. Кириківка, в урочищі Рядові могили, кургани розташовані двома паралельними рядами, з заходу на схід. Найбільші кургани (висотою до 4,6 м) розміщені посередині рядів, а від них в обидва боки кургани поступово знижуються, аж до ледве помітних³⁶. Біля с. Глянище знаходяться три групи курганів, в кожній з яких від 5 до 20 насипів різних розмірів, що тісно прилягають один до одного, утворюючи кільця великого діаметра³⁷.

На інших територіях Середнього Подніпров'я відома тільки одна курганна група з навмисним плануванням — Тенетинківський могильник А, на південний схід від м. Сміла. Кургани тут розміщені широким кільцем, в центрі якого велика площа залишена вільною³⁸.

Курганні некрополі на Ворсклі вивчені ще недостатньо. Розкопки їх провадилися, головним чином, біля сіл Мачуха, Кириківка, Лихачівка та в районі Більського городища.

В кожному кургані, як правило, знаходиться одне, рідко — два, ще рідше — три або чотири поховання.

Найдревніші могили, що відносяться до першої половини VI ст. до н. е., виявлені в курганах біля с. Мачуха. Однак цей могильник існував і пізніше, в VI і V ст. до н. е.

Інші курганні некрополі на Ворсклі відносяться до середини і другої половини VI ст. до н. е. Всі вони, крім курганів, розкопаних біля с. Лихачівка (VI—V ст. до н. е.), існують до III ст. до н. е.

Найстаріші поховання Мачухських курганів здійснювалися в ґрунтових ямах прямокутної форми, найчастіше з дерев'яними спорудами всередині, на глибині до 1 м, а також в насипах, впушених на рівень ґрунту без ознак могильних ям або в невеликих заглибленнях³⁹. Поховання пізнішого часу, починаючи з другої половини VI ст. до н. е., найкраще описані В. О. Городцовим, який провадив розкопки курганів в урочищах Скоробор, Осняги, Саранчове поле, біля Більського городища

³⁵ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 138—139, рис. 107.

³⁶ Е. Н. Мельник, Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 г. Труды XII АС, т. I, 1902, стор. 675, 705.

³⁷ ОАК за 1895 г., стор. 125.

³⁸ Сміла, II, стор. 92.

³⁹ М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 г. АП, т. II, 1949, стор. 55.

ша і х. Блажки, біля с. Ступки, Зіньківського району, Полтавської області. Поховання в цих курганах здійснювалися в могильних ямах прямокутної форми глибиною 1—1,2 м. Дно ями прорізувалося двома або трьома поперечними ровиками, в які вкладалися дерев'яні бруси, а площадка між ними покривалася дошками або лубом. Зверху яма перекривалася дерев'яним накатом в один або два ряди⁴⁰.

В курганах № 2 і 9 біля с. Лихачівка⁴¹ VI ст. до н. е. та № 15 і 18 біля с. Кириківка IV ст. до н. е.⁴² були знайдені поховальні склепи з сімома, а в інших випадках 12 або ж 14 стовпами вздовж стін, на яких лежало перекриття могили з колод. В кургані № 13 біля с. Кириківка виявлена подібна гробниця VI ст. до н. е. з дерев'яними стовпами, які підтримували накат, і входом, що мав вигляд дромосу із вхідною ямою, стінки якої були обкладені деревом⁴³.

В одному з курганів (№ 9) IV ст. до н. е. урочища Осняги біля Більського городища⁴⁴, а також в ряді курганів VI і V ст. до н. е. Мачухського могильника (кургани № 11, 21, 24, поховання № 3 VI ст. до н. е., № 13, 14, 15 V ст. до н. е.) трапилися дерев'яні зруби.

Таким чином, рядові поховання на Ворсклі найчастіше робилися в прямокутних ґрунтових ямах, які перекривалися звичайно колодами або мали дерев'яний склеп. В багатших курганах зустрічаються споруди у вигляді дерев'яних стовпових склепів, з яких один мав вхідний дромос. Такого роду поховальні споруди зберігаються в басейні Ворскли протягом всього скіфського періоду.

Основним обрядом поховання було трупопокладення. На жаль, погане збереження кісток не завжди дозволяє уточнити положення і орієнтацію похованих. Все ж можна відзначити, що більшість становлять поодинокі поховання, кістяки яких лежать у витягнутому положенні, на спині з нестійкою орієнтацією, найчастіше головою на південь з відхиленням на захід або схід, рідше зустрічаються поховання з західною, північною і східною орієнтацією. В меншій кількості відомі скорчені поховання на правому або на лівому боці з аналогічною орієнтацією. Як пережиток ранішого часу цей звичай зберігається на Ворсклі аж до IV ст. до н. е.

Серед шарних поховань на Ворсклі відомі два випадки, очевидно насильницького поховання осіб, підлегле (?) положення яких підтверджується їх положенням і місцем біля основного похованого. Так, в кургані № 8 біля с. Мачуха (VI ст. до н. е.) справа біля ніг основного жіночого кістяка, що лежав витягнуто на спині, знаходився кістяк підлітка, похованого в сидячому положенні. В кургані № 13 (V ст. до н. е.) того ж могильника, справа від чоловічого кістяка, похованого у витягнутому положенні, лежав трохи зігнутий кістяк жінки, а зліва від основного, біля його ніг, знаходився ще один кістяк в скорченому положенні на правому боці, повернутий обличчям до основного похованого⁴⁵.

В описаному обряді поховань, виявлених в курганах на Ворсклі, є і винятки. І. А. Зарецький розкопав в кургані Опішлянка біля с. Деревки (кінець VI — початок V ст. до н. е.) дерев'яний спалений склеп, в південному кутку якого стояла урна з обгорілими людськими кістками, золою і вугіллям⁴⁶. Кургани № 20, 36 і 38 Мачухського могильника (VI ст.

⁴⁰ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 140—143.

⁴¹ А. А. Захаров, І. А. Зарецький, Excavation in the Government of Kharkov, ESA, т. VII, Helsinki, 1932, стор. 63, 74.

⁴² Е. Н. Мельник, вказ. праця, стор. 716—717.

⁴³ Е. Н. Мельник помилково описала цей склеп як катакомбу, див. Е. Н. Мельник, вказ. праця, стор. 715.

⁴⁴ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 133.

⁴⁵ М. Я. Рудинський, вказ. праця, стор. 57.

⁴⁶ А. А. Захаров, І. А. Зарецький, вказ. праця, стор. 76—77.

до н. е.) виявились кенотафами. В них, при відсутності кістяків, був складений звичайний поховальний інвентар. Два з цих кенотафів (№ 20 і 36) розміщені в часипу і один (№ 38) — в ґрунтовій ямі з дерев'яним накатом⁴⁷.

Основна маса могил, досліджених на Ворсклі, належала рядовому населенню і супроводжувалась небагатим інвентарем. Найбільшою простотою і скромністю відзначаються ранні могили Мачухи, в яких знаходимо черпаки, келихи, миски і поодинокі вироби з металу: залізні ножі, булавки, залізний наконечник списа. Посудини звичайно ставились в могили на протязі всього VI ст. до н. е. Починаючи з V ст. до н. е. місцеву ліпну кераміку рідше кладуть в могили, а з IV ст. до н. е. її замінюють привізною грецькою.

Чоловічі поховання з VI ст. до н. е. супроводжувались різними предметами озброєння і кінської вуздечки (бронзовими наконечниками стріл, мечами, списами, вудилами, псаліями). В жіночих могилах знаходять прикраси і предмети туалету (булавки, цвяхоподібні сережки, браслети, буси, бронзові дзеркала). В деяких жіночих похованнях зустрічаємо наконечники стріл, наприклад, в парному похованні кургана № 6 урочища Скоробор, поблизу Більського городища, при жіночому кістяку⁴⁸ знайдені залишки сагайдака з 4 бронзовими стрілами⁴⁹. В жіночому похованні біля с. Глинище виявилось 123 бронзові наконечники стріл⁵⁰.

В могилах, крім Мачухських курганів, постійно зустрічаються залишки напутньої їжі у вигляді кісток тварин.

До числа найвидатніших по багатству поховального інвентаря належать відомі кургани Опішлянка і Вітова могила, досліджені І. А. Зарецьким, де знайдено сагайдаки з великою кількістю стріл (174, 235 шт.), прикрашених наборами золотих блях, і виконаних в скіфському звіриному стилі. Очевидно, в цих могилах були поховані представники місцевої родинно-племінної знаті.

Кургани Ворскли виділяються з усіх пам'яток лісостепового Лівобережжя своїми ранніми похованнями скіфського часу, відкритими в курганах Мачухи. Відомо, що найдревніші могили в Посуллі і на Північному Дінці виникли не раніше середини VI ст. до н. е. Відмінності існують також в конструкції поховальних споруд та інвентарі. Для Посульських курганів характерне поширення поховальних споруд типу зрубів або дерев'яних склепів з вертикальною облицювкою стін деревом, південна орієнтація похованих, сліди тризни в насипу, посипання дна попелом і валном. Для інвентаря характерна наявність значної кількості кістяних виробів, нижніх браслетів, залізних сокир, бронзових навершників і т. д.⁵¹

Найближче до Ворсклинських поховань, за складом інвентаря і обрядом, стоять рядові поховання лісостепового Правобережжя. Так, ранні могили Мачухи нагадують найдавніші для скіфського періоду поховання в Правобережжі, знайдені в насипах курганів Тенетинківського могильника⁵², і деякі поховання (№ 1, 7, III) з курганів біля с. Оситняжки⁵³. З першими їх зближує наявність двох або трьох поховань в насипу, на рівні ґрунту або в невеликих заглибленнях під курганом, з Осит-

⁴⁷ М. Я. Рудинський, вказ. праця, стор. 59, 64—65.

⁴⁸ Визначення В. А. Городцова.

⁴⁹ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 141.

⁵⁰ Б. З. Рабинович, О датировке некоторых стрел скифских курганов Среднего Поднепровья, СА, I, 1936, стор. 81.

⁵¹ В. А. Іллінська, Пам'ятки скіфського часу на Посуллі, Археологія, IV, 1950, стор. 185—187.

⁵² Є. Ф. Покровська відносить Тенетинківський могильник до другої половини VII ст. до н. е. Оситняжкі кургани вона також датує початком VI ст. до н. е.

⁵³ В. В. Хвойко, Раскопки курганов при с. Оситняжке, Чигиринского уезда, Киевской губ., АЛЮР, 1904, № 1—2, стор. 8—10.

нязькими — невеликі дерев'яні склепи, витягнене і скорчене положення кістяків з південною і південно-східною орієнтацією.

Схожість є також і в складі поховального інвентаря (черпаки, келихи, миски, поодинокі вироби з металу) і у відсутності напутньої їжі. Ця схожість з правобережними курганами зберігається в якійсь мірі і пізніше. Наприклад, виявлені на Ворсклі дерев'яні стовпові склепи, інколи з дромосом, типові також і для Правобережжя. Основна різниця курганів Ворскли і Правобережжя, здається, полягає в тому, що в останніх порівняно часто спалювалися склепи з обрядовою метою, тоді як на Ворсклі такий звичай відзначений лише в одному випадку. Проте з часом різниця в поховальному обряді на Ворсклі і в Правобережжі посилюється, очевидно в зв'язку з тим, що в областях на захід від Дніпра раніше і сильніше позначається вплив скіфської степової культури (поховання коней, поховання насильно вбитих підлеглих осіб в могилах знаті, пізніше — в V—IV ст. до н. е. з'являються могили у вигляді катакомб). На Ворсклі місцеві стародавні традиції зберігаються більш стійко, ніж на Правобережжі.

Основну масу матеріалів, одержаних в результаті дослідження пам'яток скіфського часу в басейні Ворскли, становить кераміка. За формою і орнаментациєю найдревніша кераміка скіфського періоду на Ворсклі, подібно Правобережній, походить від чорноліської.

На найраніших простих горшках, які відзначаються високими пропорціями, розчленований валик з плічок, як це було на чорноліському посуді, переноситься нижче, на найбільше розширення корпусу. Край посудин прикрашався ямковими вдавлинами і проколами (рис. 3, 1). Пізніше, з кінця VII — початку VI ст. до н. е. розчленований валик переноситься на вінця. З цього часу з'являється і банкова форма посудин. Банка, як основна форма кухонного посуду, прикрашена по краю розчленованим валиком і проколами, зберігається тут протягом всього VI і V ст. до н. е. (рис. 3, 2, 3). Поряд з нею в VI і V ст. до н. е. поширюються посудини типу горшка, з опуклим тулубом, прикрашені наліпним валиком, розміщеним під вінцями чи на краю вінця, або проколами і пальцевими вдавлинами по краю вінця (рис. 3, 4; рис. 5, 2, 3, 4), глечики, ручки яких прикрашені жолобками. Слід відзначити, що на протязі раннього періоду кухонний посуд пам'яток Ворскли еволюцією своїх форм і орнаментациї дуже нагадує посуд Правобережжя. Головна різниця полягає в тому, що на посуді Правобережжя з кінця VI ст. до н. е. зникають проколи, в той час як на Ворсклі вони існують протягом всього скіфського періоду; крім того, тут з'являється посуд, характерний для пам'яток сусідніх територій лісостепового Лівобережжя.

З IV ст. до н. е. на Ворсклі основною формою є горщик з косими насічками по краю вінця і проколами, характерними для культури Посуля і Північного Дінця з самого початку і до кінця скіфського періоду⁵⁴.

В ранній період в культурі населення Ворскли, як і на Правобережжі, широко розповсюджена різноманітна столова чорнолощена або добре заглажена кераміка, яка також походить від чорноліських форм.

Це черпаки з глибокою або мілкою чашечкою і високою ручкою, що підвищується над краєм і має виступ (рис. 3, 8—12), келихи (рис. 3, 6—7), різного вигляду корчаги, в тому числі посуд типу Вілланова, і миски (рис. 3, 13—14). Лощена кераміка, як і на Правобережжі, найчастіше прикрашалася широким поясом складного різного геометричного орнаменту, миски — парними валиковими наліпами або конічними виступами, розташованими симетрично з трьох боків по краю. В цілому, столова кераміка Поворскля від правобережної відрізняється меншою різнома-

⁵⁴ В. А. Ильинская, Керамика скифских погребений Посуля, ВССА, стор. 170—184; Б. А. Шрамко, Памятники скифского времени в бассейне Северного Дона, Автореферат диссертации, М., 1953, стор. 10.

нітністю форм і простою орнаментациєю. В V ст. до н. е. вона виходить з ужитку, крім мисок, які з цього часу вже не орнаментуються.

Головний напрям в розвитку кераміки скіфського періоду на Ворсклі, що виникла на чорноліській основі і розвивалася протягом раннього ча-

Рис. 3. Липний посуд та глиняні вироби VII—VI ст. до н. е.

1, 10, 15—16, 18—с. Хухри; 2—с. Мачухи, курган № 19; 3—Полтава ($1/12$ н. в.); 4—с. Більськ ($1/5$ н. в.); 5, 11—с. Більськ, зольник № 4; 6—с. Мачухи, курган № 22; 7—8—с. Мачухи, курган № 2, поховання № 2; 9—с. Мачухи, курган № 37; 12—с. Мачухи, курган № 11, трохи більше ($1/5$ н. в.); 13—с. Мачухи, курган № 36 ($1/8$ н. в.); 14—с. Мачухи, курган № 16 ($1/6$ н. в.).

су більш-менш паралельно з керамікою правобережного Лісостепу, полягає в поступовій втраті різноманітності форм і орнаментациї і в зближенні її з найбільш утилітарною за формами керамікою інших локальних груп Лівобережжя. В IV—III ст. до н. е. кераміка пам'яток Ворскли, здає-

ться, вже нічим не відрізняється від кераміки того ж часу на інших територіях Лівобережжя.

Починаючи з VI ст. до н. е., на Ворсклі з'являється імпортна грецька кераміка, яка представлена, в основному, амфорами. В ранній час найчастіше зустрічаються уламки іонійських амфор, прикрашених смугами червоноувато-бурого кольору, хіоських опуклогорлих і протофазоських ам-

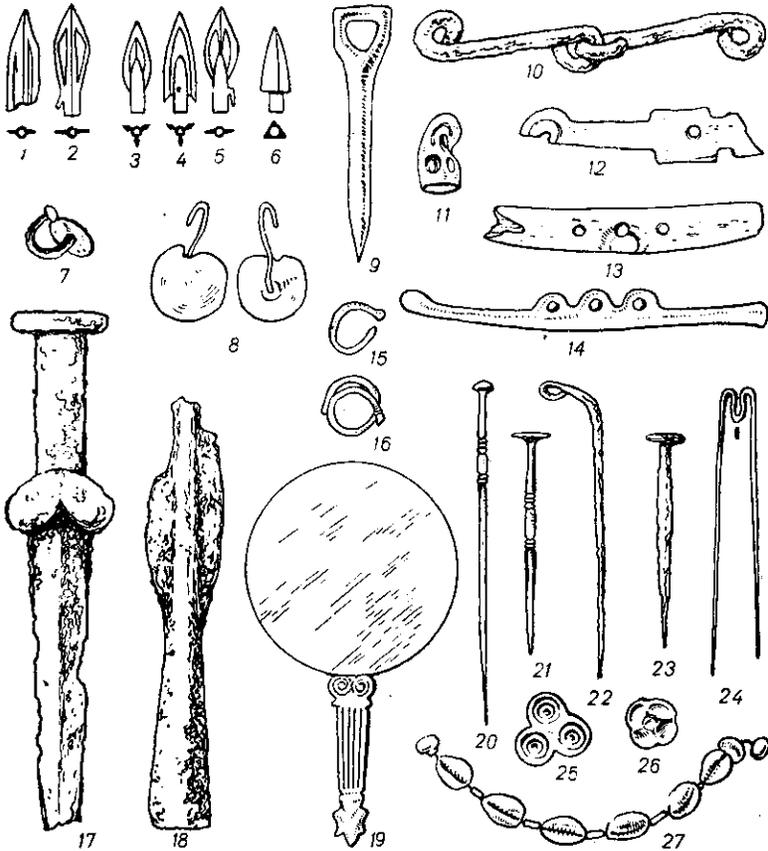

Рис. 4. Металеві та кістяні вироби VI ст. до н. е.

1—3—с. Лихачівка; 4—с. Більськ, ур. Осняги, курган № 7; 5—с. Мачухи, курган № 16; 6—с. Мачухи, курган № 24; 7—с. Мачухи, курган № 8; 8, 15—16, 20—23—с. Лихачівка; 9—с. Хухри; 10, 14—с. Більськ, ур. Саранчево поле, курган № 11; 11—с. Мачухи, курган № 11; 12—с. Пожарна балка; 13—с. Більськ, зольник № 3; 17—с. Кириківка, курган № 8, поховання № 8; 18—с. Мачухи, курган № 1; 19—с. Мачухи, курган № 18, поховання № 2; 24—с. Більськ, зольник № 11; 25—с. Більськ, ур. Осняги, курган № 2; 26—с. Лихачівка, курган № 1; 27—с. Мачухи, курган № 8.

фор VI—V ст. до н. е. З інших форм знаходимо фрагменти чернофігурних і чернолакових посудин (кіліки, канфари, лекіфи). Останні зустрічаються і пізніше, в V і IV ст. до н. е. Відомі також уламки амфор і червонофігурних посудин пізнього часу (V—IV ст. до н. е.).

З VII ст. до н. е. в культурі населення Ворскли поширюються вироби з металу загальних для скіфської культури півдня Східної Європи типів. Найраніше з'являються дволопатеві бронзові наконечники стріл з ромбічною головою і шипом на втулці або з широкими, довгими лопатами, які доходять до кінця втулки. Останні відомі по збірках І. А. Зарецького на дюнах біля с. Лихачівка, Полтавської області (рис. 4, 1—2). В першій половині VI ст. до н. е. відомі бронзові дволопатеві наконечники з шипом або без нього, архаїчні залізні наконечники списів, лавро-

листяної форми з нервюрою по листу (рис. 4, 3—6, 18). З'являються бронзові стременивидні, а потім і залізні вудила з кільцевидними кінцями, кістяні псалії з трьома отворами і голівками барана, грифо-барана, і копитами на кінцях або без них, залізні псалії з трьома боковими петлями (рис. 4, 9, 10, 12—14), залізні мечі з брусковидним навершником і овальносерцевидним перехрестям (рис. 4, 17). В кінці VI ст. до н. е. розповсюджуються бронзові стовпчики для ременів уздечки, прикрашені голівкою орла (рис. 4, 11). Кращими зразками скіфського звіриного стилю для раннього часу є сагайдаки з курганів Вітова могила і Опішлянка, які датуються за бронзовими наконечниками стріл кінцем VI початком V ст. до н. е. Найцікавішим є сагайдак з Вітової могили. Верхній край його був прикрашений 11 золотими бляшками, які зображують барса в профіль, з піднятими передніми і задніми лапами. Кожна лапа, хвіст і тулуб звіра ще додатково прикрашені орлиними голівками. В центрі сагайдака вміщено велику круглу бляху з петлею на зворотному боці, край якої прикрашені рядом з'єднаних між собою стилізованих орлиних голів. По боках бляхи з чотирьох сторін розміщені бляхи такого ж типу, але менших розмірів. Нижче від них півколом розташовані шість бляшок, кожна у вигляді гірського козла з повернутою назад головою. Нижній край сагайдака прикрашений 11 бляшками у вигляді голови орла (рис. 5, 17).

На сагайдаку з кургана Опішлянка цікава бронзова хрестовидна бляха, прикрашена витисненнями по золоту зображенням тварин. У верхній частині бляхи вміщені одна під одною чотири фігури барса, що йдуть вправо. На трьох кінцях бляхи і в центрі зображена фігура барса, який нападає на лосеня.

Серед прикрас VI ст. до н. е., виявлених на Ворсклі, особливо слід відзначити ті, які не мали широкого побутування в лісостеповому Лівобережжі (Сула і Північний Донець) і добре відомі із знахідок в лісостеповому Правобережжі. До них належать бронзові булавки з невеликою плоскою або конусоподібною шляпкою, стержень яких в середній частині потовщений і прикрашений нарізками (рис. 4, 20—22), бронзова подвійна булава із загнутою всередину дугою (рис. 4, 24), цвяхоподібні сережки (рис. 4, 7, 8). Крім цих предметів, тут також знайдено бронзові дзеркала з центральною або боковою ручкою, прикрашеною в скіфському звіриному стилі (рис. 4, 19), браслети з незієднаними кінцями, гривні, пастові намистини та інші предмети, добре відомі із пам'яток VI ст. до н. е. сусідніх територій лісостепової смуги України (рис. 3).

В V ст. до н. е. на Ворсклі з'являються трипранні видовжені наконечники стріл (рис. 5, 18—24), змінюється форма мечів, в яких навершки приймають волноподібну форму або вигляд пазубів птахів (рис. 5, 9, 10), поширюються залізні лусковидні панцирі. Змінюється склад кістяного убору. З'являються бронзові і залізні бляшки з петлею на звороті (рис. 5, 11, 12), бронзові ворварки (рис. 5, 14). Кістяні псалії витісняються залізними з двома отворами (рис. 5, 16). В V—IV ст. до н. е. змінюється характер звіриного стилю, який приймає більш умовні орнаментально-декоративні риси. Побутують бляшки з зображенням людського обличчя, пальмет, рослинного орнаменту (рис. 6, 16—19). Новими предметами є залізні бляшки, бронзові котли, добре відомі по знахідках в скіфських степових курганах.

Велика кількість поселень з досить значними культурними нашаруваннями і буграми зольних скупчень свідчить про те, що на Ворсклі, як і на всьому просторі Українського лісостепу в скіфський час жили осілі племена. Знахідка зернотерок і ступок, відбитки зерна на посуді показують, що головним заняттям цього населення було землеробство. Разом з тим, важливу роль в господарстві грало скотарство. Значний остеологічний матеріал Більського городища та інших поселень вказує на

те, що головна роль в стаді належала дрібній рогатій худобі, потім — свині, великій рогатій худобі, коню. Так, наприклад, серед кісток тварин, знайдених при розкопках поселення біля с. Пожарна Балка, залишки

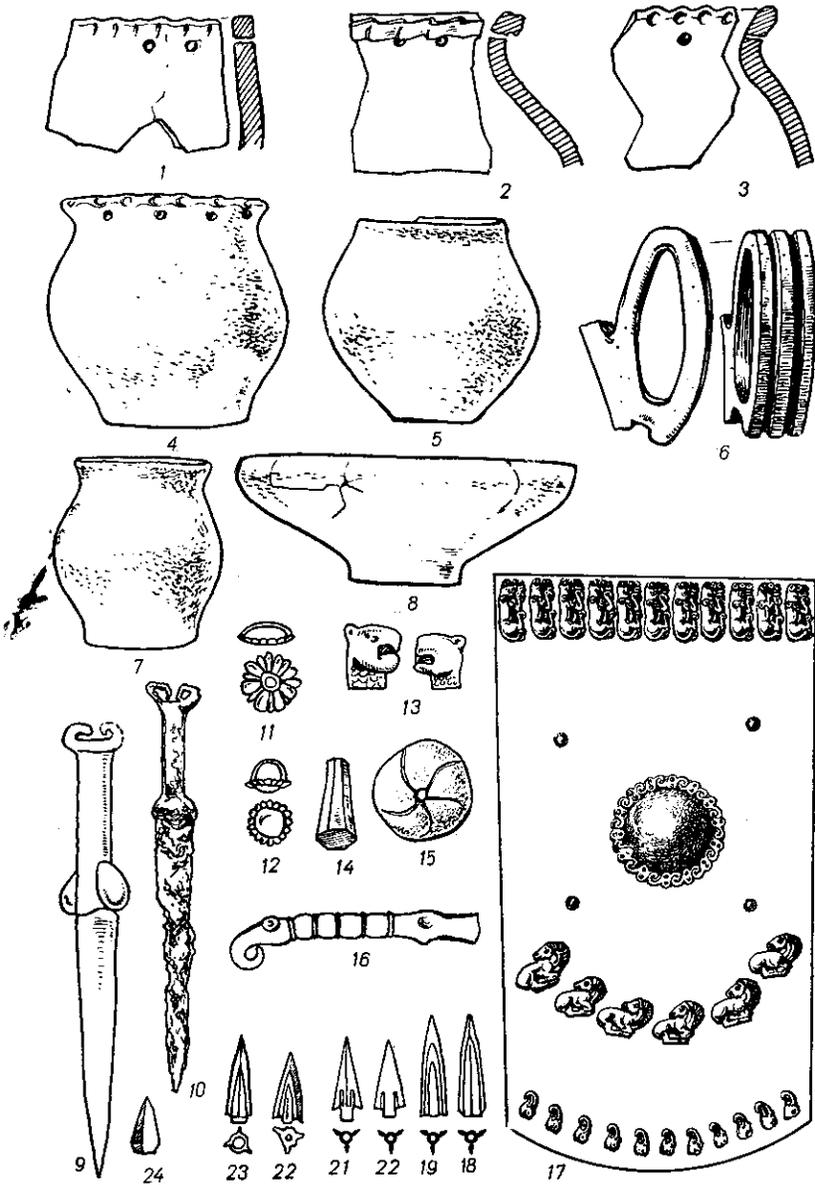

Рис. 5. Ліпний посуд, металеві та кістяні вироби V ст. до н. е.

1-3, 6, 15 — с. Кучмівка; 4, 7 — с. Мачухи, курган № 15; 5, 8 — с. Мачухи, курган № 10; 9 — Більськ, ур. Скоробор, курган № 5; 10 — с. Мачухи, курган № 13; 11-12 — с. Ляхачівка; 13, 22-24 — с. Мачухи, курган № 9; 14, 23 — с. Війтівка; 16 — с. Більськ; 17 — Вітова могила (1/2 н. в.); 18-21 — Вітова могила.

дрібної рогатої худоби становлять 28, свині — 28%, великої рогатої худоби 16,8, коня 13,6%⁵⁵. Слід сказати про велику кількість собак (в кількості 54), виявлених за два роки (1958, 1959) розкопок на За-

⁵⁵ И. И. Ляпушкин, Поселение скифского времени близ дер. Пожарная Балка, Полтавской области, КСИИМК, в. XXXVII, 1951, стор. 127.

хідному Більському укріпленні, що становлять 14,5% по відношенню до кісток інших домашніх тварин⁵⁶.

Кераміка та інші речі, знайдені при розкопках на поселеннях і в могилах, за винятком предметів грецького імпорту, являються продукцією місцевого домашнього виробництва, за рівнем розвитку якого жителі Ворскли не відставали від своїх сусідів. На основі знахідок легко встановлюється, що їм були відомі керамічне, ткацьке, бронзоливарне виробництва, ковальська обробка заліза, різьба по кістці. Виробництва,

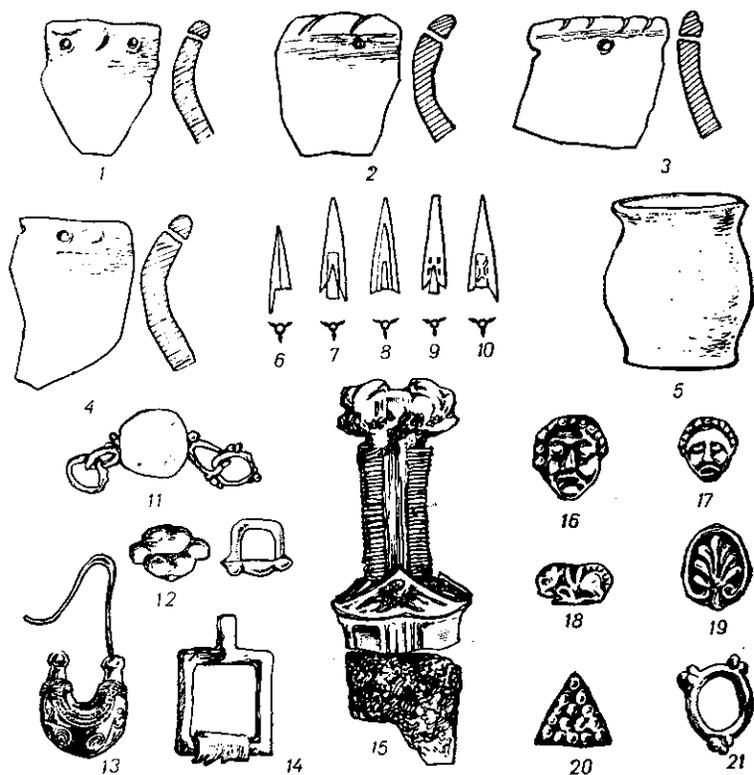

Рис. 6. Липний посуд та металеві вироби IV ст. до н. е.

1-4, 5 — с. Буди; 6 — с. Лихачівка; 7-10 — с. Більськ, ур. Осняги, курган № 4; 11 — с. Кириківка, курган № 12, поховання № 3; 12-21 — с. Більськ, ур. Осняги, курган № 5.

зв'язані з обробкою металу, для ворсклинської локальної групи ще майже не вивчені через недостачу відповідних матеріалів. Але вони будуть знайдені, про що свідчать бронзоливарні залізні шлаки і браковані бронзові наконечники стріл, виявлені, наприклад, на Більському городищі.

Значна кількість грецької кераміки, яка походить в основному з Більського городища, свідчить, що місцеве населення вело торгівлю з містами Північного Причорномор'я, в першу чергу з Ольвією, а пізніше — з Боспором.

Найдавніші могили в курганах на Ворсклі мають дуже простий інвентар. В них ще не помітно ніяких ознак існування майнової або соціальної нерівності. Різниця між похованими по багатству інвентаря простежується приблизно з другої половини VI ст. до н. е. В окремих могилах цього часу (Лихачівка, курган № 1; Кириківка, курган № 13)

⁵⁶ Б. Н. Граков и Н. Г. Елагина, Отчет о раскопках скифской экспедиции исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1959, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 20.

вже трапляються золоті речі. На кінець VI ст. до н. е. — початок V ст. до н. е. відносяться чудові для Ворскли кургани Опішлянка і Вітова могила, в яких були знайдені дорогоцінні сагайдаки, багато прикрашені золотими бляхами в скіфському звіриному стилі. В цих могилах, очевидно, були поховані родові вожді або інші представники племінної знаті.

Ріст майнової нерівності і виникнення на базі її соціальної нерівності сприяли розвитку воєнної і соціальної організації суспільства. В чорноліський час і на самому початку скіфського періоду, судячи по селищах біля сіл Хухра і Ніцаха, населення на Ворсклі жило в малих неукріплених поселеннях. Способом життя воно ще нічим принципово не відрізнялось від абаригенів бронзового віку. Здається, першими рисами, якими ознаменувалась нова епоха, були великі поселення на Ворсклі, що з'явилися з кінця VII ст. до н. е. (Мачуха, Пожарна Балка, первісне обширне поселення з зольниками на місця Більського городища та ін.). У цьому виявляється потяг стародавніх племен до об'єднання: згуртоване населення, навіть без укріплень, могло захистити себе від ворогів.

Тільки в світлі історії всієї Скіфії можна зрозуміти виникнення на Ворсклі величезного Більського городища. Більське городище, хоч його і не можна вважати за пам'ятку фортифікації, є прямим свідченням існування в басейні Ворскли великого об'єднання племен із зосередженням влади в руках племінної знаті. Воно, очевидно, і було політичним, ремісничим і культурним центром цього об'єднання.

Вивчення пам'яток басейну р. Ворскли підтверджує правильність виділення (поряд з іншими локальними групами культури осілих племен скіфського періоду в Українському лісостепу) також і Ворсклинської локальної групи. Посульська і Північнодонецька локальні групи виникають не раніше середини VI ст. до н. е. В. А. Іллінська допускає, що за етнічною належністю це були власне скіфи; їх не місцеве для Українського лісостепу походження можна вважати вже доведеним⁵⁷.

На відміну від цього, ворсклинська локальна група за своїм походженням пов'язується з дніпровським Правобережжям, з гаданим пересуванням чорноліських племен з правого берега Дніпра на Ворсклу, що могло статися не пізніше початку VII ст. до н. е. Таким чином, ворсклинські племена раннього залізного віку були частиною місцевого населення Придніпров'я, яке переселилося на межі епохи бронзи і заліза із заходу на схід. Ця гіпотеза підтверджується відкриттям поселень чорноліської культури в басейні р. Ворскли.

Своєю культурою населення Ворскли протягом перших століть скіфського періоду майже нічим не відрізнялося від племен, які проживали в дніпровському Правобережжі, на території сучасних Київської і Черкаської областей. Очевидно, між ними довгий час підтримувалися найживіші зв'язки, що видно з певної паралельності розвитку їх культур. Як ті, так і інші племена опинилися в сфері сильного впливу скіфської степової культури і більш або менш однаково перейняли від скіфів їх зброю, спорядження верхового коня, звіриний стиль. Разом із скіфами вони опинилися у сфері впливу античних міст Північного Причорномор'я, торговельна активність яких сприяла збагаченню місцевої культури.

Проте племена, що осіли на Ворсклі, опинилися в суцільному оточенні лівобережних племен з іншою культурою. В результаті безперервного і безпосереднього контакту з останніми вони на протязі кількох століть поступово втратили самотні риси і в IV—III ст. до н. е., здається, вже нічим істотним не відрізнялися від своїх сусідів.

Простежити далі шляхи розвитку жителів Ворскли поки що неможливо, бо пам'ятки наступної епохи, зв'язані з зарубинецько-корчуватівською культурою на розглядуваній території, ще не виявлені.

⁵⁷ В. А. И л љ и н с к а я, О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье Среднего Днепра, КСИИМК, в. 70, стор. 24—26.

М. М. БОНДАР

ТОРГОВІ ЗНОСИНИ ОЛЬВІЇ З МІСТАМИ ПРИЧОРНОМОР'Я В ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ЧАС

Ольвія в елліністичний час підтримувала інтенсивні торгові зв'язки з містами Південного, Західного і Північного Причорномор'я¹.

Міста Південного Причорномор'я також вели досить жваву торгівлю з Ольвією та іншими містами північних берегів Чорного моря. Першість серед цих міст належить Сінопі, амфорні клейма якої у великій кількості зустрічаються в містах Північного Причорномор'я. З IV і майже до половини I ст. до н. е. сінопські амфори безперервним потоком йшли до міст Північного Причорномор'я². В Ольвії знайдено 975 сінопських клейм³, в Пантікапеї — 2840, в Херсонесі — 498⁴. Ці дані вказують, що Сінопа знаходилася в найжвавіших стосунках із східною половиною Північного Причорномор'я; в той час як західна половина в меншій мірі була втягнута в орбіту сінопської торгівлі. Сінопські амфорні клейма, які походять з Ольвії, відносяться до всього періоду торгових зносин Сінопи з Північним Причорномор'ям. Проте слід відзначити, що тільки близько 70 сінопських амфорних клейм, знайдених в Ольвії, відносяться до межі IV—III ст. до н. е., тоді як основна маса належить до періоду середини II і першої половини I ст. до н. е., коли родоський ввіз до Ольвії дуже зменшився⁵. Таким чином, близько трьох століть Сінопа успішно торгувала з Північним Причорномор'ям. Тільки на рубежі III—II ст. до н. е., коли особливо збільшився родоський імпорт, ввіз сінопських товарів до північночорноморських міст дещо послабшав. З встановленням в Сінопі влади понтійських царів експорт сінопських продуктів починає зростати, досягаючи у другій половині II — першій половині I ст. до н. е. значних розмірів, майже цілком витіснивши родоський ввіз⁶. Це пов'язане із зменшенням в той час родоського імпорту. Ослаб-

¹ Про торгівлю з містами Острівної, Балканської й Малоазійської Греції в елліністичний час див. М. М. Бондар, Торговля Ольвії з грецькими містами в елліністичний час, Археологія, т. XI, 1957, стор. 35—44.

² Б. Н. Граков, Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов, М., 1929; М. И. Максимова, Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами, МИА, № 33, стор. 53; і ї ж, Античные города юго-восточного Причерноморья Синопа, Амис, Трапезунт, М.—Л., 1956, стор. 222; И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, стор. 23, 47.

³ В роботі використані дані про знахідки керамічних клейм в Ольвії до 1948 р. включно. Нові ж матеріали про ввіз керамічної тари до Ольвії, виявлені в наступні роки, не спростовують загальні положення про характер і розміри ольвійської зовнішньої торгівлі, викладені в цій статті.

⁴ ГРЕ, III (рукопис в Ін-ті археології АН СРСР).

⁵ Б. Н. Граков, Клейменная керамическая тара эпохи эллинизма, 1939 (рукопис в Ін-ті археології АН СРСР).

⁶ Там же.

лення найбільш сильного конкурента майже на ціле століття дозволило Сінопі монополізувати торгівлю вином і олією на ринках Північного Причорномор'я. Якщо це зіставити з вищесказаним про Родос, то видно, що найзначнішу привізну групу керамічної тари в Ольвії складають родоські амфори; сінопський же ввіз був приблизно вдвоє менший. Ці дані свідчать про те, що сінопський імпорт, панування якого в той час на Боспорі підтверджується і нумізматичними знахідками⁷, не зміг повністю завоювати ольвійський ринок, який приблизно на протязі двох століть знаходився в основному в руках родоських купців. І тільки ослаблення родоської торгівлі в період пізнього еллінізму дало можливість Сінопі в значній кількості вивозити керамічну тару до Ольвії.

З Сінопі до Ольвії, крім керамічної тари, надходила і черепиця. Так, при розкопках Ольвії знайдено 425 уламків сінопської клеймованої черепиці⁸.

На торгові зносини Ольвії з Сінопою вказує також нумізматичний матеріал — з Ольвії походять кілька сінопських монет⁹.

Ольвія знаходилася також в жвавих торгових зносинах з Гераклеєю, про що свідчить знайдена в Ольвії значна кількість клеймованої кераміки цього міста. Так, наприклад, під час розкопок в Ольвії виявлено 279 гераклеїських клейм¹⁰. Кількістю ці клейма поступаються лише перед родоськими і сінопськими знахідками.

Поряд з керамічною тарою Гераклея вивозила до Ольвії в невеликій кількості і черепицю (під час розкопок в Ольвії знайдені черепиці гераклеїського походження¹¹).

Початок виробництва гераклеїських клеймованих амфор і черепиць відноситься до середини IV ст. до н. е., а кінець імпорту — до третьої чверті III ст. до н. е.¹²

Про торговельні відносини Ольвії з Гераклеєю свідчить також епіграфічний матеріал. В Ольвії знайдено декрет на честь синів Феопропа, уродженців Гераклеї, який датується останньою чвертю IV ст. до н. е.¹³

Торгові зносини Ольвії з Амісом засвідчені епіграфічними і нумізматичними матеріалами. Так, з Ольвії походить декрет на честь невідомого амиського громадянина, сина Філократа¹⁴. Цей напис вказує на зв'язки Ольвії з Мітрідатом Евпатором, столиця якого знаходилася в Амісі. В декреті розповідається про те, що капітан, на честь якого був виданий декрет, відправився з Аміса з провіантом та іншими речами, призначеними Мітрідатом для переселених до Ольвії арменійців. Ідучи вздовж берега, він зустрів у Сінопі ольвійських послів, які поспішали до Мітрідата за допомогою, і взяв їх на свій корабель. Коли на морі піднявся шторм, капітан, знаючи, що бурхливі хвилі можуть викинути суд-

⁷ А. Н. Зограф, Находки понтійских монет митридатовского времени в Ольвии, сб. «Ольвия», т. I, К., 1940, стор. 297.

⁸ ІРЕ, III.

⁹ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 294.

¹⁰ ІРЕ, III.

¹¹ Там же.

¹² Б. Н. Граков, Эпиграфические клейма на горлах некоторых эллинистических остродонных амфор, Труды ГИМ, в. 1, М., 1926, стор. 195; И. Б. Зеест, О типах гераклеїских амфор, КСИИМК, в. XXII, стор. 48 і далі; і і ж, Новые данные о торговых связях Боспора с Южным Причерноморьем, ВДИ, 1951, № 2, стор. 109, і і ж, К вопросу о торговле Неаполя и ее значение для Боспора, МИА, № 33, стор. 72; і і ж, Керамическая тара Боспора, стор. 100.

¹³ Е. И. Леви, К истории торговли Ольвии в IV—III вв. до н. э., СА, XXVIII, 1958, стор. 238 і далі; А. Н. Карасев, Е. И. Леви, Ольвийская агора (По раскопкам 1946—1957 гг.), СА, 1958, № 4, стор. 142.

¹⁴ ІРЕ, I², № 35; В. В. Латышев, Эпиграфические новости из южной России, ИАК, в. 18, стор. 96; М. И. Ростовцев, Митридат Понтийский и Ольвия, ИАК, в. 23, стор. 22 і далі; С. А. Жебелев, Ольвия и Митридат Евпатор, сб. «Северное Причерноморье», М.—Л., 1953, стор. 275 і далі.

но на прибережні скелі, повів його не вздовж берега, а відкритим морем. Завдяки цьому сміливому вчинку він врятував пасажирів і доручений йому вантаж від небезпеки і благополучно привів корабель до Ольвії. За ці послуги на честь аміського капітана і був виданий згаданий декрет.

Відомо, що під час правління Мітрідата скіфське царство в Криму вирішило підкорити собі грецькі міста Північного Причорномор'я і з цією метою посилило свій тиск на них. Херсонес і міста Боспору, не маючи можливості власними силами протистояти небезпеці, змушені були шукати допомогу у Понтійського царя, який кінцем кінцем включив ці міста до складу свого царства¹⁵.

Про те, що було з Ольвією, наука до знахідки декрета на честь аміського громадянина не знала нічого певного, оскільки повідомлення древніх авторів були дуже короткі. Залишалося лише припускати, що Ольвія також в якійсь мірі залежала від Мітрідата. Декрет дав можливість з'ясувати характер цієї залежності. Ще до видання декрету Мітрідат послав до Ольвії свій гарнізон з арменійців, а на час опублікування декрету він, на прохання ольвійських послів, направив до Ольвії другий допоміжний загін, який мав захистити місто від скіфів. Отже, декрет на честь аміського громадянина дозволяє твердити, що Ольвія, яка страждала від наскоків скіфських племен не менше, ніж Херсонес, не маючи можливості без сторонньої допомоги стримати їх натиск, прийняла покровительство Мітрідата, зберігши при цьому свою незалежність і автономність. Згадуваний нами декрет відноситься до кінця II — початку I ст. до н. е.¹⁶

Про торгові зносини Ольвії з Амісом, як зазначалося, свідчать також монети останнього, знайдені в Ольвії¹⁷. Так, наприклад, в Ольвії протягом 14 років (1902—1904, 1906—1912, 1926, 1936—1938) знайдено 85 понтійських монет, з яких п'ять належали Сінопі, дві — Амасеї, по одній — Комані і Амастрії, а всі інші — Амісу¹⁸. Всі ці монети відносяться до кінця II — початку I ст. до н. е.¹⁹, тобто до того ж часу, що і декрет Мітрідата. Крім понтійських монет, які відносяться до правління Мітрідата Євпатора, в Ольвії були знайдені монети і ранішого, теж елліністичного часу: одна монета Тіума і Амастрії — початку III ст. до н. е., дві монети Прусія I і II²⁰. Монети понтійських міст, які відносяться до Мітрідата, в ще більшій кількості знайдені в містах Боспорського царства. Так, наприклад, в Тірітаці і Мірмекії всього за п'ять років виявлені 34 понтійські монети, з яких 20 належали Амісу, сім — Сінопі, одна — Амастрії, в той час як монети цих міст ранішого часу представлені тут одиничними екземплярами²¹.

О. М. Зограф, говорячи про значне поширення в містах Північного Причорномор'я монет Понтійського царства, особливо монет Аміса часів Мітрідата, вказує, що такі факти, як переселення жителів із міста Армени до Ольвії, не були одиничними, а входили до плану регулярного освоєння і підкорення Мітрідатом північно-західної частини Причорно-

¹⁵ ІРЕ, I², № 352; Страбон, VII, 3—4; С. А. Жебелев, Последний Персид и скифское восстание на Боспоре, сб. «Северное Причерноморье», стор. 82 і далі.

¹⁶ С. А. Жебелев, вказ. праця, стор. 287.

¹⁷ ОАК за 1894 г., стор. 11; ОАК за 1901 г., стор. 20; ИАК, в. 13, стор. 232. А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 293; його ж, Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и 1936 гг., стор. 218.

¹⁸ А. Н. Зограф, Находки понтийских монет митридатовского времени в Ольвии, стор. 263 і далі.

¹⁹ Там же, стор. 295.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, стор. 296; Л. П. Харко, Монеты из раскопок Тиритаки и Мирмекия в 1935—1940 гг., МИА, № 25, стор. 361; Л. И. Белова, Монеты из раскопок Тиритаки, Мирмекия и Илурата в 1946—1953 гг., МИА, № 85, 1958, стор. 332.

мор'я, що здійснювалось шляхом створення в різних місцях опорних пунктів і переселення туди відданих йому громадян. Ці громадяни і завозили в порівняно великій кількості до міст Північного Причорномор'я монети Понтійського царства. Приплив цих монет був особливо великим в останньому десятилітті II ст. до н. е., в період, що передував розпалу мітрідатівських війн з Римом.

На підставі викладених фактів О. М. Зограф вважав, що велика кількість монет мітрідатівського часу, знайдених в містах Північного Причорномор'я, найімовірніше свідчить не про систематичний характер торгових відносин, а про випадковість завезення цих монет іноземцями або ж переселенцями з міст Понтійського царства²². Ця гіпотеза О. М. Зографа базується на тлумаченні С. О. Жебелєва ольвійського декрету на честь амиського капітана. Відомо, що С. О. Жебелєв під словом «арменійці» розумів не мешканців Вірменії, як гадали деякі вчені, а жителів м. Армени, яке знаходилось за 8—9 км від Сінопи і було її передмістям²³. М. І. Максимова на основі детального аналізу гіпотези С. О. Жебелєва переконала в її помилковості. Вона вважає, що мова йде не про мешканців м. Армени, а про вірменів, мабуть із Малої Вірменії, які переселились до Ольвії в складі гарнізону²⁴. В такому разі гіпотеза О. М. Зографа про існування у Мітрідата якогось плану регулярного освоєння і підкорення північно-західної частини Причорномор'я за допомогою створення в різних місцях опорних пунктів і переселення туди відданих йому громадян, як цілком справедливо вказує М. І. Максимова, не може бути прийнята, тим більше, що і «відданість» царю понтійських греків дуже сумнівна²⁵. Пізніше О. М. Зограф змінив свої погляди на дане питання, вважаючи, що монети Понтійського царства насамперед призначалися для оплати найомників. Природно, остання точка зору більш імовірна, хоча і вона, як видно, не до кінця правильно розв'язує питання.

Нам здається, що різке збільшення кількості понтійських монет, які завозились до міст Північного Причорномор'я в мітрідатівський час, вказує на досить значне поживавлення торгових зносин між південними та північними берегами Чорного моря взагалі та Ольвії зокрема²⁶. Про це, крім нумізматичного матеріалу, переконливо свідчить і те, що до цього часу відноситься основна маса сінопської керамічної тари, знайденої в Ольвії.

Торгові зносини Ольвії з містами південного узбережжя Чорного моря, які існували в більш ранній час, особливо зміцнили в період пізнього еллінізму, коли колонії північних берегів Чорного моря увійшли до складу Понтійської держави Мітрідата, через що мали підтримувати з ним найбільш жваві торгові зв'язки. Мітрідат, готуючись до важкої боротьби з Римом, намагався закріпити в своїх руках Північне Причорномор'я — цей багатий край, який повинен був постачати йому не тільки продукти, необхідні для численного війська, а й військові контингенти. Маючи в містах Північного Причорномор'я власні гарнізони, Мітрідат міг диктувати цим містам свої умови, які зобов'язували їх регулярно постачати Понтійське царство всім тим, чого не вистачало в його містах і у великій кількості було в Північному Причорномор'ї. Це значно сприяло проникненню в Північне Причорномор'я понтійських монет. Зрештою, і

²² А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 219; його ж, Денежное обращение и монетное дело Северного Причерноморья, зб. «Античные города Северного Причерноморья», т. I, М.—Л., 1955, стор. 154.

²³ С. А. Жебелєв, вказ. праця, стор. 289.

²⁴ М. И. Максимова, Античные города юго-восточного Причерноморья, стор. 226.

²⁵ Там же, стор. 227.

²⁶ Пор. там же, стор. 225.

самі міста Північного Причорномор'я були зацікавлені в поживленні торгових зносин з містами Південного Причорномор'я, оскільки торгівля з Материковою і Острівною Грецією ставала дедалі складнішою. Це пояснюється тим, що старі торгові центри, які відігравали значну роль в торгівлі колоній Північного Причорномор'я, наприклад, Олександрія, Родос, Пергам та інші, втрачали своє значення внаслідок загарбницької політики римлян, що утруднювало торгові зв'язки між Чорним та Середземним морями.

Археологічний матеріал, знайдений в Ольвії, свідчить про те ж саме — більша частина кераміки середземноморських центрів відноситься переважно до III—II ст. до н. е.

Торгові відносини Ольвії з Амастрією та деякими сусідніми містами засвідчені знахідками в Ольвії монет цих міст та амфорних клейм²⁷.

Міста Південного Причорномор'я в обмін на хліб, сіль та інші продукти, що надходили з Ольвії, відправляли туди значну кількість різноманітних товарів. Так, наприклад, із Сінопи, Амісу, Гераклеї та інших міст до Ольвії експортували не тільки керамічну тару, в якій перевозились маслинова олія і вино, а й черепицю і, мабуть, дерево, залізо, мідь, срібло та деякі інші товари, одні в більшій, другі в меншій кількості²⁸.

Головними пунктами торгівлі цими товарами були Сінопа та Аміс. Вони ж були в еллістичний час основними експортерами олії, а частково і вина для всього Причорномор'я²⁹. Про вивіз із Сінопи маслинової олії є свідчення древніх авторів, які вказують, що місто і його передмістя оточували великі маслинові гаї і що район Сінопи та Аміса був єдиною у всьому Причорномор'ї областю, де росло маслинове дерево³⁰. Поряд з цим Сінопа вивозила до Ольвії і деякі інші продукти в піфосах власного виробництва, а також лутерії³¹ і архітектурні теракоти³².

Про продукти, що вивозилися в гераклеїських амфорах, також є відомості древніх авторів, які відзначали якість гераклеїського вина³³. Очевидно в гераклеїських амфорах вивозили вино, а іноді і маслинову олію.

Б. М. Граков вважає, що вивіз вина з Гераклеї не набув систематичного характеру. Гераклея вивозила своє вино в ті часи, коли з якихось причин у основних постачальників Північного Причорномор'я зменшувались можливості для експорту. Гераклея не могла конкурувати з Фасосом, Родосом не тільки через недостатнє виробництво вина, але й тому, що якість його значно поступалась прославленим фасоським, родоським, хіоським і лесбоським винам. Припинення ввозу гераклеїського вина в міста Північного Причорномор'я, очевидно, слід пов'язувати з появою на причорноморському ринку могутнього конкурента в особі Родоса, продукти якого цілком витіснили гераклеїські.

²⁷ А. Н. Зограф, *Находки понтийских монет митридатовского времени в Ольвии*, стор. 293 і далі; И. Б. Зеест, *Керамическая тара Боспора*, стор. 24.

²⁸ Б. Н. Граков, *Литейное и кузнечное ремесло у скифов*, КСИИМК, в. XXII, стор. 41; Р. В. Шмидт, *Очерки по истории горного дела и металлообрабатывающего производства в античной Греции*, ИГАИМК, в. 108, стор. 291; В. Ф. Гайдукевич, *Боспорское царство, М.—Л., 1949*, стор. 117; М. И. Максимова, *Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами*, стор. 53, і і ж, *Античные города юго-восточного Причерноморья*, стор. 162; И. Б. Зеест, *Новые данные о торговых связях Боспора с южным Причерноморьем*, ВДИ, 1951, № 2, стор. 106.

²⁹ За останній час І. Б. Зеест виділила серед керамічної тари одну групу гостродонних амфор амійського походження IV—III ст. до н. е. (И. Б. Зеест, *Новые данные о торговых связях Боспора с южным Причерноморьем*, стор. 108; М. И. Максимова, *Античные города юго-восточного Причерноморья*, стор. 92, прим. 7).

³⁰ Страбон, II, 1, 15, XII, 3, 12, 30.

³¹ И. Б. Зеест, *вказ. праця*, стор. 111 і далі.

³² М. И. Максимова, *Античные города юго-восточного Причерноморья*, стор. 162, прим. 2.

³³ Ксенофонт, *Анабазис*, VI, 4, 6.

Ольвія вела регулярну торгівлю і з містами західного узбережжя Чорного моря. Міста ці, розташовані на торговому шляху з Егейського до Чорного моря³⁴, весь час відігравали значну роль в торгових зносинах колоній Північного Причорномор'я з містами Балканської і Острівної Греції.

Грецькі торгові кораблі, які прямували до міст Північного Причорномор'я або вирушали з цих міст до басейну Егейського моря, часто заходили і зупинялися в містах Західного Причорномор'я, де були зручні бухти та вигідні стоянки. Слід враховувати, що в елліністичний час дуже поширювалось піратство, через що грецьким мореплавцям часто доводилося шукати безпечних бухт. А це ще більше зближувало міста Західного і Північного Причорномор'я. Ольвія, що вела інтенсивну торгівлю з Малоазійською, Острівною і Балканською Грецією, природно, мусила перебувати в постійних торгових зносинах з містами Західного Причорномор'я. Ольвія прагне різними привілеями, виданням на честь промадьян цих міст декретів про проксенії зміцнити торгівлю з ними. Торгові зв'язки з містами Західного Причорномор'я були важливі і самі по собі. В той же час вони були тією ланкою, що забезпечувала нормальну торгівлю з містами стародавньої Греції.

Про зв'язки і торгівлю з Аполлонією свідчать знайдена в 1938 р. в Ольвії надгробна стела з написом, де вказується про батьківщину похованого³⁵, а також монети, виявлені в Ольвії. Так, при розкопках в 1935—1936 рр. знайдена монета Аполлонії III ст. до н. е., а в попередні роки — ще три монети цього міста³⁶.

На торгові зносини Ольвії з Одессом вказують знахідки монет. В Ольвії були виявлені дві монети цього міста, одна з яких відноситься до III ст. до н. е.³⁷, а в Одесі відомі знахідки ольвійських монет³⁸.

Торгові зносини Ольвії з Каллатісом засвідчені декретом про проксенію, виданим ольвіюполітами на честь каллатійця Навтіма, сина Пасіада, за його прихильність до міста і за послуги, зроблені ним громадянам Ольвії, які в торгових справах приїжджали до його рідного міста³⁹. Декрет, що відноситься до III ст. до н. е., поряд із знахідками в Ольвії монет⁴⁰ Каллатіса, вказує на встановлення тісних торгових зв'язків між цими містами.

Епітафія месембрійця Сатира, сина Діонісія, похованого в Ольвії в III ст. до н. е. з'ясовує ще одну ланку в торгових зносинах Ольвії і Західного Причорномор'я⁴¹.

Торгові відносини між Ольвією і Томі засвідчені знахідками в Ольвії монет цього міста⁴², а також декретом громадян Томі на честь гіран-

³⁴ В останній час М. І. Максимова висловила припущення про те, що вже в першій половині IV ст. до н. е. грецькими мореходцями був освоєний коротший прямий шлях через Чорне море від Гаврійського півострова до Пафлагонського виступу (М. І. Максимова, Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами, стор. 56; і і ж, Античные города юго-восточного Причерноморья, стор. 145 і далі).

³⁵ С. А. Семенов-Зусер, Торговый путь к Ольвии, Ученые записки ХГУ, 1940, № 19, стор. 94.

³⁶ А. Н. Зограф, Монеты из раскопок Ольвии в 1935 и в 1936 гг., стор. 217; Т. В. Блаватская, Западнопонтские города в VII—I вв. до н. э., М., 1952, стор. 133.

³⁷ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 217.

³⁸ К. Шкорпил, Печати вверху амфоры от Черноморски крайбережие, ИАИ, т. VIII, София, 1935, стор. 25.

³⁹ IPE, I², № 27; В. Юргевич, Отрывок греческой надписи, найденной в Ольвии в 1882 г., 300 ИД, XIII, 1883, стор. 115.

⁴⁰ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 217.

⁴¹ IPE, I², № 688; Т. В. Блаватская, вказ. праця, стор. 133.

⁴² А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 218.

ця Ніла⁴³. Декрет констатує добре налагоджені торгівлі відносини між Томі і Тірою, з одного боку, і Ольвією, з другого.

Про торгівлю Ольвії з Істром свідчить нумізматичний матеріал: при розкопках Ольвії знайдено 4 істрянські монети⁴⁴.

Ольвія, природно, повинна була підтримувати регулярні торгівлі зв'язки з своїми сусідами — містами Північного Причорномор'я, що давало їй можливість обмінюватися з ними виробами своїх ремісничих майстерень і одержувати товари, яких їй не вистачало. Торгові зносини Ольвії з містами Північного Причорномор'я найбільш інтенсивними були в елліністичний час.

Ольвія торгувала і з Тірою, на що вказує нумізматичний та епіграфічний матеріал. Так, в Ольвії були знайдені дві монети Тіри⁴⁵, а в Тірі — ольвійські монети⁴⁶. Це підтверджується тим, що Тіра була однією з проміжних торгових станцій на морському шляху з Ольвії до Західного Причорномор'я і далі — до басейну Егейського моря. Ольвійські купці, користуючись цим шляхом, неминуче мусили, при античних засобах мореплавства, заїжджати до Тіри, де була дуже зручна гавань. Про все це свідчить декрет громадян Томі на честь Ніла, громадянина Тіри, який зробив великі послуги громадянам обох міст, що вливали в Ольвію⁴⁷.

В 1959 р. при розкопках Тіри був знайдений фрагментований почесний декрет кінця III — початку II ст. до н. е.⁴⁸, з якого видно, що якийсь громадянин Тіри був нагороджений ольвіополітими, кізіканцями і родосцями лавровим і плющевим вінком⁴⁹.

Ольвія підтримувала також інтенсивну торгівлю і з містами Боспору. Про це дуже переконливо свідчать знахідки в Ольвії монет цих міст.

Так, наприклад, в Ольвії тільки за два роки розкопок виявлені чотири пантікапейські монети, з яких три відносяться до другої половини IV ст., а одна — до III ст. до н. е. Тут же знайдено дві монети Феодосії III ст. до н. е.⁵⁰ О. М. Зограф відмічав, що і в попередні роки розкопок пантікапейські монети траплялися в Ольвії нерідко⁵¹. Наприклад, в 1902—1903 рр. знайдені дві пантікапейські монети, одна з яких — кінця IV — початку III ст. до н. е., друга — III ст. до н. е.⁵² В Пантікапеї ольвійських монет майже не виявлено⁵³. Знахідки пантікапейських монет в Ольвії і майже повна відсутність ольвійських в містах Боспорської держави, очевидно, вказують на те, що Пантікапей на протязі часу між серединою IV і серединою III ст. до н. е. займав провідне торгове положення в Північному Причорномор'ї. Але економічне процвітання Боспору незабаром порушується. В III ст. до н. е. дешевий єгипетський хліб за-

⁴³ Б. Н. Граков, Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии, ВДИ, 1939, № 3, стор. 311; Х. М. Данов, Из древнейшая историческая история на Западно Черноморие до установаванет на римского владычество, ИАИ, т. XII, в. 2, София, 1938, стор. 219.

⁴⁴ ИАК, в. 13, стор. 232; А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 217.

⁴⁵ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 215; його ж, Предварительный отчет о поездке летом 1926 г., по музеям юга России для собирання нумизматического материала, СГАИМК, т. 1, Л., 1926, стор. 245; його ж, Монеты Тиря, М., 1957, стор. 56.

⁴⁶ А. Н. Зограф, Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и в 1936 гг., стор. 215. його ж, Монеты Тиря, стор. 58.

⁴⁷ Б. Н. Граков, вказ. праця, стор. 311.

⁴⁸ А. И. Фурманская, Новый эпиграфический памятник из Тиря, ВДИ, 1960, № 4, стор. 175.

⁴⁹ Там же, стор. 173 і далі.

⁵⁰ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 216.

⁵¹ Там же.

⁵² ИАК, в. 13, стор. 232; В. Ф. Гайдукевич, вказ. праця, стор. 92.

⁵³ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 216; Б. М. Граков, Скифия, К., 1947, стор. 50; Д. Б. Шелов, Монетное дело Боспора в VI—II вв. до н. э., М., 1956, стор. 127; Л. Н. Белова, Монеты из раскопок Тиритаки, Мирмекия и Илурата в 1946—1953 гг., МИА, № 85, 1958, стор. 332 і 340.

повнив грецькі ринки, поступово витісняючи звідти боспорський. Це значно зменшило експорт боспорського хліба, що спричинилось до звуження економічної бази Боспору, тісно пов'язаної з експортною торгівлею хлібом. З цього часу починається процес поступового економічного занепаду Боспорського царства.

Значно скорочується і торгівля Ольвії з Боспором, що підтверджується зменшенням знахідок пантікапейських монет цього часу в Ольвії. О. М. Зограф справедливо відмічає, що при провідній торговій ролі Пантікапея у Північному Причорномор'ї в IV ст. до н. е. не було б нічого дивного, якби його монети траплялись в інших містах значно частіше. Численність пантікапейських монет в Ольвії О. М. Зограф правильно пов'язує з найбільшим розвитком торгових зв'язків Пантікапея саме в цей час⁵⁴. В торгових зносинах Ольвії з Боспором слід розрізнити два періоди: період піднесення торгівлі, що охоплює середину IV — першу половину III ст. до н. е., і період занепаду торгових зв'язків між ними, який охоплює III і наступні століття до н. е.

Якими ж продуктами постачали боспорські купці ольвіополітів? Мабуть, Боспор торгував вином, але тому, що боспорські амфори клеймувались спорадично, нічого певного ні про час, ні про розмір вивозу вин з Боспору сказати неможливо. Експорт вина з Боспору, як вказує Б. М. Граков, посилюється з IV ст. до н. е.⁵⁵ Можливо, він був значним і в III ст. до н. е., і тому ольвіополіти могли одержувати з Боспору вино та інші товари протягом цього часу.

Ольвія в елліністичний час вступила в жваві торгові зносини з Херсонесом, про що, насамперед, свідчать 124 херсонеські амфорні клейма, знайдені в Ольвії⁵⁶.

Початок виробництва херсонеських амфор припадає на кінець IV ст. до н. е. Херсонес припинив свій імпорт на початку I ст. до н. е.⁵⁷ Очевидно продукція херсонеських майстрів потрапляла до Ольвії в основному у вигляді тари, але не виключена можливість вивозу у невеликих розмірах і херсонеського вина⁵⁸.

Про торгівлю Ольвії з Херсонесом свідчать також епіграфічні і нумізматичні матеріали. В 1949 р. при розкопках ольвійської агори був знайдений декрет про проксенію, виданий ольвіополітами на честь громадянина Херсонеса Діонісія, сина Тагона. Цей почесний декрет відноситься до останньої чверті III ст. до н. е.⁵⁹ В 1951 р. при розкопках тієї ж ольвійської агори був виявлений другий почесний декрет середини III ст. до н. е., виданий на честь синів херсонесця Аполлонія⁶⁰.

В самому Херсонесі також знайдено два почесні декрети. Один з них — IV ст. до н. е. — виданий ольвіополітами на честь Діонісія⁶¹. Це копія ольвійського почесного декрету IV ст. до н. е. Інший декрет — III ст. до н. е. — виданий херсонесцями на честь невідомого ольвіополі-

⁵⁴ А. Н. Зограф, вказ. праця, стор. 216.

⁵⁵ Б. Н. Граков, Клейменная керамическая тара эпохи эллинизма, стор. 284.

⁵⁶ ІРЕ, III.

⁵⁷ Р. Б. Ахмеров, Обзор керамических мастерских эллинистического Херсонеса, ВДИ, 1946, № 2, стор. 191; його ж, Об астиномных клеймах эллинистического Херсонеса, ВДИ, 1949, № 4, стор. 105.

⁵⁸ Г. Д. Белов, Херсонес Таврический, Л., 1948, стор. 65.

⁵⁹ Е. И. Леви, Ольвийский декрет из раскопок 1949 г., ВДИ, 1951, № 1, стор. 145 і далі; і ї ж, Ольвийская агора, МИА, № 50, стор. 98, і далі: Т. Н. Кнннл о з и ч, Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников, МИА, № 50, стор. 123; А. Н. Карасев, Е. И. Леви, Ольвийская агора (по раскопкам 1946—1957 гг.), стор. 142.

⁶⁰ Е. И. Леви, Новая ольвийская надпись из раскопок 1951 г., ВДИ, 1953, № 1, стор. 177 і далі; і ї ж, Ольвийская агора, стор. 94.

⁶¹ ІРЕ, I², № 21; В. В. Латышев, Эпиграфические новости из южной России, ИАК, в. 10, стор. 2; Е. И. Леви, Ольвийский декрет из раскопок 1949 г., стор. 148; і ї ж, Ольвийская агора, стор. 116.

та⁶². Крім того, в Херсонесі знайдений ще один надто фрагментарний напис—уламок метричної епітафії якомусь ольвіюполіту, що жив у II ст. до н. е.⁶³

Щодо нумізматичного матеріалу, то з Ольвії походять одна херсонеська і дві керкінитідські монети, в той час як в самому Херсонесі знайдено 12 ольвійських монет⁶⁴.

В елліністичний час Ольвія, можливо, знаходилася у торгових відносинах і з містами Східного Причорномор'я. Про зв'язки Ольвії з грецькими містами Колхіди свідчить знахідка біля с. Борі ольвійської драми II ст. до н. е.⁶⁵ Проте говорити щось певне про характер і розміри цієї торгівлі ще передчасно.

Таким чином, в елліністичний час Ольвія підтримувала тісні торгові зв'язки з містами Південного, Західного і Північного Причорномор'я. Протягом IV і першої половини III ст. до н. е. найбільш жваву торгівлю Ольвія вела з Боспором і Гераклеєю, а в III—I ст. до н. е. — з Сінопою і Херсонесом, а також з містами Західного Причорномор'я.

⁶² ІРЕ, I², № 345, В. В. Л а т ы ш е в, Эпиграфические новости из южной России, ИАК, в. 14, стор. 100; Г. Б. Б е л о в, вказ. праця, стор. 65; Е. И. Л е в и, вказ. праця, стор. 116.

⁶³ ІРЕ, I², № 546; В. В. Л а т ы ш е в, Надписи, найденные в южной России в 1900 г., ИАК, в. 2, стор. 67; Е. И. Л е в и, вказ. праця, стор. 116.

⁶⁴ ОАК за 1898 г., стор. 106, ИАК, в. 2, стор. 25; А. Н. З о г р а ф, вказ. праця, стор. 216; й о г о ж, Предварительный отчет о поездке летом 1926 г. по музеям юга России..., стор. 241.

⁶⁵ А. Н. З о г р а ф, Распространение находок античных монет на Кавказе, Труды отдела нумизматики Государственного Эрмитажа, т. I, Л., 1945, стор. 60; й о г о ж, Античные монеты, МИА, № 16, 1951, стор. 136, прим. 2; Д. Г. К а п а н а д з е, К вопросу об экономических связях Северного и Восточного Причерноморья в античную эпоху по нумизматическим данным, зб. «Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху», М., 1959, стор. 144.

В. І. КАДЕЄВ

(Харків)

СОЛЯНИЙ ПРОМИСЕЛ В ПІЗНЬОАНТИЧНОМУ ХЕРСОНЕСІ (I—IV СТ. Н. Е.)

Багато хто з дослідників античного Херсонеса згадують про існування в місті соляного промислу та в тій чи іншій мірі висвітлюють деякі питання, пов'язані з ним¹.

Найбільшу увагу цьому промислу приділив В. Ф. Гайдукевич, який вважав, що добування солі провадилось в місцевих соляних озерах і було пов'язане з розвитком рибальства. Проте, на його думку, місцевий видобуток не задовольняв потреб міста, і сіль частково могли завозити з Ольвії².

Є. Е. Іванов³ і О. Бобринський⁴ вважали, що сіль в місцевих озерах добувалась у великій кількості і була предметом торгівлі.

Г. Д. Белов більш докладно спиняється на питаннях розвитку соляного промислу. Найближчі соляні джерела, на його думку, знаходились на Маячному півострові, а більш дальні — в районі Сиваша⁵.

Про добування в Херсонесі солі з озер згадували М. Тихий⁶ і С. А. Семенов-Зусер⁷.

Але й до цього часу немає спеціальної праці, присвяченої соляному промислу і його ролі в економіці античного Херсонеса. Це спричиняється іноді до недооцінки цього промислу.

В даній статті робиться спроба дослідити стан соляного промислу Херсонеса в I—IV ст. н. е. Через те, що наші джерела з цього питання надто скудні, доводиться часто звертатися до різних побічних та порівняльних даних з матеріалів кримського соляного промислу XVIII—XIX ст. В статті також наводяться деякі підрахунки, які, хоч і не дають повного уявлення, все ж дозволяють краще зрозуміти роль соляного промислу в економіці Херсонеса.

¹ В історіографічний огляд включені лише праці, присвячені Херсонесу.

² В. Ф. Гайдукевич, История античных городов Северного Причерноморья, зб. «Античные города Северного Причерноморья», т. I, М.—Л., 1955, стор. 77, 90.

³ Е. Э. Иванов, Херсонес Таврический, Симферополь, 1912, стор. 24.

⁴ А. Бобринский, Херсонес Таврический, СПб., 1905, стор. 82.

⁵ Г. Д. Белов, К вопросу изучения экономики Херсонеса эллинистического периода, Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху, М., 1959, стор. 179.

⁶ М. Тихий, Аняоус Херсонеса Таврического, «Вестник рыбной промышленности», 1917, № 1—3, стор. 4.

⁷ С. А. Семенов-Зусер, Рыбный рынок в Херсонесе, ВДИ, 1947, № 2, стор. 237.

На існування в Херсонесі соляного промислу вказував Страбон, який говорив про морське озеро поблизу Херсонеса, де добувалася сіль⁸. Це свідчить про те, що в Херсонесі в перших століттях н. е. добувалася самосадна сіль з озер.

Свідчення Полібія про вивіз солоної риби з Понта⁹ зайвий раз підтверджує існування соляного промислу в античних містах Північного Причорномор'я.

Побічним доказом існування в Херсонесі розвиненого соляного промислу є наявність тут багатьох рибозасолювальних цистерн¹⁰, які з'являються в перших століттях н. е.¹¹

Є свідчення про існування соляного промислу в Херсонесі і в більш пізній час (VII ст. н. е.). Висланий до Херсонеса папа Мартін писав в одному з листів про вивіз звідти солі на кораблях¹².

Всі ці відомості свідчать про те, що в Херсонесі існував соляний промисел на протязі багатьох століть. Період його найбільшого розвитку припадає на перші століття н. е., коли значно розвивається рибозасолювання.

В давнину, як і в новий час, кримська сіль добувалася з соляних озер¹³. Ці озера підрозділяють на самосадні та солончакові. Але визначити чітку грань між ними важко, бо з часом, під впливом атмосферних умов та інтенсивного добування солі, самосадне озеро може перетворитися в солончак або навіть зникнути¹⁴. Нині соляні озера в районі Херсонеса частково перетворилися в солончаки, а деякі, що існували в давнину, мабуть, зовсім зникли.

В античний час в районі Херсонеса було щонайменше 10 соляних озер, де могли добувати сіль¹⁵, а саме: два озера на північній стороні сучасного Севастополя (рис. 1, 2)¹⁶, невеличке озеро біля Херсонеса, мабуть на березі Пісочної бухти, бо тут було грязьове озеро та грязь-

⁸ Страбон, VII, 7. (πρωτο δὲ πέρηκται ἰσχυροτάλλατα, ἁλιόπηρον ἔχουσα).

Ф. Г. Міщенко і В. В. Латишев перекладають це місце так: «морское болото с солеварней». З таким тлумаченням важко погодитися, бо в даному разі «ἁλιόπηρον» означає: «соляне джерело, розробку» — місце добування солі. Говорили про солеварню на березі самосадного озера не можна, бо солеварня була тут зайвою. Сіль осідала на дні озера природним способом. Яскравим прикладом того, що термін «солеварня» невірно передає зміст даного поняття, може служити переклад Ф. Г. Міщенком іншого місця з Страбона: «...И Трагассайская солеварня подле Гамаксита, действующая сама собой во время пассатов...» (див. Страбон, География, М., 1879, стор. 618). На цьому питанні може і не треба було б докладно зупинятися, якщо термін «солеварня» залишився тільки в згаданих перекладах. На жаль, його застосовують і сучасні дослідники, зовсім не враховуючи специфічних умов добування солі в тій чи іншій місцевості (див. В. Ф. Гайдукевич, История античных городов..., стор. 90; R. I. Forbes, Studies in ancient technology, Leiden, 1955, стор. 169 і далі). Це призводить до помилкового висвітлення стану соляного промислу. При такому тлумаченні тексту можна прийти до висновку, що в античному світі широко побутувало виварювання солі, чого в дійсності не було.

⁹ Polibius, IV, 38, 4. 5.

¹⁰ Е. Г. Су ров, Херсонесские цистерны, Ученые записки Свердловского пед ин-та, 1948, в. 4, стор. 44 і далі.

¹¹ Г. Д. Белов, Северный прибрежный район Херсонеса, МИА, № 34, 1933, стор. 21.

¹² I. P. Migne, Patrologie cursus completus ser. lat., т. 87, ч. II, аркуш 17.

¹³ А. Коншин, Крымский соляной промысел, «Горный журнал», 1877, т. II, стор. 171; Г. П. Федченко, О самосадочной соли и соляных озерах Каспийского и Азовского бассейнов, М., 1870, стор. 7.

¹⁴ В. Гаркема, Крымский соляной промысел, «Горный журнал», 1891, т. IV, ноябрь, стор. 190; А. И. Дзевс-Литовский, Пересыпки и косы крымских соляных озер, Известия гос. географ. об-ва, т. 65, в. 6, 1933, стор. 587.

¹⁵ Ця цифра встановлюється за даними, взятими із спеціальної літератури XVIII-XH ст. В давнину озер могло бути навіть більше.

¹⁶ Комаров, Соляные озера Таврической губернии, «Горный журнал», 1933, ч. III, стор. 475.

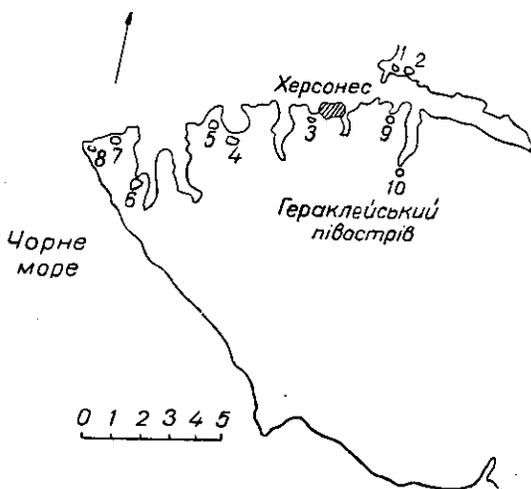
лікарня (рис. 3) ¹⁷, два озера біля Круглої бухти (рис. 4, 5) ¹⁸ і п'ять озер на Маячному півострові ¹⁹, з яких можна встановити місцезнаходження тільки для трьох озер (рис. 6, 7, 8). Час виникнення всіх цих озер відноситься до післяльодовикового періоду (але не пізніше як 5 тис. років тому) ²⁰.

Добування солі з херсонських озер провадилось до XIX ст. включно.

В кримських озерах сіль починає осідати в червні, інколи в кінці травня. Тривалість цього процесу залежить від розмірів озера. В малих озерах і солончаках, до яких відносяться озера околиць Херсонеса, сіль осідає за кілька днів, особливо в ясну і теплу погоду ²¹. Щоправда, бувають сезони, коли внаслідок несприятливих кліматичних умов в соляних озерах зовсім не осаджується сіль. Це буває під час сильних дощів, які приносять багато прісної води, і спеки, що спричиняється до пересихання озер, вивітрювання солі або появи гіркої солі ²².

Для херсонських озер найнебезпечнішою була легка, бо влітку тут дощі бувають рідко, а озера мають невеликі розміри. Є свідчення Палласа, що в озерах на Маячному півострові якість солі дуже мінялася в різні сезони ²³. На зміни кількості самосадної солі в різні сезони на херсонських озерах вказують дані, наведені Н. Сушковим ²⁴. Таким чином, говорячи про добування солі на соляних озерах біля Херсонеса, треба враховувати несталу кількість її щорічного видобутку. За спостереженнями К. Габліца, соляний шар на дні озер доходив до двох пальців товщиною ²⁵. Інші дослідники вказують на товщину шару солі від одного вершка і більше ²⁶.

Добування самосадної солі в Криму розпочинали в серпні, інколи в

Соляні озера в районі Херсонеса.

¹⁷ Россия, т. 14. СПб, 1910, стор. 717, 725.

¹⁸ Паллас, Путешествие в Крым в 1793—1794 гг., 300 ИД, т. XII, 1881, стор. 95; В. А. Дагаева, Наблюдения над жизнью соляного озера Круглой бухты у Севастополя, Изв. АН СССР, 1927, № 15—17, стор. 1319 і далі; Д. М. Раузер-Чернусова, Геологическое обследование соляного озера в Круглой бухте близ Севастополя, Изв. АН СССР, серия физ.-мат., 1928, № 3, стор. 273 і далі; Н. С. Курнаков, В. Г. Кузнецов и другие, Соляные озера Крыма, М.—Л., 1936, стор. 174.

¹⁹ Комаров, вказ. праця, стор. 475; К. Э. Гриневич, Исследование подводного города близ Херсонесского маяка, М., 1931 (табл. 2, в додатку).

²⁰ И. Мушкетов, Заметка о происхождении крымских соляных озер, «Горный журнал», 1895, т. II, стор. 392; Н. С. Курнаков, В. Г. Кузнецов и другие, вказ. праця, стор. 12; Д. М. Раузер-Чернусова, вказ. праця, стор. 276 і далі.

²¹ Комаров, вказ. праця, стор. 511 і далі.

²² Л. Л. Першке, Обзор соляного промысла в России, СПб, 1871, стор. 66.

²³ Паллас, вказ. праця, стор. 96.

²⁴ Н. Сушков, вказ. праця (додаток).

²⁵ Физическое описание Таврической области по ее местоположению и по всем трем царствам природы, СПб, 1785, стор. 7.

²⁶ Л. Л. Першке, вказ. праця, стор. 66; К. Бергшт্রেессер, Богатство России каменною и самосадочною солью, ЖМВД, ч. 39, кн. 11—12, 1859, стор. 95.

липні, залежно від інтенсивності осідання солі в озерах²⁷. На херсонських озерах це могли робити значно раніше, бо озера тут невеликі, а найвища температура повітря і концентрація соляного розчину спостерігаються в липні²⁸. Продовжувався сезон ломки солі 3—4 місяці²⁹, збігаючись з часом збирання врожаю.

Добували сіль тоді, мабуть, лопатами, якими її ламали, а потім, очищену від мулу і промиту ропою (соляним розчином), згрібали в кулі в самому озері.

Таким способом сіль ламали на протязі XVIII—XIX ст. на всіх кримських промислах³⁰, а також і в стародавні часи. За даними Плінія, його сучасники знали навіть штучні способи добування солі³¹.

Вивозили сіль на берег мабуть човнами або підводами, в останньому разі по дну озера прокладали спеціальні дерев'яні помости³². Зрозуміло, що сіль, одержувана таким способом, не могла бути чистою, а була темною або навіть брудною³³. В такому вигляді сіль і поступала на ринок в Херсонесі, а також вивозилась за його межі. Про те, що темною сіллю користувалися в античну епоху, свідчить Катон, який досить докладно спiniaється на способі очищення солі³⁴.

Роботи в соляних озерах дуже шкідливі для здоров'я. Соляна ропа спричиняється до появи на тілі виразок, і робітник на довгий час втрачає працездатність³⁵. Про це відомо ще в античну епоху, і вже тоді намагалися винайти засоби, щоб запобігти цьому³⁶.

Для того, щоб встановити кількість робітників на соляних промислах Херсонеса, слід вияснити максимально можливий обсяг видобутку солі в перших століттях н. е. Орієнтовно цю цифру можна визначити, спираючись на дані про можливість річного видобутку солі. В XIX ст. можливий річний видобуток солі херсонських озер обчислювався близько 100 тис. пудів, але в античну епоху він мав бути значно більшим³⁷.

В спеціальній літературі встановлене таке співвідношення між обсягом видобутку солі й кількістю робітників, зайнятих на промислах: на кожний мільйон пудів — тисяча робітників³⁸. Виходячи з такого співвідношення і вважаючи максимальним річний видобуток солі на херсонських озерах в 125—130 тис. пудів, можна припустити, що на соляних промислах працювало 125—130 робітників.

Встановлення кількості солі, потрібної жителям Херсонеса і його округи та необхідної для рибозасолювання, дозволить в дальшому виявити приблизний обсяг вивозу солі з Херсонеса, а також стане контрольними цифрами наших підрахунків річного обсягу видобутку солі.

Населення Херсонеса та його хори в кінці елліністичної епохи становило близько 20—25 тис. чоловік³⁹. В час, що нас цікавить, воно було майже таким же. Якщо вважати, що в середньому кожний житель Херсонеса споживав за рік близько 5 кг солі, то річне споживання солі

²⁷ Кома ров, вказ. праця, стор. 513 і далі; А. А. Скальковскій, *Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715—1847)*, ЖМВД, 1849, кн. 2, стор. 267.

²⁸ В. А. Дагаева, вказ. праця, стор. 1324.

²⁹ М. Медведев, *Соляной промысел в Крыму*, СПб, 1867, стор. 52.

³⁰ Там же; Н. Сушков, вказ. праця, стор. 102.

³¹ Пліні, NH, XXXI, 73—84.

³² Н. Сушков, вказ. праця, стор. 102; М. Медведев, вказ. праця, стор. 52.

³³ А. Д. Чиріков, *О соляной промышленности на юге России*, X., 1883, стор. 17.

³⁴ Сато, *De agri culture*, 88.

³⁵ М. Медведев, вказ. праця, стор. 53.

³⁶ Strabo, XI, 13, 2.

³⁷ Цифра 100 пудів солі була визначена для семи озер, але в античну епоху озер було більше і вони були менш вичерпані, ніж в XIX ст.

³⁸ А. А. Скальковскій, вказ. праця, стор. 214.

³⁹ В. Д. Блаватскій, *Земледелие в античных городах Северного Причерноморья*, М., 1953, стор. 196.

в Херсонесі становить тоді близько 1—1,3 тис. центнерів⁴⁰. До цього слід додати кількість солі для годівлі худоби та на виробничі цілі⁴¹. Отже, без врахування потреб рибозасолювання в Херсонесі витрачалося близько 2 тис. центнерів солі на рік. Багато солі йшло для рибозасолювання.

Загальна місткість рибозасолювальних цистерн Херсонеса⁴², якщо вважати, що вони функціонували одночасно, становила понад 2 тис. м³. В цих цистернах звичайно засолювали камсу, вага 1 м³ якої близько 7,5 центнерів⁴³. Якщо врахувати, що лов камси провадився двічі на рік (навесні й восени)⁴⁴, то виходить, що в херсонеських цистернах можна було засолити 30—37 центнерів камси. Витрати солі при засолюванні камси становлять $\frac{1}{4}$ від обсягу риби⁴⁵. Таким чином, для засолювання камси потрібно близько 8—9 тис. центнерів солі. В Херсонесі засолювали й інші види риби, тому можна вважати, що солі на потреби рибозасолювання йшло рази в півтора більше, тобто до 14 тис. центнерів.

Отже, потреби солі в Херсонесі на споживання і рибозасолювання становили понад 10 тис. центнерів. Виходить, що при максимально можливому річному видобутку солі (понад 20 тис. центнерів), більше половини її споживало населення, решта ж могла вивозитися на зовнішній ринок, в міста, з якими Херсонес підтримував торговельні зносини.

Таким чином, орієнтовні підрахунки дозволяють вважати, що місцеві соляні джерела в перші століття н. е. повністю забезпечували потреби Херсонеса в солі і навіть давали можливість вивозити її. Це не виключає того, що для збільшення обсягу зовнішньої торгівлі, особливо в посушливі роки, херсонесці могли вивозити сіль з району Євпаторії, де знаходиться багато соляних озер. В цю епоху район Євпаторії підтримував з Херсонесом торгові зносини, на що вказує масовий херсонеський імпорт, засвідчений знахідками майже на всіх місцевих поселеннях і в тому числі на поселеннях поблизу соляних озер⁴⁶. Сіль з цього району могла перевозитися морем, що не викликало особливих труднощів.

Говорити про вивіз солі в Херсонес з Ольвії⁴⁷ і навіть з району Сиваша⁴⁸ навряд чи можна, зважаючи на труднощі доставки і наявність місцевих соляних озер.

Кому ж належали херсонеські соляні озера в цей час? Судячи з їх місцеположення, більшість з них знаходилась на землях поліса. Кілька соляних озер могли бути приватною власністю; зокрема це можна сказати про озера, які знаходилися біля Круглої бухти, де в перших століттях н. е. продовжували існувати садиби, а отже і приватні землі⁴⁹. Озера Маячного півострова в цей час, мабуть, належали полісу, бо в цьому районі ніяких слідів будівель римського часу не виявлено⁵⁰. Можливо, з

⁴⁰ Доросла людина в середньому споживає за рік: чоловік — близько 6,5 кг солі, жінка — близько 4,5 кг, дитина — 2,5 кг (див. Ф. А. Брокгауз, Н. А. Ефрон, Энциклопедический словарь, т. XXXа, СПб, 1900, стор. 823).

⁴¹ Про використання солі для годівлі худоби в античну епоху свідчать Вергілій (Vergilius, Georgica, III, 394—397) і Пліній (Plinius, NH, XXXI, 39). Користувались тоді сіллю і у виробничих цілях (див. Plinius, NH, XXXIII, 84, 109; XXXIV, 106).

⁴² Е. Г. Суров визначає обсяг херсонеських цистерн в 2 тис. м³ (Е. Г. Суров, Херсонесские цистерны., стор. 44). Ця цифра встановлена за даними розкопок в Херсонесі до 1937 р. включно. Зараз обсяг відомих цистерн перевищує цю цифру. Але, на жаль, результати останніх досліджень ще не повністю опубліковані.

⁴³ М. Тихий, Анчоус Херсонеса Таврического., стор. 18.

⁴⁴ М. Т. Березин, Посол рыбы, М., 1947, стор. 60.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ П. Н. Шульц, Отчет о работах Евпаторийского отряда тавроскифской экспедиции в 1948 г., Архив ИА АН СССР.

⁴⁷ В. Ф. Гайдукевич, вказ. праця, стор. 90.

⁴⁸ Г. Д. Белов, Северный прибрежный район Херсонеса., стор. 21.

⁴⁹ С. Ф. Стржелецкий, Виноделне в Херсонесе Таврическом античной эпохи, «Херсонесский сборник», в. 5, 1959, стор. 153.

⁵⁰ Н. М. Печенкин, Археологические разведки на месте Страбоновского ста-рого Херсонеса, ИАК, в. 42, 1911, стор. 108; К. Э. Гриневич, Исследование подвод-

таких же причин, і соляні озера Північної сторони та озеро біля Херсонеса на березі Пісочної бухти також належали полісу. Про те, що землі Північної сторони входили до складу херсонеської території, свідчать пам'ятки, відкриті в 1901—1904 рр.⁵¹ та винний склад, виявлений в 1930 р.⁵²

Соляні озера, що належали полісу, мабуть віддавалися в оренду. Про значне поширення орендування рудників, шахт й інших копалень нам добре відомо з античних і особливо з римських джерел перших століть н. е.⁵³ Є й безпосередні вказівки на орендування соляних розробок⁵⁴. Тому цілком можливо, що в Херсонесі в перших століттях н. е. практикувалося орендування соляних озер, які належали полісу. Роботи по добуванню солі мали сезонний характер, тому можна припустити, що орендарі використовували найманих робітників з числа вільних громадян Херсонеса або місцевого населення, оскільки купувати рабів для сезонних робіт було невигідно. Приватні власники соляних озер могли використовувати при добуванні солі своїх рабів. Але зважаючи на те, що сезон добування солі збігався з сезоном збирання врожаю, це могло мати місце тільки при наявності надлишку робочих рук в того чи іншого рабовласника. Судячи ж за даними античних авторів, в період збирання врожаю у землевласників завжди не вистачало робочої сили, і вони наймали сезонних робітників⁵⁵. Крім того, рабовласники звичайно уникали використовувати працю своїх рабів на шкідливих роботах. Вони намагались в таких випадках обходитися найманими робітниками⁵⁶.

ного города близ Херсонесского маяка, М., 1931, стор. 18. Іншої думки С. Ф. Стржелецький, який вважає, що з п'яти садиб, розкопаних на Маячному півострові, одна відноситься до римського часу. Однак ніяких доказів або вказівок на джерела він не приводить (див. С. Ф. Стржелецький, Виноделие в Херсонесе., стор. 153).

⁵¹ Н. М. Печенкин, Раскопки в окрестностях Севастополя, ИТУАК, в. 38, 1901, стор. 29 і далі.

⁵² Г. Д. Белов, Северный прибрежный район Херсонеса., стор. 23; С. Ф. Стржелецкий, Виноделие в Херсонесе., стор. 158.

⁵³ Е. М. Штаерман, Избранные социально-экономические надписи, ВДИ, 1956, № 1, стор. 239; № 791, 799, 800, 804.

⁵⁴ Там же, стор. 249, № 824.

⁵⁵ Cato, De agri culture, 5, 4.

⁵⁶ Varro, De re rustica, 1, 17, 2.

В. П. ДОВЖЕНОК

ДРЕВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА-ЗАМКИ

Древньоруські городища являють собою важливе історичне джерело. В їх культурних нашаруваннях зберігаються матеріальні залишки, здатні розкрити не тільки характер діяльності населення городищ, а й пролити певне світло на багато інших важливих суспільних явищ. В результаті розкопок древньоруських городищ вже нагромаджено значний археологічний матеріал, що дає можливість виділити деякі основні питання древньоруської історії.

Городища привертають до себе увагу російських істориків вже давно. Ще автор «Повести временных лет» згадує городище на Дунаї (на підтвердження версії про те, що Кій відвідав Візантію і на зворотному шляху збудував на Дунаї «градок мал» під назвою Київць) ¹.

Археологічні розкопки древньоруських городищ почалися в минулому столітті, проте не набули тоді широкого розмаху. На території України, наприклад, до Великої Жовтневої соціалістичної революції незначні розкопки провадилися лише на 19 древньоруських городищах, і лише на двох городищах — Княжій Горі на Дніпрі і Дівич-Горі на Росі — ці розкопки були значними.

Дореволюційна археологія мала властиві буржуазній науці недоліки. Розкопки не завжди провадилися на належному науковому рівні, часто у відриві від історичних проблем заради відшукування цінних антикварних предметів.

Проте такі дослідники, як Д. Я. Самоквасов, В. Б. Антонович, В. В. Хвойко, М. Біляшевський, що відрізнялися широким історичним кругозором, добрим знанням археологічного матеріалу, обережністю і спостережливістю при розкопках, багато зробили для вивчення древньоруських городищ.

Значних результатів досягла радянська археологія. За роки Радянської влади на Україні досліджено 41 древньоруське городище: кілька городищ були широко розкопані, на решті проведені значні археологічні розвідки. Попереду ще багато роботи, оскільки на території України відомо близько тисячі таких городищ.

Матеріали, здобуті при розкопках древньоруських городищ, проливають яскраве світло на слабо або зовсім не висвітлені писемними джерелами сторони древньоруської історії. Картина життя, що розкривається при розкопках деяких городищ, вражає нас своєю повнотою і конкретністю і часто перевищує в цьому відношенні найяскравіші сторінки писемних джерел.

При вивченні матеріалів древньоруських городищ виникло питання про їх соціальну характеристику, яке в основному вже вирішене. Древ-

¹ Повість временных лет, ч. I, М.—Л., 1950, стор. 13.

ньоруські городища за своїм соціальним значенням поділяються на дві основні категорії: це або залишки міст — ремісничих і торгових центрів, або місця укріплених феодальних дворів-замків.

Окремі древньоруські городища могли бути і укріпленими сторожовими пунктами. Небезпека з боку кочівників висувала потребу в градах-кріпостях загальнодержавного значення. Такі гради будував Володимир по Десні, Острі, Трубежі, Сулі та Стугні, Ярослав — по Росі. Оборонні пункти одночасно були і феодальними замками, в яких жили «кращі мужі» з дружинниками. Ці «кращі мужі» за військову службу наділялися землею і правом експлуатувати селян, що проживали на їхній землі. За соціальною природою такі особи не відрізнялися від феодала-вотчинника, а такі міста — від феодальних замків.

В цій статті ми розглядаємо питання, які виникають у зв'язку з вивченням лише городищ-замків, найчисленнішої групи древньоруських городищ, мало ще відбитої в науці.

Надзвичайно важливо визначити час виникнення городищ-замків на Русі, що має пряме відношення до питання про час зародження феодалізму.

Замок являв собою укріплений феодальний двір. Писемні джерела майже завжди рисують двір древньоруського феодала укріпленим. Ця риса впливає з самого характеру соціальних відносин феодального суспільства в добу середньовіччя. Феодальні укріплені двори — замки були одним з тих засобів, за допомогою яких феодали здійснювали панування над залежним населенням. Вони були також засобом захисту феодалів та їх майна від нападів під час постійних міжусобних феодальних воєн — ця функція замків була не менш важливою, ніж функція панування.

Міжусобні феодальні війни були типовою особливістю політичного життя в кожній країні на ранніх етапах історії феодального суспільства, в тому числі і в древній Русі. Вони породжувалися самим характером виробничих відносин і при відсутності стримуючої політичної сили в особі сильної централізованої держави виникали дуже часто, втягуючи багатьох феодалів і поширюючись на великі території.

Джерелом збагачення феодального класу, як відомо, була земельна рента у формі відробіток, продуктової або грошової данини. Але «могутність феодальних панів визначалась не розмірами їх ренти, а числом їх підданих, а це останнє залежить від числа селян, які ведуть самостійне господарство»². Це означає, що через рутинний стан техніки, характерний для феодального ладу, і дуже повільний розвиток продуктивності праці, що обмежувало збільшення додаткового продукту і, отже, збільшення ренти, кожний феодал прагнув перш за все збільшити кількість підданих. А для цього йому необхідно було розширити свої володіння.

На початкових етапах розвитку феодалізму розширення володінь і збільшення кількості підданих феодали здійснювали через загарбання общинних земель і закабалення вільних общинників. Пізніше, коли общинні землі були вже пограбовані феодалами, розширення володінь могло здійснюватися шляхом загарбання території іншого феодала. Звідси — постійна боротьба між окремими феодалами і феодальними угрупованнями за маєтки і уділи, в ході якої феодали повинні були укріплювати свої двори, тобто споруджувати замки, і утримувати в них військові дружини.

Отже, феодальні замки були наслідком феодальних відносин. Поява феодальних замків свідчить, що відносини ці не тільки вже існують, а й досить розвинуті, що протиріччя феодального суспільства вже прояви-

² К. Маркс, Капітал, т. I, Держполітвидав, 1952, стор. 717.

лися в певній мірі. Тому для нас так важливо встановити час виникнення замків на Русі, що сприятиме вирішенню питання про час становлення феодалізму на Русі, яке через недостатність писемних джерел дуже довго було предметом суперечки істориків.

Літопис засвідчив існування замків на Русі в X ст. Багато градів, які згадуються в «Повести временных лет» у зв'язку з подіями X ст., являють собою феодальні замки; до них належать Іскоростень, Вишгород, Вручий, Родня. Всі вони згадуються як особисті князівські гради, кріпості, де ховалися їх володарі під час міжусобних феодальних воєн. Але гради-замки належали в X ст. не тільки князям. Літопис згадує безіменні гради в древлянській землі, якими володіли «кращі мужі» цієї землі. Що ці гради дійсно були феодальними замками, укріпленими дворами древлянських «кращих мужів», свідчить землеробський характер господарства їх жителів. Ольга, звертаючись до обложених древлян в Іскоростені, пропонувала їм наслідувати приклад інших древлянських градів, які підкорилися їй і «делают нивы своя и земле своя»³.

Нам відомі і ті городища, де знаходилися в X ст. згадані в літопису гради-замки. Це Коростенське городище на р. Уж, Вишгородське — на Дніпрі поблизу Києва, Овруцьке — на р. Норинь, притоці Ужа, городище на княжій горі на Дніпрі, яке ототожнюється з Роднею, Городське городище на Тереві, в якому слід вбачати залишки одного з безіменних древлянських градів X ст. На всіх цих городищах життя продовжувалося протягом всього домонгольського періоду. Проте в культурних шарах збереглися більш-менш чіткі сліди і давнішого періоду, на підставі чого можна говорити про час виникнення тут феодальних замків.

Наявність культурних залишків VIII—X ст. у вигляді уламків глиняного посуду відзначає П. М. Третьяков в Коростені, де він провадив археологічні розвідки⁴. Архаїчна слов'янська кераміка, яку можна датувати часом не пізніше IX ст., виявлена розкопками Вишгородського городища⁵. Чітко виражений найдавніший культурний шар виявлено на Малому Городському городищі, де М. Ю. Брайчевський і В. К. Гончаров знайшли не тільки окремі предмети, а й цілі будівельні комплекси IX—X ст.⁶

В нашому розпорядженні досить даних, які дозволяють твердити, що феодальні замки на Русі в IX ст. вже існували. Значення цього факту для вирішення питання про виникнення феодалізму на Русі дуже велике.

Городища-замки характеризуються особливими рисами. Вони добре укріплені валами і ровами, розташовуються на підвищених труднодоступних місцях, їх оточують неукріплені сільські поселення. Розташування таких городищ відбиває соціальну функцію феодальних замків. Підвищуючись над оточуючою місцевістю, грізні і неприступні, вони символізують панування феодалів над жителями навколишніх сільських поселень.

Городища-замки мали невеликі розміри. Площа їх становить 3—5 тис. м², рідко перевищуючи 1 га. Цілком зрозуміло, що на такій площі міг розміститися тільки один феодальний двір з жилими і господарськими будівлями феодала і челяді.

Всі будівлі феодального замка представляли єдине ціле, єдиний господарський організм — комплекс жилих і господарських приміщень. Характерною рисою планування на городищах-замках є розташування

³ Повесть временных лет, ч. 1, стор. 42.

⁴ П. Н. Третьяков, Древлянянские «грады», зб. «Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия», М., 1952, стор. 66.

⁵ В. И. Довженко, Обзор археологического изучения древнего Вышгорода за 1934—1937 гг., Археология, т. III, 1950, стор. 68—69.

⁶ М. Ю. Брайчевский, Разкопки на третьему Городскому городищу, АП, т. III, 1952, стор. 192.

приміщень по колу паралельно до лінії валу і їх конструктивний зв'язок з оборонними спорудами.

Нагадаємо кілька городищ, де ознаки феодальних дворів-замків виявлені більш-менш виразно.

До числа найраніших належить Екімоуцьке городище на Подністров'ї, розкопане Г. Б. Федоровим⁷. Воно розташоване на горбі над балкою, в оточенні неукріплених селищ. Площа його 5 тис. м². Вал має висоту до 4,5 м. В основі валу були городні з масивних колод; вони являли собою зруби, заповнені глиною і камінням. Нижня частина городень була закрита насипом валу, а верхня підіймалася над валом, утворюючи потужну дерево-земляну стіну.

На городищі відкриті залишки 12 напівземлянкових жител, розташованих вздовж валу. Великий будинок довжиною 30 м і шириною 4,5 м знаходився в центрі. Можливо це було культове спорудження. На городищі зосереджувалися різні галузі ремесла, про що говорять знахідки знарядь праці і залишків майстерень. В господарському відношенні городище являло собою одне ціле.

Городище виникло в IX ст. і проіснувало до XI ст. Воно загинуло внаслідок воєнного нападу і пожежі. Можливо, його знищили печеніги, що просувалися на захід після поразки під Києвом, завданої їм Ярославом, як це припускає автор розкопок.

Типовим для феодальних замків можна вважати городище біля х. Половецького в середній течії Росі⁸. Це городище розташоване на гранітному горбі, домінує над прилеглою місцевістю, де знаходилися неукріплені сільські поселення. Городище має потужні вали і рів, які утруднюють доступ до нього і тепер. Площа городища становить 5 тис. м². Розкопки виявили тут залишки оборонних споруд, збудованих по краю над ровом, і залишки жилих та господарських будівель, розташованих по колу вздовж оборонних споруд і прилеглих до них. На деякій відстані від кріпосної стіни знаходилося двоповерхове приміщення з підвалом, де містилася велика зернова яма. Будівлі були споруджені з каменю та дерева.

Дані стратиграфії і археологічний матеріал дозволяють говорити, що городище виникло в IX ст. До IX або початку X ст. відноситься груба керамика, виготовлена на примітивному гончарському крузі, яка нагадує багато в чому ліпну, з короткими, слабо відігнутими назовні вінцями і хвилястим або зигзагоподібним орнаментом, що наносився вістрям у верхній частині посудини. Будівельні комплекси цього часу виділити важко, бо вони порушені пізнішими будівлями. Але немає сумніву, що в IX—X ст. на цьому городищі існували різні споруди, які складали жилі і господарські приміщення феодального двору-замка. Вони згоріли в кінці X або на початку XI ст. Десь в XI ст. городище було знову заселене. Проіснувало воно до татарської навали, під час якої було спалене.

Феодальним двором-замком було городище на Княжій горі, розкопане в 1891—1892 рр. Н. Біляшевським⁹.

Княжа гора — це вузький горб площею до 2,5 тис. м², обмежений з трьох боків стрімкими схилами до заплави Дніпра і ярами. Городище загинуло від пожежі, очевидно, під час татарської навали. В шарі зга-рища виявлено залишки згорілих будівель, різноманітні речі і кістяки

⁷ Г. Б. Федоров, Работы славяно-русской Днестровской экспедиции, КСИИМК, в. XLIV, 1952; його ж, Городище Екімоуць, КСИИМК, в. 50, 1953; його ж, Славяне Подністров'я, зб. «По следам древних культур. Древняя Русь», М., 1953.

⁸ В. Довженок, М. Кучера, Отчет о работах древнерусской экспедиции в 1955 г. на Роси, Науковий архів ІА АН УРСР.

⁹ Н. Беляшевский, Княжа гора, Киевская старина, 1890, т. 31; його ж, Раскопки на Княжей горе в 1891, 1892 гг.; його ж, Раскопки на Княжей горе в 1892, 1893 гг.

людей. Житла на Княжій горі були розташовані двома рядами вздовж країв городища. Слідами їх є заглиблені в материк площадки і розвали печей, які були на цих площадках. Всього таких площадок виявлено 22. Житлам відповідали господарські ями, розміщені також двома рядами вздовж країв городища. В житлах і господарських ямах, в культурному шарі знайдені знаряддя праці, зброя, прикраси, запаси продуктів та ін. Житла і ями належали окремим сім'ям.

Такими ж ознаками характеризується городище на Дівич-горі, розкопане В. Гезе¹⁰. Дівич-гора — горб, що підноситься над рівнем Росі до 120 м. На вершині горба, площа якого до 2 тис. м², знаходиться неприступне городище, з усіх боків обмежене дуже стрімкими схилами. Городище було укріплене стіною, яка складалася з ряду дерев'яних городень, заповнених піском і глиною. Через відсутність наукової фіксації розкопок не можна встановити план розташування будівель на городищі і умови знахідок окремих предметів. Але знайдені тут предмети і самі по собі дуже важливі для вивчення господарського і соціального життя древньоруського феодалного двору-замка.

Найяскравіші ознаки феодалного двору-замка простежені на Райковецькому городищі, розкопаному Т. Н. Мовчанівським¹¹. Воно розташоване на місці при впадінні струмка Рубленки в р. Гнилоп'ять. Мис підвищується над рівнем заплави ріки і навколишньою місцевістю, де знаходилися відкриті сільські поселення. Площа городища до 3 тис. м². З усіх боків городище оточене високим валом і глибоким ровом, а з боку, яким виходить на відкриту місцевість, — двома рядами валів і ровів.

Райковецьке городище, як і більшість древньоруських городищ, загинуло під час татарської навали, після чого життя на цьому місці не поновлювалося. Тому все, що залишилося після розгрому і пожежі і не зотліло в землі, збереглося до наших днів і виявлено при розкопках. Це городище розкопане на всій своїй площі, що дуже важливо для відтворення картини життя на городищі.

Під насипом внутрішнього валу знайдені залишки згорілих дерев'яних городень, які були конструктивною основою валу. Вони представляли собою ряд клітей, утворених внаслідок поділу поперечними стінами двох поздовжніх стін, поставлених по краю навколо городища. З боку, який прилягає до відкритої місцевості, кліті ці засипалися землею, а з внутрішнього боку до них прибудовувався другий ряд порожніх клітей; з боків, захищених природними умовами, були тільки порожні кліті. Всі вони використовувалися як приміщення для жилих і господарських цілей. Простежене чергування приміщень: до кожної кліті з піччю, яка служила житлом, прилягала одна або дві кліті господарського призначення без печі. Кожна житлова і прилеглі господарські кліті становили житлово-господарські комплекси, що належали, мабуть, окремим сім'ям, які проживали на городищі. Таких комплексів виявлено 23. В центрі городища знаходилися напівземлянкові приміщення, переважно виробничого призначення, та незабудований дворик для худоби і запасів сіна. За межами городища розташовувалися залізоплавильні і гончарські горна.

Наявність серед більшості житлово-господарських комплексів знарядь праці, господарського інвентаря і запасів продуктів свідчать нібито про те, що ці житла і господарські приміщення належали самостійним в господарському відношенні дрібним виробникам. Але цьому суперечать інші факти. Сам характер планування житлово-господарських комплексів, які були не тільки конструктивно зв'язані між собою, а й

¹⁰ Науковий архів ЛВІА АН СРСР, сп. 61/1901; В. И. Довженок, Н. В. Лінка, Розвідки древньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р., АП, т. V, 1952.

¹¹ Т. М. Мовчанівський, Райковецьке городище XI—XIII ст., Наукові записки ІМК АН УРСР, кн. 5—6, К., 1935; В. К. Гончаров, Райковецьке городище, К., 1950.

становили кріпосну систему, несумісний з таким припущенням. Вони могли бути збудовані не кожним жителем для себе, а одною особою для всіх, одночасно із спорудженням всіх будівель на городищі. Такою особою міг бути тільки феодал. Господарська самостійність дрібних виробників припускає також відособлене володіння худобою, між тим як на Райковецькому городищі існував загальний скотний двір і спільні запаси сіна для худоби. Отже, тут проживали не самостійні дрібні виробники, а особи, які працювали у великому феодальному господарстві та обслуговували своєю працею різні його галузі.

Приміщення, де міг би проживати сам господар, власник феодального маєтку, на Райковецькому городищі не виявлене. Але одна з житлових клітей і прилеглі до неї господарські приміщення виділялися з ряду інших своїм багатством. Тут, очевидно, проживала службова особа, яка керувала господарством від імені володаря замка; в писемних джерелах такі особи відомі під ім'ям туунів або вогнищан.

Подібним до Райковецького є Колодяжинське городище на Случі, розкопане В. К. Гончаровим і Р. О. Юрою¹². Тут виявлено 24 кліті, розташовані по краю навколо городища і перекриті насипом валу. В центрі городища досліджено 25 напівземлянок. В клітях і напівземлянках, які служили житловими і господарськими приміщеннями, знайдені різні предмети виробничого і побутового призначення, а також залишки продуктів. Знахідки розподіляються між приміщеннями більш або менш рівномірно, що вказує на майже однакове майнове становище жителів городища. Тільки одна житлова кліть та прилегле до неї господарське приміщення виділялися своїм багатством. Тут, крім звичайних предметів і залишків продуктів, знайдені багаті прикраси і бронзова фігурна булава, що була, очевидно, регалією влади. Природно вбачати в Колодяжинському городищі, як і в Райковецькому, укріпленій феодальній дворі, де зосереджувалися різні галузі виробництва і різні господарські приміщення та де проживали особи, які обслуговували господарство, а також особа, яка керувала господарством і була наділена владою.

Матеріали розкопок городищ-замків дозволяють висвітлити в загальних рисах виробничий і економічний характер феодального двору. Найбільш яскраво господарство феодального двору відбите в матеріалах повністю розкопаного Райковецького городища. На цьому городищі знайдені речі, які свідчать про виробничу діяльність його населення. Знаряддя землеробства: 22 наральники і леміші, 4 чересла, 113 серпів, 32 коси, 3 мотики, 6 лопат, 13 жорен. Предмети тваринництва: кістки всіх видів свійських тварин, 15 пружинних ножиць для стрижки овець, 10 залізних пуг для коней. Знаряддя металообробного виробництва: залишки залізоплавильного горна, залишки ковальської майстерні, 6 ковальських і слюсарних молотків, 5 наковалень, троє кліщів, 6 кам'яних і глиняних формочок для відливання прикрас, 20 шаблонів для виготовлення колтів. Знаряддя деревообробного виробництва: 112 сокир (вони були також і зброєю), 2 пилики, 62 долота, 8 стругів, 5 свердел. Знаряддя промислів: 85 кістяних наконечників стріл, 15 рибальських гачків, 11 острог, 9 глиняних грузил до рибальських сітей. Знаряддя хатнього виробництва: залишки ткацького верстата, 44 пряслиця, 14 трубок для сукання ниток, 45 залізних і кістяних кочедиків і проколок.

Матеріали з Колодяжинського городища, яке розкопане лише частково, не так повно відбивають господарське життя феодального двору, але і вони дозволяють скласти уявлення про його господарство. На Колодяжинському городищі знайдені знаряддя землеробства: 4 наральники і

¹² В. К. Гончаров, Древній Колодяжин. Вісник АН УРСР, № 6, 1950; його ж, Роботи Волинської експедиції в 1948 р., АП, т. III, 1952; Р. А. Юра, Древний Колодяжин (реферат кандидатской диссертации), К., 1955.

леміші, 8 серпів, 7 цілих і 14 фрагментів кіс, 5 лопат, 2 кирки, 17 цілих і фрагментованих жорен. Предмети тваринництва: кістки всіх видів свійських тварин, 5 залізних пут для коней. Знаряддя металообробного виробництва: ковальський молот, ковадло, ковальські кліщі, зубило, пробійник, 6 ювелірних тиглів, кам'яна ливарна формочка. Крім того, знайдено 15 залізних криць і куски залізних шлаків. Знаряддя деревообробного виробництва: 15 сокир, 10 доліт, свердло, 3 скобелі, 5 тесел, 2 ложка-карі. Знаряддя промислів: наконечник рогатини, 4 кістяні наконечники стріл, 2 рибальські гачки, лопаточка для підрізування сотів в бортях.

Приведений перелік речей, виявлених на городищах, показує, що в феодальному господарстві зосереджувалися різні галузі виробництва, і це природно для натурального господарства. Але землеробство було основою феодального господарства, про що свідчать матеріали розкопок всіх древньоруських городищ-замків.

На підставі цього ми можемо судити не тільки про характер виробництва даного феодального господарства, а й про його розміри. Спробуємо визначити обсяг землеробства, основної галузі господарства, центром якого було Райковецьке городище. Зрозуміло, що при визначенні обсягу виробництва на підставі археологічного матеріалу мова може йти лише про наближені цифри.

Площу обробленої землі в тому чи іншому господарстві приблизно можна встановити за кількістю і продуктивністю наявних орних знарядь. Кількість знарядь, знайдених на Райковецькому городищі, очевидно, відповідає реальній наявності їх на час існування городища. Нам відомі виробничі можливості цих знарядь. В конструктивному і функціональному відношенні орні знаряддя Райковецького городища мало чим відрізняються від орних знарядь, які існували на Україні ще в XVIII—XIX ст. і добре відомі нам з етнографічних даних. Близькі вони до останніх і за своєю продуктивністю.

Судячи за аналогією з пізнішими типологічно подібними знаряддями, древньоруський плуг міг обробляти за рік близько 8 десятин твердого ґрунту, таку ж площу могло обробляти рало на легких ґрунтах. Таким чином, за допомогою 22 орних знарядь господарство Райковецького городища могло обробляти близько 180 десятин щорічно. Ми маємо право припускати, що виробничі можливості знарядь використовувалися в господарстві повною мірою.

Якщо наше припущення про розміри щорічної оранки в феодальному господарстві Райковецького городища близьке до дійсності, можна визначити і ймовірний збір зерна в цьому господарстві. З аналізу допоміжних статей до розширеної редакції «Руської правди», в яких підраховувався «прибуток» за 12 років в господарстві одного ростовського феодала¹³, впливає, що в другій половині XII ст. в Ростовській землі максимальний врожай озимих становив приблизно 40—50 пудів з десятини. На Подніпров'ї такий врожай слід, очевидно, визнати середнім. Отже, всі 90 десятин, які складають озимий клин в господарстві Райковецького городища, повинні були давати близько 4 тис. пудів хліба на рік. Стільки ж повинен був дати яровий клин, рівний по площі озимому. Всього феодальне господарство Райковецького городища щорічно виробляло зерна не менше 7—8 тис. пудів.

Цікаво порівняти ці цифри з даними літопису про господарство Ігоря Ольговича під Путивлем. Під час міжусобної війни 1147 р. на току Ігоря загинуло від пожежі 900 стогів хліба¹⁴. Стогами тут названі копни, привезені з поля і складені в скирти, бо важко припустити, що на току знаходилося 900 окремих стогів. За даними «Руської правди» на

¹³ Памятники русского права. М., 1952, т. 1, стор. 209.

¹⁴ Ипатьевская летопись, СПб, 1871, стор. 236.

площі одного плуга, що дорівнювала приблизно 8 десятинам оранки, збирали 50 кіп озимого хліба¹⁵. Щоб зібрати 900 кіп, треба було зняти врожай з площі близько 150 десятин. Як бачимо, посівна площа в господарстві Ігоря Ольговича під Путивлем мало в чому відрізнялася від площі господарства невідомого нам феодала, центром якого було Райковецьке городище.

Археологічні матеріали, одержані при розкопках городиш-замків, можуть пролити світло і на питання про товарність феодальних господарств.

Думка про те, що феодальні господарства в епоху Київської Русі виробляли хліб для продажу, зустрічає заперечення з боку деяких вчених. Академік М. Н. Тихомиров, наприклад, пише з приводу цього питання: «Тільки надзвичайно мала кількість хліба та інших продуктів поступала на продаж, та й те в районах, близько пов'язаних з містами. Цим пояснюється нагромадження величезної кількості продуктів, які не знаходили збуту на стороні. Нагадаємо про 900 стогів хліба, які стояли на току «Ігорева сельця» в Чернігівській землі»¹⁶.

Проте такий погляд не враховує багатьох відомих фактів широкої торгівлі продуктами в містах XI—XIII ст., а також рівня суспільного розподілу праці на Русі, який визначав цю торгівлю. Що ж до 900 стогів хліба на току «Ігорева сельця», які нібито не знаходили збуту на стороні, то, на нашу думку, не можна уявити собі, щоб хліб в господарстві Ігоря вирощувався безцільно, за якоюсь незрозумілою примхою князя, а праця, необхідна для виробництва цієї великої кількості хліба, витрачалася марно. Більш справедливо припустити, що хліб опинився на току Ігоря Ольговича не тому, що він не знаходив збуту, а саме навпаки — тому, що був потрібен на ринку. Він був приготований для продажу. Само собою зрозуміло, що якась частина хліба в феодальних господарствах вироблялася з метою нагромадження запасів на випадок неврожаїв та інших несприятливих обставин.

Відзначимо, що не тільки хліб вироблявся для продажу в господарстві Ігоря Ольговича. Йому, разом з братом Святославом, належали великі табуни коней. Під час війни в тому ж році у них захопили 4 тис. коней, в тому числі 3 тис. стадних кобил¹⁷.

Той факт, що в табунах переважали стадні кобили і що літописець вважав за необхідне виділити їх із загального числа захоплених коней, свідчить про те, що князь мав господарство по виведенню коней, так би мовити кінський завод. Зрозуміло, в господарстві з такою кількістю маток, вирощувалось щорічно стільки коней, що їх число далеко перевищувало господарські і військові потреби Ольговичів.

За матеріалами розкопок Райковецького городища можна скласти уявлення про приблизну кількість його населення. На городищі було відкрито 23 житлово-господарські комплекси, в кожному з яких проживала, очевидно, окрема сім'я. Якщо вважати, що в середньому сім'я складалася з 7 дорослих і дітей, то населення городища становило близько 160 осіб. Можна підрахувати також і приблизну кількість хліба, необхідну для населення Райковецького городища. При нормі споживання в середньому 20 пудів на душу в рік для всього населення необхідно до 3200 пудів хліба. Це становить не більше половини щорічного збору озимих і ярих. Отже, якщо врахувати посівний матеріал і якусь долю врожаю, що витрачалась на господарські потреби та залишалася у вигляді запасів, то і тоді майже третину врожаю господарство Райковецького городища мало реалізовувати на стороні.

¹⁵ Памятники русского права, стор. 209.

¹⁶ М. Н. Тихомиров, Крестьянские и городские восстания на Руси в XI—XIII вв., М., 1955, стор. 16.

¹⁷ Ипатьевская летопись, стор. 235.

Археологічний матеріал, здобутий розкопками древньоруських городищ-замків, містить в собі і важливі дані про соціальний склад населення феодального двору. Характер речей, які знаходяться на городищах, вказує на те, що на них проживали різні соціальні групи: феодально залежні люди, що працювали в різних галузях господарства і обслуговували феодалів, вотчинна адміністрація, дружинники, феодали — володарі замків або їх тіуни.

Найчисленнішу групу населення феодального двору складали особи, які обслуговували феодальне господарство: хлібороби, ковалі, дроводілі, гончарі та інші, відомі з «Руської правди» під назвою рядовичів, закупів і вотчинних ремісників. Всі вони становили феодально залежну виробничу частину дворової челяді.

Повніше за інших змальовані в «Руській правді» закупа, яким з відомих політичних причин приділено особливу увагу. Закуп, згідно «Руської правди», постійно проживає в феодальному дворі поблизу господарських служб, пов'язаних з його виробничою діяльністю, і знаходиться під постійним наглядом свого володаря. Таке положення закупа цілком відповідає положенню хлібороба, що проживає в феодальному дворі. Це добре простежується на матеріалах, знайдених при розкопках городищ-замків. Таким чином, свідчення писемних джерел про закупа набувають певної археологічної конкретності.

Значну частину населення феодального двору складали воєнні слуги, що археологічно простежується по знахідках зброї, прикрас та інших предметів. Прикладом городища — феодального двору, де проживали воєнні слуги, є Княжа гора. Там знайдені мечі, шаблі, стріли, списи, булави, шпори, вудила. На багатьох кістяках, виявлених на Княжій горі, відмічені переламані кістки, які потім зрослися: «У одного індивіда, який, очевидно, мав войовничий характер, нижня щелепа була перебіта майже посередині, після чого вона зрослася, хоч все-таки її хазяїн був позбавлений назавжди декількох зубів»¹⁸. Ці кістяки, мабуть, належали людям, які неодноразово бували в боях, мали поранення, видужали і знову бралися за зброю. Правдоподібно, що це були воїни-дружинники.

Цілком імовірно припустити, що воїни-дружинники, які загинули на Княжій горі і від яких залишилася зброя, знаходилися тут не тільки в момент нападу ворогів на замок, а проживали постійно. Прикордонне положення цієї території і небезпека постійних нападів кочівників обумовлювали необхідність для феодала тримати військову силу завжди при собі у замку. Крім професійних воїнів-дружинників, в періоди воєнної небезпеки воїнами ставали, очевидно, і всі жителі городища, здатні носити зброю. Виробничі і воєнні функції могли поєднувати одні й ті ж особи із складу феодальної челяді. Таке поєднання простежується по інвентарях окремих жителів, відкритих на деяких городищах.

Привертає до себе увагу значна кількість золотих і срібних предметів, знайдених на Княжій горі; тут в різні часи виявлено 12 скарбів, що склалися з коштовних прикрас¹⁹. Зрозуміло, що ці скарби і окремі коштовні вироби могли належати тільки представникам багатой верхівки суспільства. Важливо відзначити, що скарби і окремі коштовні вироби були знайдені в різних місцях городища, отже вони належали різним особам. Цими особами, очевидно, були воїни-дружинники, які тут проживали.

Серед інших жителів Княжої гори виділялася одна сім'я, якій належав найцінніший скарб, що мав понад 60 окремих золотих та срібних

¹⁸ Н. Бебяшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стор. 17.

¹⁹ Г. Ф. Корзухина, Русские клады, М.—Л., 1954, стор. 126—130.

речей²⁰. На городищі в 1890 р. шукачі скарбів знайшли²¹ також золоту діадему (корону). Вона, на жаль, не збереглася, але знахідка її на Княжій горі свідчить, що тут проживала князівська сім'я. Цій сім'ї належав, очевидно, і найбагатший скарб. «Розкіш і багатство знайдених прикрас,— відзначає автор розкопок,— дає підстави вбачати між жителями людей багатих і знатних, можливо, навіть з князівського роду; назва гори почасти натякає на це»²².

Зіставляючи археологічні дані, зокрема знахідки багатого скарбу та діадеми, з назвою гори, можна прийти до висновку, що назва ця зберігає дуже давню традицію і відбиває історичну дійсність. Ця гора справді була княжою: на ній знаходився князівський замок. Звідси і назва гори.

Таким же за соціальним складом населення був феодальний замок, що знаходився на Дівич-горі. Серед населення тут, як і на інших городищах, переважали особи, що займалися виробничою діяльністю і належали до феодально залежних категорій,— рядовичі, закупи і вотчинні ремісники. Крім них, тут знаходилися воєнні слуги, про що свідчать знахідки різної зброї і окремих цінних предметів. Воєнна небезпека, пов'язана з близькістю цього замка до степу, де панували кочівники, обумовила необхідність мати тут, як і на княжій горі, постійну військову силу.

В замку на Дівич-горі проживав і його володар, один з древньоруських князів. Йому належав знайдений в 1900 р. скарб, в якому було більше 40 золотих і срібних предметів, що зберігалися в двох горшках²³. Серед цих предметів була відома сахнівська діадема, власником якої могла бути особа тільки князівського роду.

Археологічні матеріали, здобуті при розкопках древньоруських городищ, не розходяться у висвітленні життя феодального двору з показанням писемних джерел. Вони не тільки підтверджують писемні джерела, а й збагачують історичну науку новими і більш повними даними про господарське і соціальне життя древньої Русі, без яких неможливе дальше поглиблення і конкретизація наших знань про цей період. Значення археологічного матеріалу в цьому відношенні дуже велике. Можна сказати, що дальші успіхи історичної науки у вивченні древньої Русі в цілому будуть залежати від успіхів у вивченні древньоруських городищ.

²⁰ Г. Ф. Корзухина, вказ. праця, стор. 128.

²¹ Сборник снимков и предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках, в. 1, К., 1890, стор. 12.

²² Н. Беляшевский, Княжа гора, т. 31, стор. 501

²³ ДП, V, стор. 21, 22, табл. XIX—XXIII.

В. А. БОГУСЕВИЧ

СПОРУДА XI СТ. У ДВОРІ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА

Від резиденції київських митрополитів XI—XIII ст. зберігся не лише Софійський собор, збудований Ярославом Мудрим, а й кілька інших архітектурних пам'яток, залишки яких виявлені і досліджені під час археологічних розкопок. Відкриття цих архітектурних пам'яток має велике значення для з'ясування розмірів і меж митрополичого двору XI—XIII ст.

Щодо цього велике значення також мало виявлення залишків фундаментів кам'яної цегляної огорожі XI ст., що оточувала митрополичу садибу¹. Хоч кам'яна огорожа виявлена ще далеко не на всіх ділянках, можна встановити, що митрополичий двір займав площу близько 3,5 га.

Конфігурація садиби київських митрополитів, встановлена по залишках кам'яної стіни-огорожі XI ст., дає підставу гадати, що напрямком її північно-західної частини відповідав напрямку сучасної Стрілецької вулиці. Можливо також, що тут цегляна огорожа митрополичого двору XVIII ст. збігається з стіною XI ст.

Цікаво, що на захід від Софійського собору знаходилась велика частина території митрополичого двору. Ми гадаємо, що в XI—XIII ст. саме тут були житлові і господарські споруди двору.

В зв'язку з цим необхідно обслідувати залишки кам'яної споруди, відкритої М. К. Каргером в 1946 р.

Матеріали М. К. Каргера про цю споруду видані двічі². На жаль, в цих публікаціях М. К. Каргер ні в тексті, ні в кресленнях не дає прив'язки розкопаної ним споруди до стін Софійського собору, і тому для читача точна локалізація її лишається неясною, тим більше, що на виданих планах споруди немає покажчика сторін світу. До того ж, автор дає опис відкритої будови не за компасом, а відносно стін Софійського собору, розташованих з великими відхиленнями від сторін світу.

Розкопану пам'ятку М. К. Каргер характеризує як «руїни великої споруди, складеної із бутового каменю і древньої плоскої цегли квадратної форми на розчині вапна з домішками дрібної цегли»³.

Споруда мала три камери, що примикали одна до одної. Центральна камера кращої збереженості, дві крайні збереглися погано, внаслідок чого встановити точні розміри всієї споруди неможливо. Довжина всіх трьох камер близько 12 м, ширина 5 м; отже, площа споруди, включаючи товщину стін, становила до 60 м² (рис. 1).

¹ І. М. Самойловський, Г. Г. Мезенцева, Археологічні спостереження і розвідки в Києві та поблизу нього в 1949—1951 рр., АП, т. V, 1955, стор. 179; М. К. Каргер, Памятники переяславского зодчества в свете археологических исследований, СА, XV, 1951, стор. 49.

² М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 246—250; його ж, Древний Киев, М.—Л., 1958, стор. 458—462, рис. 126—128, табл. LXXXV.

³ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стор. 246.

Важливо відзначити, що при розкопках 1946 р. на схід (за М. К. Каргером) або вірніше на північ (за компасом), біля центральної і східної (за компасом) камер виявлені «великий і глибокий котлован, виритий в материк, з стрімкими стінами. Котлован цілком заповнений уламками перепаленої цегли, розміри і керамічні якості якої аналогічні цеглі, з якої були складені обидві камери»⁴.

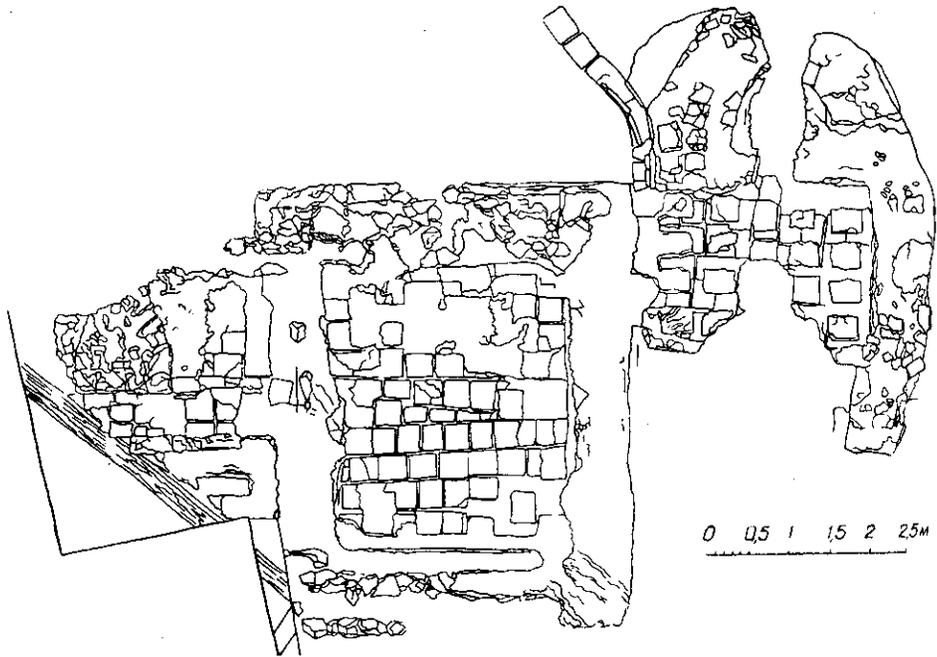

Рис. 1. План трикамерної будівлі XI ст. у дворі київського митрополита.

М. К. Каргер, розглядаючи камери відкритої ним споруди, прийшов до висновку, що це — керамічні печі для випалу цегли. Він пише: «План і конструктивні особливості камер, а також заповнення розташованого біля них котлована уламками бракованої перепаленої цегли дозволяють безсумнівно встановити призначення відкритої споруди. Перед нами древні керамічні печі для випалу цегли. Час їх збудування і функціонування не може бути пов'язаний з побудовою найдавнішої частини Софійського собору (30-ті роки XI ст.). І цегла, з якої складені печі, і уламки бракованої продукції, знайдені в котловані у величезній кількості, відносяться до типу, дуже поширеному в київській архітектурі кінця XI початку XII ст.»⁵

Тут відразу великий сумнів викликає можливість кладки стін випалювальної печі на вапні, оскільки добре відомо, що при великій температурі, необхідній для випалу цегли, вапняні шви розплавлялися б, і стіни печі повинні були б розвалитися. Відомо також, що випалювальні печі будують на глині, яка в процесі виробництва випалюється і набуває червоного кольору.

Незважаючи на таке категоричне твердження, М. К. Каргер при спробі реконструювати ці камери зустрів серйозні труднощі. Він визнає, що «конструктивна схема розкопаної в 1946 р. печі, розташованої в кількох десятках метрів від північної стіни Софійського собору, на превеликий жаль, не в усіх частинах цілком ясна»⁶.

⁴ М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 460.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

Більше того, автор заявляє: «Конструкція і призначення майже цілком зруйнованої невеликої надбудови з півночі для нас зовсім незрозумілі. Незрозумілим елементом конструкції залишаються також наявні в стінах камери дерев'яні зв'язки»⁷.

Слід звернути увагу також на те, що навіть для середньої камери, яка краще всіх збереглася, М. К. Каргер не зміг навести ніяких доказів того, що вона була піччю. Автор говорить: «Головні труднощі при реконструкції цієї камери полягають, проте, в тому, що тут немає окремого обладнання для топки («паливника»), якщо не приймати за можливий варіант побудову «паливника» трохи вище рівня бутової кладки стін камери, що зберігся до цього часу»⁸.

З трьох камер споруди XI ст. єдиною для М. К. Каргера, більш ясною щодо обладнання і призначення, була тільки південна (за М. К. Каргером, а не за компасом) камера, до якої з північного сходу примикає опалювальне приміщення.

І дійсно, з півночі до ближчої до Софійського собору камери примикає невелике опалювальне приміщення з великою кількістю золи і вугілля⁹.

Але твердження, що ця камера була перекрита верхньою, яка нібито служила для розміщення гончарської продукції, — нічим не доведене припущення автора. Розташовані на дні цієї камери цегляні стовпчики, а також поперечні та поздовжні жаропровідні канали між ними не є скільки-небудь яким доказом того, що стовпчики несли перекриття (черинь) нібито вищерозташованої випалювальної камери. Що ж до сусідньої (центральної) камери, то і топки там ніякої не було, та й стовпчики відсутні.

Не подаючи скільки-небудь певної реконструкції гаданої виробничої (випалювальної) споруди, автор досить побіжно і бездоказово стверджує, що принципи обладнання софійської печі сягають в далеке минуле, далі римського часу, маючи на увазі розкопки в Мінгечаурі (Азербайджан). Він говорить також про широке розповсюдження керамічних випалювальних печей подібного типу в пізньоримський час в Західній Німеччині, зазначаючи, що печі цієї системи відкриті в античних містах Боспору і що близькими до софійської є піч IX—X ст. у с. Мадара в Болгарії, а також, незважаючи на істотні відмінності в плані, печі середньовічного Херсонеса¹⁰.

Але М. К. Каргер не дає детального розгляду аналогій, згаданих в примітках, і тому читач не може переконатися у вірності поглядів автора. Все це змушує нас більш детально розглянути це питання.

Боспорські керамічні випалювальні печі були досліджені В. Ф. Гайдукевичем¹¹. «Конструктивний принцип керченської і фанагорійської печей полягає в тому, що при круглій формі плану кожна піч складається з двох, розташованих одне над одним, приміщень: нижнє—топка і верхнє — випалювальна камера, причому черинь випалювальної камери підтримується масивним підпірним стовпом, який стоїть в центрі топки»¹².

Обидві печі мали великі розміри — до 6 м в діаметрі, враховуючи і товщину стін. Внутрішні стіни печей зроблені з великих, прямокутно-подовженої форми сирцевих цеглин. Кладка цих цеглин велась на лесовому (глиняному) розчині. Автор датує печі пізньоримським часом. Керченська і фанагорійська печі служили, головним чином, для випалу амфор.

⁷ М. К. Каргер, вказ. праця, стор. 461.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 460.

¹⁰ Там же, стор. 461—462.

¹¹ В. Ф. Гайдукевич, Античные керамические обжигательные печи, ИГАИМК, в. 80, 1934, рис. 6, 7, 9а, 9в, 21, 28, 39, 40, 42.

¹² Там же, стор. 104.

При порівнянні цих печей з трикамерною спорудою на митрополічому дворі в Києві XI ст. не можна знайти між ними рис якої-небудь конструктивної схожості. Ясно, що призначення київської і боспорських споруд було зовсім різним.

Посилання М. К. Каргера на схожість київської споруди з римськими горнами в Західній Європі і Британії також не можна визнати правильними з тих самих причин. До того ж західноєвропейські, при близькості їх конструктивних принципів до боспорських, відрізняються від останніх своїми мініатюрними розмірами.

Як приклад можна навести піч, виявлену в Касторі в районі Норт-хамтоншира. За своїми розмірами вона значно менша від керченської (діаметр 1,2 м), має округлу в плані форму, склепистий паливний канал і масивний стовп, який підтримує черинь випалювальної камери. В черені зроблені отвори, правильно розташовані у вигляді двох концентричних кіл¹³.

Численні римські гончарські печі виявлені в багатьох пунктах Західної Європи. Це невеликі печі, в яких стовп в центрі топки замінений вузькою стіною, що починалась на деякій відстані від шелеп і йшла до протилежної задньої стінки топки. Ця стінка розділяла топку на дві частини і підтримувала черинь випалювальної камери¹⁴.

Отже, боспорські та західноєвропейські — римські випалювальні печі не можуть бути аналогіями до розглядуваної споруди в київському митрополічому дворі.

Розглянемо ще кілька древніх випалювальних споруд, виявлених на Кавказі і в Криму.

В 1946—1947 рр. в Азербайджанській РСР в Мінгечаурі були знайдені випалювальні печі III—I ст. до н. е., II—III, а також IV—VI ст. н. е. «Загальним і характерним для досліджених п'яти печей є єдина конструктивна схема. В горизонтальному плані печі — прямокутні в вертикальному розрізі (по нашій конструкції). Корпус кожної печі, мабуть, був близьким до форми усіченої піраміди. Кожна піч була сконструйована з двох камер, розташованих одна над одною (нижня — топочний відділ і верхня — камера випалу і канали тяги)»¹⁵.

Печі складені із саманної сирцевої цегли на глиняному розчині. Всередині випалювальної камери розміщені стовпи-устої, на яких тримаються міцні перекриття. Між цими перекриттями знаходились вертикальні отвори (прогари) або жаропровідні прорізи діаметром 14—20 см. На арочному перекритті лежить горизонтальна площадка — черинь верхньої випалювальної камери, перекритої склепінням.

Більш пізня випалювальна піч Мінгечаура має в плані форму сильно витягнутого еліпса довжиною 7 м. Всередині корпусу печі розташована поздовжня вузька стіна, що розділяє піч на продольні канали.

Отже, древні печі Мінгечаура не схожі навіть на ту камеру київської споруди, яка має топку.

Найбільш близькі до часу досліджуваної київської споруди херсонеські печі XI—XII ст. «Округлений корпус печей складається з двох камер: нижньої паливної і верхньої випалювальної. Конструкція нижньої паливної камери являє собою ряд вузьких цегляних перекриттів, вірніше арок, які перекривають центральний поздовжній паливний канал і спираються на симетрично розташовані виступи бокових частин печі. Разом з цими виступами, арки служили основою череня випалювальної камери. Проміжки між арками і виступами утворювали ряд вузьких поперечних каналів, що йшли більш-менш паралельно на всю висоту випалювальної

¹³ В. Ф. Гайдукевич, вказ. праця, стор. 104, 105, рис. 53.

¹⁴ Там же, стор. 107, рис. 55.

¹⁵ Г. И. Ионе, Гончарные печи древнего Мингечаура, КСИИМК, в. XXIV, 1949, стор. 42, рис. 5—9.

камери. Черинь, який, на жаль, не зберігся, був викладений, можливо, з тих же сирцевих цеглин товщиною в 6 см, причому над боковими каналами ці цеглини, що складали тонке перекриття, були, треба думати, укладені не щільно одна до одної, а з невеликими проміжками, утворюючи отвори, через які гарячі гази проходили знизу до випалювальної камери. Таким чином, ці отвори розташовувались рядами поперек печі, відповідно до бокових каналів топки. Реальність реконструкції нижньої паливної камери підтверджує велика гончарська піч (ширина 2,32—2,5, довжина 3,1—3,2 м), відкрита в 1932 р. біля селища Мадара в Болгарії, яка відноситься до періоду першого болгарського царства, тобто до IX—X ст. Піч ця, правда, не округленої форми, апрямокутної (вірніше, трохи трапецієвидної); поздовжніх каналів в печі не один, а два, і сам принцип побудови топки у вигляді системи поздовжніх каналів, перекритих арками, і ряду поперечних каналів між ними з жаропровідними отворами в їх перекритті виражений тут досить повно»¹⁶.

Наведені приклади випалювальних печей античного, римського і середньовічного часів на Кавказі, в Керчі, Фанагорії, Британії, Західній Німеччині, Херсонесі і Болгарії незмінно свідчать, що всі вони мали камеру нижнього ярусу з розміщеною над нею випалювальною камерою, жодна з печей не мала трикамерної будови. На протязі майже півтора тисячолітнього розвитку гончарських випалювальних печей в розглянутих країнах, вони ніколи не мали трьох камер. Спостерігається різниця тільки форми печей і побудови підлог перекриття випалювальних камер, тобто перекриття, що служили черенем верхньої, випалювальної камери. В плані печі були круглими, овальними і прямокутними. У випалювальній камері ставився один центральний підпирний стовп, який підтримував перекриття, або кілька груп опорних стовпчиків, інколи будувалася поздовжня та поперечна стінки всередині паливної камери.

Що ж до гончарських печей для випалу цегли в древній Русі, то до цього часу, незважаючи на значну кількість відкритих вже древньоруських споруд XI—XIII ст., випалювальні печі в древньоруських центрах цегляного виробництва знайдені поки що в незначній кількості.

При розкопках в 1936—1937 рр. в Києві на південний захід від Десятинної церкви була виявлена кругла цегляна випалювальна піч XI ст. (?)¹⁷. Під час розкопок на чернігівському Подолі в 1951 р. знайдені основи круглої в плані, діаметром 5 м, випалювальної печі кінця XI ст. для виробництва цегли. Вона була викладена на глині, обпаленій до червоного¹⁸.

В Суздалі знайдено кілька залишків печей для випалу цегли. Одна з них (датується XI ст.) являла собою випалювальну камеру з двома рядами підпирних стовпів¹⁹ для арок, що держали черинь випалювальної камери.

Отже, відомі в науці древньоруські випалювальні печі для цегли були круглі та прямокутні, але ніколи не трикамерні в одному і тому ж ярусі.

При вивченні цього питання привертають до себе увагу інші середньовічні пам'ятки Херсонеса, Закавказзя²⁰ і Болгара — кам'яні лазні.

Звичайно це трикамерні споруди різних розмірів. Така конструкція викликана їх призначенням: одне з приміщень лазні служило роздягальною, друге призначалося для миття, а третє було зв'язане з топкою, в

¹⁶ А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, МИА, № 17, 1950, стор. 159, рис. 98.

¹⁷ За повідомленням В. К. Гончарова.

¹⁸ В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 р., АП, т. V, 1955, стор. 10, рис. 4.

¹⁹ А. Д. Варганов, Обжигательные печи XI—XIII вв. в Суздалі, КСИИМК, в. 65, 1956, стор. 50, рис. 16.

²⁰ О. Х. Халапахьян, Средневековые бани Армении, «Советская археология», 1960, № 1, стор. 215—229, рис. 1, 6, 8, 9.

ньому розміщувались цистерни з водою і канали, де концентрувалося гаряче повітря для обігріву інших приміщень лазні.

Археологічними розкопками в Херсонесі були відкриті дві лазні.

До першої лазні, виявленої в 1912 р. з боку головної поздовжньої вулиці міста, вели два провулки. Збереглися нижні частини лазні, які дозволяють скласти досить добре уявлення про її призначення і конструкцію²¹. «Споруда складена із більш-менш великих блоків каменів правильними рядами із підтескою лицевої поверхні. Каміні покладені на товстому шарі вапнякового розчину з морським піском. Внутрішня поверхня стін була вкрита штукатуркою, залишки якої місцями збереглися. Основна частина лазні являла собою видовжений прямокутник, до якого з північно-західного боку прилягало невелике прямокутне приміщення (3×0,6 м) з топкою у вигляді подовженого і трохи звуженого до лазні каналу, вкритого плитами. Крім цього центрального вхідного отвору у власне лазню, по боках його є ще два подібні отвори. Їх призначення не зовсім ясне, бо припустити існування тут трьох топок важко. Можливо, біля основи каналу топки є якісь отвори, що направляють в бокові отвори частину нагрітого повітря для рівномірності обігріву лазні.

З південно-західного боку до топки прилягає квадратне приміщення, розташоване нижче рівня ґрунту. Воно, без сумніву, було кочегаркою: тут знаходилося паливо, а також, можливо, зберігався інвентар лазні, як це спостерігалось в подібному приміщенні Анбердської лазні у Вірменії. Будівля розташована не зовсім точно: по осі приміщення вона трохи відсунута на південний захід. Це пояснюється тим, що у північно-східній частині будівлі розташована криниця, звідки бралася вода для лазні.

Власне лазня складалася з двох частин: приміщення для миття і для роздягання. Перше з них мало кам'яну долівку, яка спиралась на численні кам'яні стовпчики. Простір, що знаходився під долівкою між стовпчиками, заповнювався гарячим повітрям, яке виходило з топки. Так обігрівалася лазня. Дим, обминаючи стовпці, йшов далі, через два широкі і низькі склеписті проходи, під приміщення роздягальні, звідки через отвір в нижній частині південно-західної стіни виходив назовні.

Верхня частина лазень не збереглася, тому деякі дуже важливі деталі її обладнання доводиться встановлювати за аналогією. Це, перш за все, стосується способу підігрівання води. Дуже можливо, що в лазні були для цього спеціальні чани, які розміщалися над топкою, на другому поверсі. Можливо також, що верхня частина топки не мала отвору, куди вставлявся чан і являла собою резервуар з суцільним дном. В такому випадку він покривався вапняковим розчином в кілька шарів і наповнювався водою, що підігрівалася знизу. Отже, топка служила не тільки для опалення лазні, а й для підігрівання води. Через спеціальні отвори в стіні, яка відокремлювала приміщення з водою від лазні, можна було черпати гарячу воду, що знаходилася в чані чи резервуарі. Але не виключена можливість, що тут існував глиняний водопровід.

Порівняно ретельна кладка лазні на міцному вапняковому розчині, а також наявність склепінь перекриття в підпільній частині дають можливість припускати, що покриття лазні було склепистим.

Розміри цієї лазні становлять 14×5,5 м, товщина близько 0,75 м (рис. 2). Описана херсонеська лазня датується А. Я. Якобсоном IX—X ст.

Середньовічні трикамерні лазні, близькі своєю будовою до Херсонеських, широко побутують в Закавказзі, Грузії і Вірменії. Вони мали роздягальню, приміщення для миття і камеру з паливним обладнан-

²¹ А. Л. Якобсон, Из истории средневековой архитектуры в Крыму, III. Средневековые бани Херсонеса, СА, VIII, 1946, стор. 261—263, рис. 2—7, 12.

ням. Подібно херсонеським, кавказькі лазні мали підпільне опалення з кам'яною підлогою на стовпчиках.

До таких кавказьких лазень відносяться лазні XI—XIII ст. в Анберді (Вірменія), палацова лазня X—XI ст. в Ані (Вірменія), лазня в Дманісі (Грузія).

Лазня в Анберді (рис. 3) складається з трьох приміщень: квадратних в плані купальня і роздягальні і маленького приміщення, де грі-

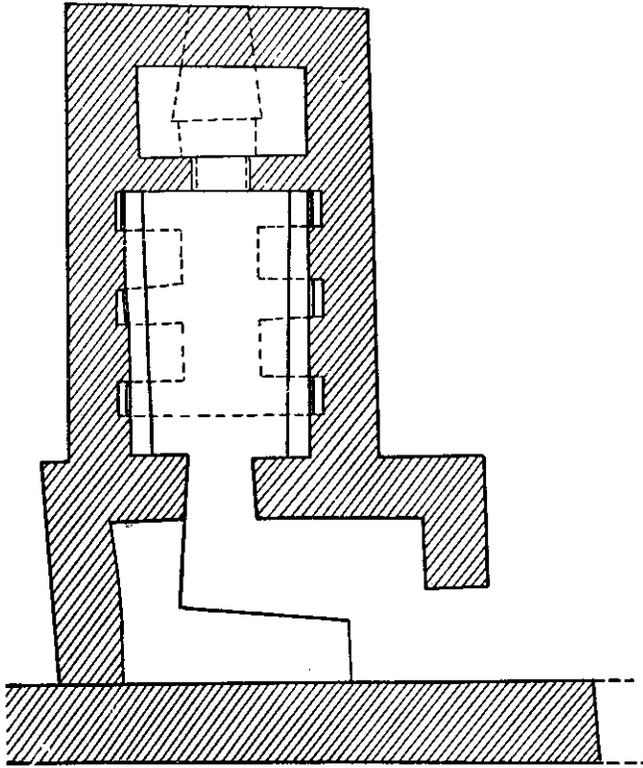

Рис. 2. План бані XIII ст. в Херсонесі.

лась вода. Площа лазні в Анберді близько 32 м² (8×4). «Вона складається з двох кімнат під куполом, що лежать на тропках, висічених з одного каменю з круглими отворами в куполі. Підлога обох кімнат була викладена кам'яними плитами, краї яких лежать на виступах основ стін, і підпиралась кам'яними стовпчиками. Порожнина між цими плитами з'єднувалася з топкою, що обслуговувала цементований всередині кам'яний бак третього невеликого приміщення, в якому грілась вода. Вогонь, гаряче повітря і дим з цієї топки поширювалися під плитами, і гаряче повітря з-під плит знаходило собі вихід по товстих глиняних трубах, які вмуровані в усі кутки кімнаток під облицьовкою стін. Труби ці, виходячи на дах лазні, повинні були забезпечувати обігрівання не тільки підлоги, а й стін лазні»²².

В комплекс палацу Багратідів в Ані входила лазня XIII ст., яка відрізняється від анбердської і херсонеської більшою складністю, але не принципами побудови. Вона складається з семи приміщень: прихожой, коридорчика, передпокою, роздягальні, двох купальень і приміщення з

²² И. А. Орбели, Бани и скоморох XII в., зб. «Памятники эпохи Руставели», Л., 1938, стор. 162—163.

чаном і басейном для холодної води²³. «Під чаном (для нагрівання води.— В. Б.),— пише А. Л. Якобсон,— знаходилась топка. Нагріте повітря і дим розходились під кам'яною підлогою купалень, що складались, як в Херсонесі, з плит на кам'яних стовпцях, і виходили потім назовні по вертикальних трубах, закладених в стінах»²⁴.

«В стіни були замуровані досить товсті глиняні труби, що служили для холодної і гарячої води; по такій же товстій трубі подавалась і чиста вода»²⁵.

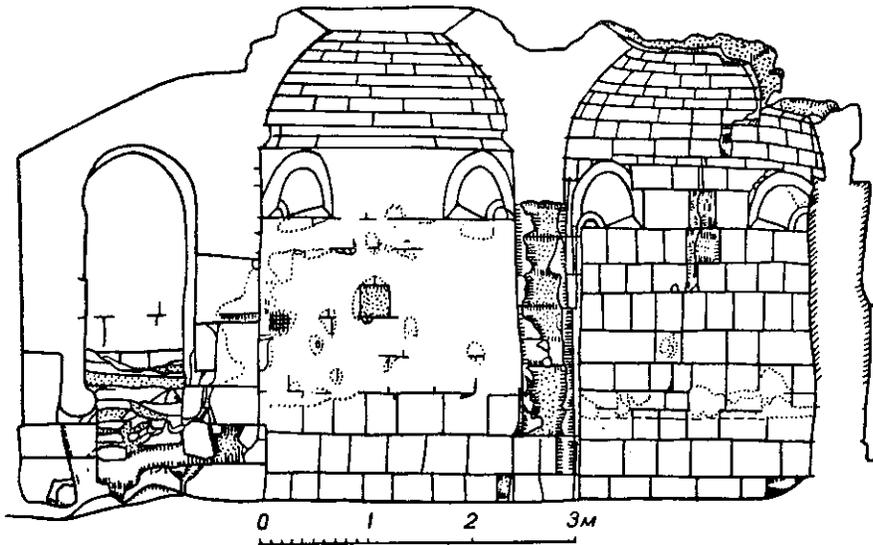

Рис. 3. Баня XI—XII ст. в Анберді, поздовжній розріз.

«Кам'яна підлога купалень була покрита товстим шаром водонепроникної штукатурки»²⁶.

Купальні, а також, можливо, і інші приміщення лазні, мали циліндричні перекриття²⁷.

Лазня XII ст. в Дманісі в Грузії дуже схожа будовою з херсонеською і складається з трьох приміщень: купальні, роздягальні і вузької камери з котлом для підігрівання води з топкою під ним²⁸. Загальні розміри цієї трикамерної споруди, включаючи товщину стін, становлять близько 40 м² (4×10 м). Приміщення купальні і роздягальні перекриті банями з отворами для освітлення. Всередині купального приміщення знаходиться басейн (ванна), а по боках розташовані дві глибокі ніші, які призначались, мабуть, для сидіння чи лежання²⁹. Роздягальня і купальня мають площу в плані до 9 м² (3×3 м) без товщі стін.

В пізніший час в Закавказзі продовжували існувати невеликі лазні такого ж типу. У Вірменії в монастирі Татеві збереглася маленька лазня XVIII ст. Розміри її 7,6×3 м, товщина стін 0,7 м. Лазня складається з трьох приміщень: квадратної купальні з віддушниками у вигляді гончарських труб, закладених у верхній частині стін. В простінку між цими приміщеннями був отвір, куди зливали брудну воду. Гаряча і хо-

²³ А. Л. Якобсон, Из истории средневековой архитектуры в Крыму, стор. 274, рис. 15.

²⁴ А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, МИА, № 17, 1950, стор. 83.

²⁵ Н. Я. Марр, Ани, Л., 1934, стор. 71.

²⁶ А. Л. Якобсон, вказ. праця, стор. 83.

²⁷ Там же, стор. 83, рис. 36.

²⁸ Л. Мухелишвили, Раскопки в Дманиси, СА, в. VI, 1940, стор. 273 і далі, рис. 5, 9.

²⁹ А. Л. Якобсон, вказ. праця, стор. 83.

одна вода поступала в купальню по вузьких гончарських трубах з третього маленького приміщення, розташованого поруч і вище підлоги самої лазні. Під її склепінням з північної сторони закладені дві гончарські труби для подачі в чан холодної води. Під камерою розташована поздовжня (на всю ширину лазні) вузька топка, вкрита циліндричним склепінням з двома отворами. Один з них, прямокутний, знаходиться близько від топки і є димоходом, другий, циліндричний, виводить гази в камеру і служить для підігрівання води у встановленому над цим отвором чані. Від топки в лазню іде прямокутний в перерізі канал, який перетинається другим подібним каналом. Вони призначалися, мабуть, для підпільного обігрівання купальні, кам'яні плити підлоги якої лежать на стовпчиках. Всі приміщення цієї маленької монастирської лазні включає циліндричне склепіння.

До більш пізнього часу, а саме до XIV ст. відносяться лазні міста Болгара. Незважаючи на більш значні розміри порівняно з херсонеськими, грузинськими та вірменськими лазнями XI—XIII ст., громадські лазні в Болгарі мають загалом таку ж трикамерну будову з каналами під підлогою для доступу з опалювального приміщення теплого повітря³⁰. Важливою особливістю лазень в Болгарі є криниці, розташовані поза лазнями, поблизу від опалювальних приміщень³¹.

Наведені приклади дають досить підстав, щоб вважати лазнею кам'яну трикамерну споруду кінця XI ст. на митрополичому дворі.

Камери київського приміщення служили: крайнє західне — для роздягання, середнє — для миття і крайнє східне — опалювальною камерою, для обігріву перших двох приміщень і для нагрівання води.

В цій останній камері добре збереглися ряди цегляних стовпчиків, між якими проходили вузькі поздовжні і поперечні канали³². Ці канали, як і в інших, описаних вище середньовічних кам'яних лазнях, служили для подачі під підлогу камер лазні теплого повітря, що йшло з топки. Зрозуміло, що разом з гарячим повітрям під підлогу сусіднього з опалювальною камерою приміщення потрапляло вугілля і зола: саме так можна пояснити шар золи і вугілля, виявлений М. К. Каргером в середній камері.

В зв'язку з поясненням призначення цегляного приміщення кінця XI ст. на митрополичому дворі слід звернути увагу на незрозумілий для М. К. Каргера цегляний жолоб, що відходить від «північно-східного» кутка опалювальної камери, і великий глибокий з стрімкими стінками котлован, що знаходився на схід від середньої та східної камер.

Нам здається, що котлован має безпосереднє відношення до лазні: сюди по жолобу виводили воду з лазні. Заповнення котлована цеглою, слід гадати, сталося внаслідок зруйнування лазні очевидно під час татарської навали 1240 р.

Розглянута будівля є дуже рідкісною пам'яткою споруд подібного призначення на Русі в XI—XIII ст.

Проте навіть для кінця XI ст. вона не була єдиною кам'яною лазнею при дворах великих руських феодалів. Літописи розповідають про спорудження кам'яної лазні в дегинці Переяслава при єпископі Єфремі на його обнесеному кам'яною стіною дворі у 80-х або на початку 90-х років XI ст.³³.

Можливо, ця кам'яна лазня стала зразком для лазні на київському митрополичому дворі.

³⁰ О. С. Хованская, Бани города Болгара, МИА, № 42, 1954, стор. 392—423, рис. 1—4, 11—13, 16, 18, 21.

³¹ Там же, стор. 395, рис. 1; стор. 396.

³² М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 458, рис. 127.

³³ Ипатьевская летопись, СПб, 1871, стор. 148.

А. Т. БРАЙЧЕВСЬКА

РОЗКОПКИ ГОНЧАРСЬКОГО ГОРНА В БАЛЦІ КАНЦИРКА В 1955 р.

В 1929—1931 рр. під час робіт Дніпробудівської експедиції в балці Канцирка, розташованій на північ від с. Федорівка, Верхньо-Хортицького району, Запорізької області, виявлено десять гончарських горнів характерної двоярусної конструкції з великою кількістю своєрідної сірої кружальної кераміки аланського типу¹. В 1954 р. О. В. Бодяньський повідомив Інститут археології АН УРСР про те, що й тепер в балці Кан-

Рис. 1. Залишки горна, відкритого в балці Канцирка в 1955 р.

цирка зустрічаються уламки характерної «канцирської» сіроглиняної кераміки, а також рештки зруйнованого і занесеного землею горна.

Ці місця були обслідувані Надпорізьким загonom Ранньослов'янської експедиції в 1955 р.

Балка Канцирка у нижній своїй частині затоплена тепер водами Дніпра. Місця, де провадила розкопки Дніпробудівська експедиція, сховані під водою. Проте за 3 км вгору по балці, в північному її відгалужен-

¹ Розкопки провадив В. А. Грінченко. Матеріали залишились неопублікованими.

ні, біля с. Любимівка, Солонянського району, Дніпропетровської області є сліди стародавнього гончарського виробництва. В стінках неширокого відгалуження балки, біля споруди, де колись був цегельний завод, простежується культурний шар — уламки кераміки, кістки тварин, попіл. Залишки з культурного шару можна зустріти і на дні балки, куди вони вимиваються водою.

В південно-західній стінці балки помічено скупчення сильно обпаленої печини, коло якої, на схилі і на дні балки, була велика кількість кераміки характерного канцирського типу.

В невеликому розкопі, розбитому в цьому місці, виявлено зруйнований гончарський горн, очевидно той, про який писав О. В. Бодяцький.

Горн округлий у плані, діаметром близько 1,6 м, двоярусної конструкції. Збереглися частина нижньої камери, опорний стовп, а також незначна частина череня і стінок верхньої камери (рис. 1, 2).

Нижня камера була викопана в материковому лесі. Висота її досягала 19—25 см, стінки обпалені до червоного на товщину до 10 см, дно обпалене до сірого кольору на глибину 4—5 см, а нижче — на глибину 15 см — до червоного кольору. По краях дно було трохи підняте. Посередині камери знаходився глиняний опорний стовп висотою 25 см, обпалений до сірого кольору, майже прямокутний в основі, розміром 40×45 см.

Стовп правив за опору для череня верхньої камери, який зберігся в дуже незначній своїй частині, і мав товщину 30 см. Нижня і верхня його поверхні на товщину в 5 см були обпалені до сірого кольору, середня частина мало обпалена. Верхній черінь також був трохи піднятим біля країв. В наявній частині череня жаропровідних отворів виявлено не було, вони, очевидно, знаходилися в зруйнованій частині.

Особливістю збереженої частини череня є його значна товщина і відсутність на нижній поверхні відбитків дерев'яних конструкцій, які звичайно застосовувались при спорудженні глинобитних гончарських горнів (наприклад горнів черняхівської культури). В цій печі черінь був вирізаний в материковій глині, як і вся нижня камера.

Стінки верхньої камери збереглися у висоту всього на 10 см. Товщина їх 10 см. Наявна частина стінок викопана в лесі. Склепіння горна, треба думати, було споруджене на дерев'яному каркасі.

На верхньому черені, а також у нижній камері була невелика кількість уламків глеків канцирського типу: плоске днище і уламки стінок, прикрашених пролощеним і рельєфним орнаментом.

Поряд з гончарським горном на стародавній поверхні землі виявлено купу іноді великих уламків глеків. Очевидно, це було місце, куди викидали браковані при випалі посудини.

В культурному шарі була величезна кількість кераміки (близько 1000 уламків), очевидно також великі викиди. Усі вони належать до посудин одного типу — великих триручних глеків (рис. 3) висотою до 75 см. Горловини у них невисокі і вузькі, розширюються догори, висота

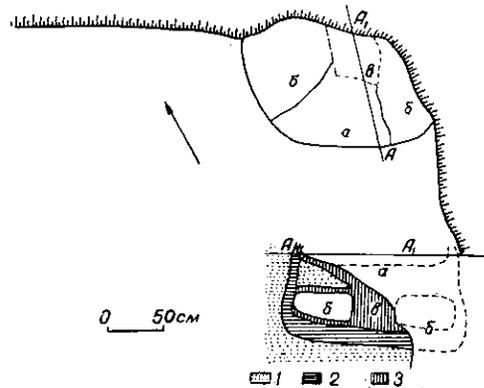

Рис. 2. План та розріз горна.

1 — глина; 2 — обпалена до червоного гли-
на; 3 — глина, обпалена до сірого кольору;
а — черінь верхньої камери; б — черінь
нижньої камери; в — опорний стовп.

їх 10—12 см, діаметр 8—10 см. Вінця стовщені подібно до валика. Горло має півкругло вигнуту трохи сплющену ручку, завширшки близько 4 см. З боку, протилежного ручці, є злив у вигляді жолобка з загнутими всередину краями, який підвищується над краєм вінця. Тільки в одному випадку злив мав вигляд трикутника, який не підвищується над вінцями. Горло різко переходить в широкий яйцевидний корпус. В середній

Рис. 3. Уламки кераміки, знайдені біля горна.

частині корпусу є ще дві невеликі, півкругом вигнуті ручки, розміщені з протилежних боків корпусу. Дно плоске, широке, діаметром 13—15 см. На кількох уламках на дні є невиразні відбитки клейм у вигляді хрестів у колі.

Глеки виготовлені на гончарському крузі з сірої, добре відмученої глини з домішкою рослин і дуже невеликої кількості дрібного піску. Випал слабкий, не завжди рівномірний, іноді на посудині помітні жовті або чорні плями. Поверхня гладка, обсіпається².

Посудини, як правило, рясно орнаментовані рельєфним, пролощеним або заглибленим орнаментом. На горловинах глеків проходять звичайно широкі (1,5—2,5 см) вертикальні пролощені смуги, на місці переходу горла в корпус є декілька (4—6) горизонтальних борозенок; весь корпус глеків багато орнаментований різного типу візерунками. Поверхня корпусу поділена на орнаментальні поля рельєфними смугами, які утворюють вертикальні лінії, прямокутники, шівкола. Вільний простір між рельєфними смугами заповнений пролощеними лініями, які утворюють візерунки у вигляді косої сітки або вертикальних смуг і, дуже рідко, ялиночки. Зустрічається орнамент у вигляді рельєфних «шишечок». Іноді рельєфні смуги мають по краях додаткову орнаментацию у вигляді рядів пролощених ямок або лунок, нанесених закругленим кінцем кістяного або кам'яного знаряддя. Ряди ямок оточують рельєфні смуги, а іноді заповнюють весь вільний простір між ними. Тільки на двох уламках трапився орнамент з пролощених хвилястих ліній, вміщених між горизонтальними борозенками. Нижня частина глеків біля дна прикрашалась звичайно пролощеними вертикальними смугами. Біля самого дна на де-

² Знайдені уламки переважно являють собою брак виробництва, зокрема невдало випалену продукцію, тому їх технологічні особливості, очевидно, не можуть характеризувати всю продукцію горна.

яких глеках зустрічались сліди додаткової підправки (згладжування або навіть зрізування поверхні посудини); в цих місцях видно сліди домішок, що перемішалися під час підправлення.

Незважаючи на велику кількість знайдених у 1955 р. уламків, цілу посудину зібрати з них не вдалося. Проте уявити собі загальний вигляд глека не важко. Знайдені в 1955 р. уламки цілком тотожні численним уламкам глеків, виявлених при розкопках 1929—1931 рр., які зберігаються тепер у фондах Київського історичного музею. Із матеріалів цих розкопок вдалося тоді ж склеїти кілька посудин³. Це триручні глеки з великим яйцевидним тулубом, вузьким і коротким горлом, яке має злив у вигляді жолобка. Посудини старанно виготовлені на гончарському крузі з сірої глини і мають гладку, ясно орнаментовану поверхню. Орнамент складається з горизонтальних борозенок, рельєфних смуг, пролощених вертикальних і жосих ліній, що утворюють сітку, рядів пролощених ямок, рельєфних «шишечок», рідко — з заглиблених хвилястих ліній; днища знайдених у 1929—1931 рр. посудин іноді мали клейма, найчастіше у вигляді хреста в колі.

Рис. 4. Посудина із розкопок Дніпробудівської експедиції.

Майже цілий глек (без горла) такого типу з розкопок у балці Канцирка зберігається у фондах Дніпропетровського музею. Глек має висоту близько 70 см, триручний, з яйцевидним корпусом, весь орнаментований рельєфними смугами, «шишечками», пролощеними смугами і борозенками (рис. 4). На дні відтиснуте клеймо у вигляді хреста в колі.

Повна аналогія знайдених у 1955 р. частин глеків з посудинами, виявленими Дніпробудівською експедицією, дає змогу вважати, що в 1955 р. було відкрито гори для випалу глеків, типу зображеного на рис. 4.

Виявлені в балці Канцирка великі триручні глеки мають аналогії в алано-салтівських пам'ятках. Найдавніші знахідки цього типу посудин відомі в аланських пам'ятках Північного Кавказу, що дає змогу вважати цю область місцем виникнення цього типу глеків. Такого ж характеру глек, плоскодонний, з яйцевидним корпусом, триручний з невисоким горлом, яке має носик у вигляді жолобка, правда, з трохи іншою орнаментациєю, знайдений в могильнику Байтал-Чапкан в комплексі речей IV—V ст. н. е.⁴ Близької форми глек походить з аланського могильника другої половини I тис. н. е. в Камунті⁵. Глек також триручний, з носиком у вигляді жолобка, але з меншим тулубом і вкритий простим лощінням без орнаменту.

У другій половині I тис. н. е. глеки цього типу поширюються і на інших територіях. В області Дніпровського Надпоріжжя уламки сіроглиняної кераміки з характерною для Канцирки орнаментациєю у вигляді

³ Фотографії, додані до щоденника В. А. Грінченка 1929 р., Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 18, № 56.

⁴ Т. М. Минаєва, Могильник Байтал-Чапкан, Матеріали по изучению Ставропольского края, в. 2—3, 1950, стор. 230, рис. 23.

⁵ МАК, VIII, табл. СХХІХ, 13.

рельєфних і пролощених ліній виявлені в невеликій кількості на території табору кінних воїнів біля с. Вознесенки⁶, де був відкритий відомий Вознесенський скарб⁷, який датує всю споруду VIII ст. н. е. Ці знахідки свідчать про те, що в Подніпров'ї великі триручні глеки поширюються десь у VIII ст. н. е. Проте на поселеннях другої половини I тис. н. е. в Дніпровському Надпоріжжі, як і в усьому середньому Подніпров'ї, глеки цього типу зустрічаються дуже рідко.

Аналогічну канцирській пам'ятку відкрив у 1903 р. М. Є. Макаренко коло с. Мачухи, колишнього Полтавського повіту⁸. Там був виявлений горн, заповнений глеками, в кількості понад десяток, типу канцирських (великі, триручні, з яйцевидним корпусом, із зливом у вигляді жолобка, орнаментовані борозенками, пролощеними і рельєфними смугами, «шищечками»). Крім Вознесенки і Мачухи, у Подніпров'ї уламки канцирських глеків знайдені В. П. Петровим коло с. Стецівка на р. Тясмин при розкопках на поселенні другої половини I тис. н. е.

Канцирського типу глеки зустрічаються в салтівських пам'ятках VIII—X ст. н. е., проте досить рідко. При розкопках посаду Салтівського городища в 1959 р. в одній з господарських ям знайдено уламки великого сіроглиняного триручного глека. Розміри і форма цього глека зближують його з канцирськими. Проте посудина ця має і деякі відмінні риси: горло її ширше і коротше, злив має іншу форму, на тулубі немає рельєфного орнаменту. Крім згаданої посудини, на Салтівському посаді виявлено невелику кількість уламків таких самих посудин, близьких до канцирських, але з своїми відмінностями. Два великі триручні глеки, які мають близьку до канцирських форму, але без характерної рельєфної і пролощеної орнаменталії (один прикрашений хвилястим і лінійним орнаментом), походять з Карнаухівського поселення на Нижньому Дону⁹. Великий триручний глек без канцирської орнаменталії походить з Саркела¹⁰.

Відкритий у 1955 р. в балці Канцирка гончарський горн показав, що за 3 км від виявленого Дніпробудівською експедицією гончарського центра було ще одне селище гончарів, де вироблялися великі триручні глеки аланського типу. Величезна кількість уламків посуду дозволяє припускати, що і в цьому місці існував цілий ряд горнів для випалювання посуду. Дослідження, проведені в балці Канцирка, свідчать, що в області Надпоріжжя в другій половині I тис. н. е. був значний гончарський центр виробництва кераміки, зокрема глеків аланського типу.

⁶ Уламки зберігаються у фондах Київського історичного музею, кв. 1130-II № 104, кв. 1129-II № 98, кв. 883-II № 5 та ін.

⁷ В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. біля с. Вознесенки на Запоріжжі, Археологія, III, 1950.

⁸ Н. Е. Макаренко, Археологические исследования 1907—1909 гг., ИАК, в. 43, стор. 116—118.

⁹ И. И. Ляпушкин, Карнауховское поселение, МИА, № 62, стор. 273—274, рис. 13; стор. 283, 285, рис. 26.

¹⁰ С. А. Плетнева, Керамика Саркела — Белой Вежи, МИА, № 75, стор. 217—218, рис. 6, 2.

Т. М. МІНАЄВА

(Краснодар)

КЕРАМІКА БАЛКИ КАНЦИРКА В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ

Балка Канцирка розташована на правому березі Дніпра в Надпоріжжі (поблизу Будилівського порога), між с. Федорівка і с. Любимівка, Солонянського району, Дніпропетровської області. В 1929 р. на правому боці балки В. А. Грінченком були виявлені десять випалювальних горнів, які він розкопував до 1931 р.¹ Зібрана при цьому кераміка, в кількості понад 5 тис. фрагментів, зберігається в Київському історичному музеї, де ми її і вивчали.

Переважає більшість фрагментів цієї колекції має великі розміри. Це половинки або навіть цілі шийки глеків, великі стінки і куски днів посудин. Якщо не вся, то частина кераміки являє собою брак виробництва (посудини, що лопнули і покоробилися при випалі), який викидали в загальну купу поруч з горнами.

За технікою виготовлення вся кераміка однорідна. Вироблена вона із сірої, шільної, тонко відмученої глини; в зламі черепки гладкі, рівного сірого кольору. Вироблялися посудини на крузі накладанням окремих глиняних джгутів один на одного. На внутрішньому боці посудини бувають чітко помітні сліди з'єднання смуг. Шийка посудини формувалася окремо і в готовому вигляді прикріплювалася до корпусу. Місце з'єднання її з корпусом з внутрішнього боку погано загладжувалося, мало нерівний занозистий шов.

Наявні фрагменти дають можливість реконструювати деякі форми цієї кераміки.

До першого типу, представленого найбільшою кількістю уламків, належать глеки яйцевидної форми, висотою в середньому 0,5—0,65 м, з високою тонкою шийкою, із зливом у вигляді трубочки, напівциліндричного носика, або відтягнутої губи. Глеки мали ручку, яка з'єднувала шийку з плечем проти злива і дві бокові ручки, які прикріплювалися до найбільш розширеної частини тулуба в напрямку, перпендикулярному до злива.

Глеки майже завжди орнаментовані. Елементами орнаменту були пролощені смужки, наліплений валик, гладкий або з насічками, валик з штампованим орнаментом «ялинкою», вдавлений жолобок, пролощена хвиляста лінія і наліпні сосочки. Ці елементи, поєднуючись в різних комбінаціях, вкривали густим візерунком всю верхню частину корпусу гле-

¹ Див. щоденник розкопок В. А. Грінченка, що зберігається в науковому архіві ІА АН УРСР.

ка. Візерунки носили геометричний характер: трикутники з пролошених смужок, коса клітка, нанесена лощінням або рельєфними лініями, кайма з лошених косих смуг, обмежена лощеними борозенками або наліп-

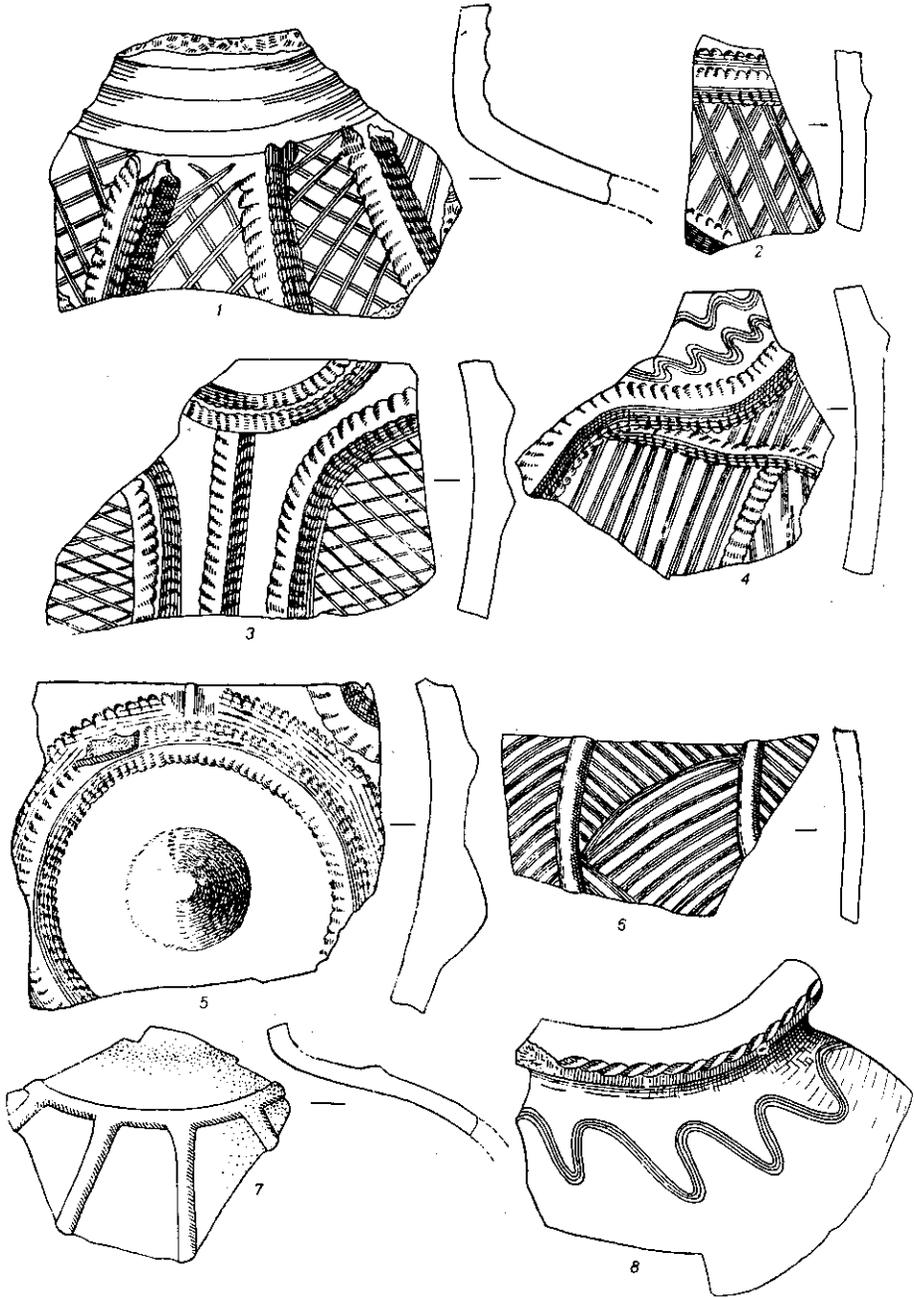

Рис. 1. Фрагменти кераміки з балки Канширки (КІМ).

ними валиками. Іноді поверхня глека, прикрашена по плічку лощеною ко- сою решіткою, розділялася вертикальними штамповими валиками (рис. 1, 1). На деяких фрагментах валики закінчувалися наліпними виступами. Найбільш характерним візерунком були кола та зігнуті лінії з штампо- ваного «ялинкою» валика (рис. 1, 3—4). Кола розташовувалися зви- чайно по основі сосочка в один або два ряди (рис. 1, 5), іноді навкруги бо-

кових ручок. Основа шийки, як правило, прикрашалася трьома і більше лошеними жолобками (рис. 1, 1).

Саме такий тип глека, реконструйованого з фрагментів, є в зарисовках і фото В. А. Грінченка, що зберігаються в щоденнику його розкопок. Найбільш показовим є рисунок багато орнаментованого глека висотою біля 0,6 м. На розширеній частині яйцевидного корпусу розміщені ручки одна проти одної. Верхня частина тулуба вкрита суцільним візерунком, в якому поєднуються всі основні елементи орнаменту: лошені лінії, рельєфний валик, наліпні сосочки. Окремі ділянки орнаменту розділені вертикальними валиками. Валик в два паралельних ряди оточує виступи; над боковою ручкою — дрібна коса клітка з рельєфних ліній; між цією кліткою і сосочком — трикутники з пролощених смужок (рис. 2, 1).

Для другого типу можна віднести глек з кулястим тулубом, тонкою і високою шийкою з напівциліндричним зливом і з ручкою (рис. 2, 2). За формою тулуба і розміром він відрізняється від глеків першого типу. Прикрашалися глеки головним чином виступами-сосочками.

До третього типу належить невеликий глечичок (0,17—0,25 м висотою) з сильно роздутим тулубом і широким горлом (рис. 2, 3). Глечики ці повинні були мати ручки, які прикріплювалися до краю горла і до опуклої частини тулуба.

До четвертого типу належить велика піфосоподібна посудина з товстими відігнутими і горизонтально зрізаними вінцями. Орнаментована вона пролощеною хвилею (рис. 1, 8) і гладкими наліпними валиками: горизонтальним по плічку посудини і вертикальними вздовж тулуба (рис. 1, 7). Часто посудини цього типу не мали орнаменту. Уламки їх у великій кількості трапляються в колекції. Отже, ця форма була також дуже поширена в побуті населення, як і глеки.

Днища посудин іноді мають гончарські знаки у вигляді хреста і хреста в колі.

Вказаними типами характеризуються основні форми канцирської кераміки. Деякі більш рідкі форми не піддаються реконструкції по уламках.

В. А. Грінченко не встиг опублікувати матеріали своїх розкопок в балці Канцирка. Кілька коротких зауважень з приводу кераміки Канцирки він висловив тільки в роботі, присвяченій опису пам'ятки біля с. Вознесенки на Запоріжжі².

Під час археологічного дослідження території Дніпробуду біля с. Вознесенки були проведені розкопки замкненого прямокутного валу, насипаного з каменів (довжиною 82 м і шириною 51 м), всередині якого була кільцева викладка з каменів, а в центрі її — яма з великою кількістю бронзових, залізних, срібних і золотих речей, звалених в купу і проткнутих трьома шаблями. Більшість речей мала сліди перебування у вогні. В. А. Грінченко вважав яму похованням через трупоспалення, проведене на стороні, а площу кам'яного спорудження — місцем стоянки військового загону. На підставі аналогії виявлених речей з речами Келегейського і Ново-Санджарського скарбів, датованих знайденими в них візантійськими монетами, автор датував пам'ятку біля с. Вознесенки кінцем VII—VIII ст. н. е. Він вказував на зв'язок окремих знахідок, в тому числі і кераміки, з салтовськими поселеннями і поселеннями Північного Кавказу. З матеріалом кам'яного спорудження поблизу с. Вознесенки В. А. Грінченко об'єднав і кераміку балки Канцирки³ і таким чином датував її також кінцем VII—VIII ст. Про зв'язок кераміки балки Канцирки з салтово-маяцькою культурою з повною впевненістю говориться в

² В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі, Археологія, III, 1950, стор. 37—63.

³ Там же, стор. 62.

«Нарисах стародавньої історії Української РСР». Тут читаємо, що південно-східними сусідами східних слов'ян були племена можливо сармато-аланського походження, які населяли степи Східної Європи. Племена ці залишили салтово-маяцькі пам'ятки, датовані VII—X ст. н. е., поширені і на території Української РСР — в басейні Сіверського Дінця, а місцями

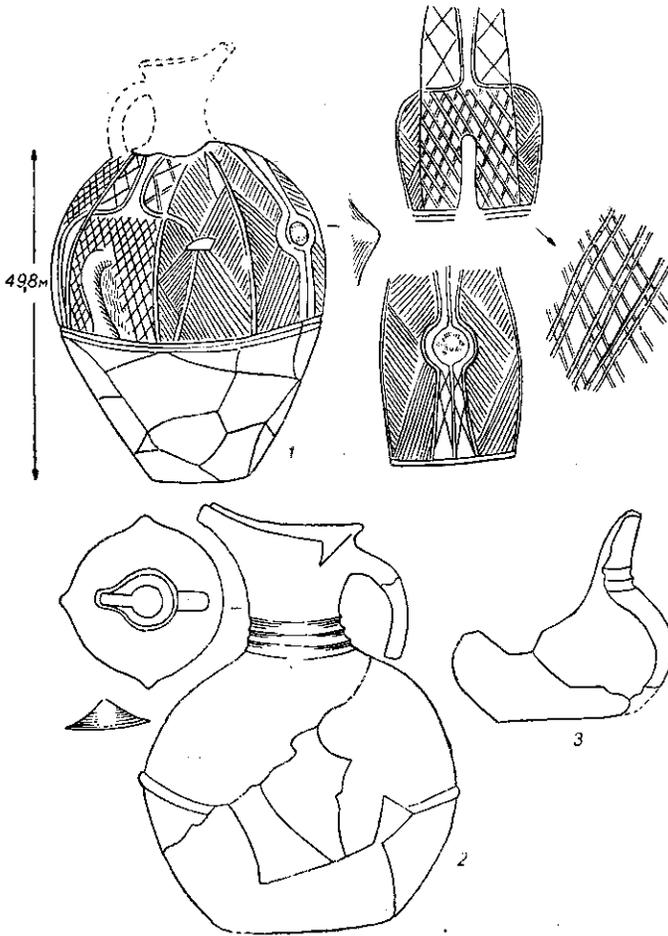

Рис. 2. Кераміка з балки Канцирки за рисунками В. А. Грінченка (Архів ІА АН УРСР).

ще далше на захід до Полтави (Мачуха) і до закруту Дніпра в Надпоріжжі (Канцирка)⁴. Таким чином, Канцирка визначається як крайній західний пункт поширення салтово-маяцької культури.

Заперечувати зв'язок канцирської кераміки з салтово-маяцькою культурою не доводиться. Наприклад, невисокий глек з довгим носиком (рис. 2, 2) трапляється в кераміці Салтовського могильника; те ж можна сказати про маленьку посудинку з широким горлом (рис. 2, 3). Великі глеки трапляються і в салтово-маяцьких пам'ятках. Триручний лощений великий глек був знайдений В. А. Бабенком у 1906 р. на Салтовському поселенні⁵. Але триручні глеки з поселень салтово-маяцької культури трохи відрізняються від глеків Канцирки. В них не так яскра-

⁴ Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 367.

⁵ В. А. Б а б е н к о, Дополнение к докладу «Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове», Труды XIII АС, т. I, М., 1907, стор. 396.

во виражена яйцевидна форма. Характерний орнамент кераміки Канцирки (у вигляді кіл з наліпних валиків з штапованим орнаментом «ялинкою» і сосочків по тулубу) відсутній в кераміці салтово-маяцьких поселень. В останній переважає орнамент з пролощених або врізних ліній. В цьому зв'язку необхідно вказати на зауваження М. І. Артамонова про те, що в складі знахідок хазарського шару Саркела були речі немісцевого походження. До числа немісцевих речей, знайдених в цитаделі Саркела, М. І. Артамоновим віднесені кілька фрагментів кераміки, один з яких прикрашений колами з наліпного штапованого «ялинкою» валика, в центрі кіл був невеликий сосочок⁶. Такий орнамент цілком подібний до орнаменту на черепку з балки Канцирки (рис. 1, 5).

Має аналогію він і з уламком, знайденим на городищі Адиох на Північному Кавказі. Важливо підкреслити, що подібну кераміку М. І. Артамонов не вважає «місцевою», тобто не відносить її до салтовської культури, характерної для населення Саркела в дослов'янський період.

Найближче до кераміки Канцирки стоїть кераміка з Таранова Яру поблизу с. Мачуха, Полтавської області⁷, як це відзначав В. А. Грінченко⁸. Ці дві пам'ятки можна вважати однорідними.

В розшуках найближчих аналогій до кераміки, яка нас цікавить, ми повинні звернутися до Північного Кавказу. Тут можна простежити розвиток цієї кераміки на протязі багатьох століть. Зокрема, у верхів'ях Кубані виявлені і в значній мірі досліджені автором цієї статті пам'ятки епохи раннього середньовіччя, які відбивають послідовні етапи її розвитку. Огляд, хоч би і схематичний, кераміки пам'яток верхнього Прикубання допомагає зрозуміти походження і характер кераміки балки Канцирки.

В поданому нижче описі кераміки прикубанських пам'яток ми зуляємося тільки на основних її формах, головним чином тих із них, які утримувалися в побуті населення довгий час. Хронологічні рамки періодів, за якими ми подаємо схему розвитку кераміки верхнього Прикубання, визначаються датою пам'яток, аргументування якої в даній статті вважаємо зайвим, бо це відвернуло б нас від безпосереднього завдання.

Перший період, III—V ст. н. е. В III—V ст. н. е. в могильниках і поселеннях верхньої Кубані з'являється кераміка своєрідних сталих форм. За технічними особливостями вся вона однорідна. Глини місцеві, з домішкою дуже дрібних часточок слюди.

Посудина ліпилася на твердій основі (дошці) з глиняних джгутів, які накладалися спіралеподібно один на одного. Майже всі посудини мали ручки. На опуклу частину тулуба наліплювалися сосочки. Лицева поверхня посудин лощилася. На деяких екземплярах лошіння настільки старанне, що посудини мають вигляд вкритих чорним лаком. Трапляються червоні, також лошені посудини, але їх менше.

Основними формами кераміки даного періоду є: глек яйцевидної форми висотою до 0,6 м, із зливом, ручкою й двома боковими ручками-вухками.

Переважає більшість глеків орнаментована. Орнамент розташований по плічку у вигляді кайми з лошених ліній, окантованої валиками з плямками, з пролощеної ламаної або хвилеподібної лінії, з паралельних рядків плямок і вдавленостей, з косих лошених смужок та ін. Глеки (рис. 3, 1), очевидно, були дуже поширені в побуті населення; вони трапляються при кожному похованні.

Другою основною формою є чорнолощений посуд висотою в середньому 0,16—0,25 м з кулястим корпусом, високою, трохи ввігнутою або

⁶ М. І. Артамонов, Саркел-Белая Вежа, МИА, № 62, 1958, стор. 43, рис. 31.

⁷ Н. Макаренко, Археологические исследования за 1907—1909 гг., СПб, 1911, стор. 116—118.

⁸ В. А. Грінченко, вказ. праця, стор. 62.

циліндричною шийкою і з ручкою (рис. 3, 2). Ці посудини, як правило прикрашаються по опуклій частині корпусу досить великими сосочками кількістю від трьох до семи. Між сосочками корпусу є лощені вертикальні, трохи вдавнені смужки.

Трапляються миски з прямим або трохи загнутим всередину борти

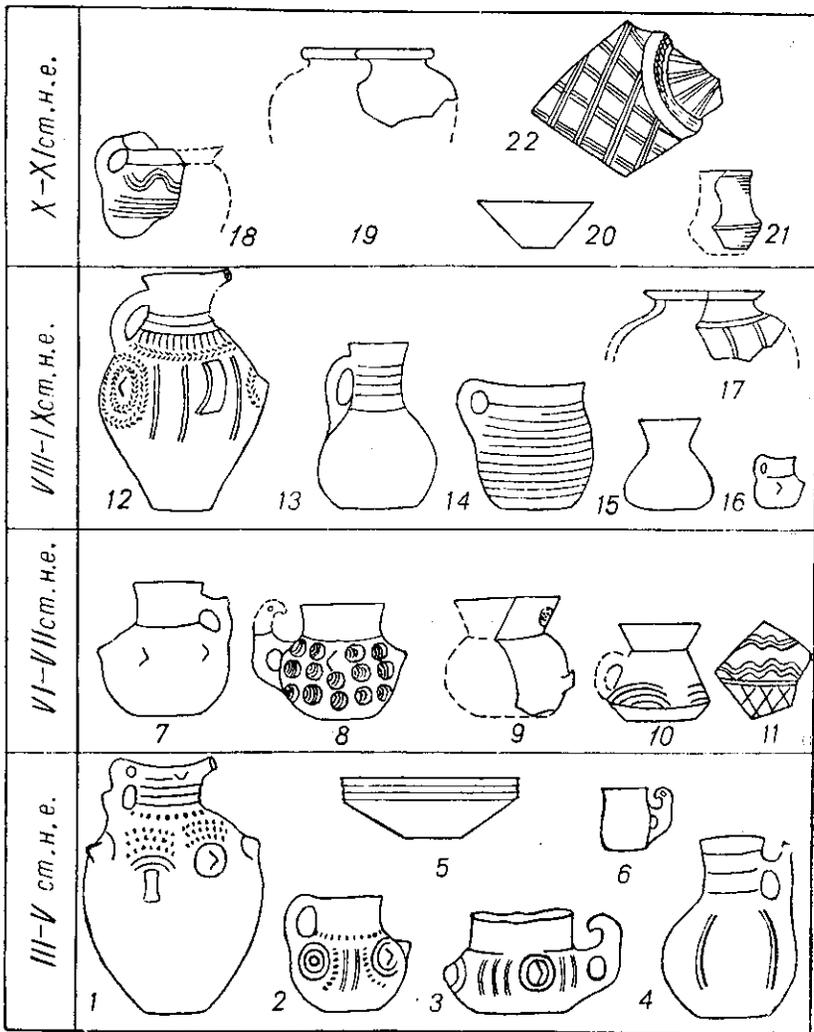

Рис. 3. Основні типи аланської кераміки Прикубанья.

ком (рис. 3, 5), невеликі, висотою 8—10 см, кухлі з зооморфною ручкою (рис. 3, 6) у вигляді фігури ведмедя або голови хижого птаха.

Другий період, VI—VII ст. н. е. Великий глек яйцевидної форми залишається дуже поширеним, але в його орнаменті з'являються нові риси. Вперше по плічках глека наноситься валик, вкритий з двох боків штампованим орнаментом, який має вигляд «ялинки». Поверхня глека прикрашається лощеними смужками в різних комбінаціях.

Здогадно до цього періоду можна віднести деякі чорнолощені глеки Північно-Осетинського музею. Належать вони до числа випадкових знахідок. В інвентарних записах музею вказано лише, що вони походять «з Терської області». Два глеки цікаві своїм орнаментом. На одному з них по боках носика розміщені два сосочки. Плічка орнаментовані кай-

мою з двох горизонтальних штампованих «ялинкою» валиків і такого ж хвилястого валика. Поверхня між валиками заповнена косими лощеними смужками. По корпусу проходять вертикальні гладкі наліпні валики (рис. 4, 1). Другий глек (рис. 4, 2) прикрашений густими лощеними смужками в різних напрямках, так само як і фрагменти з городища Адиюх і багато фрагментів Канцирки (рис. 1, 6).

Чорнолощена посудинка з сосочками також поширена на цій стадії. Новими формами є чорнолощена посудина з воронкоподібно розши-

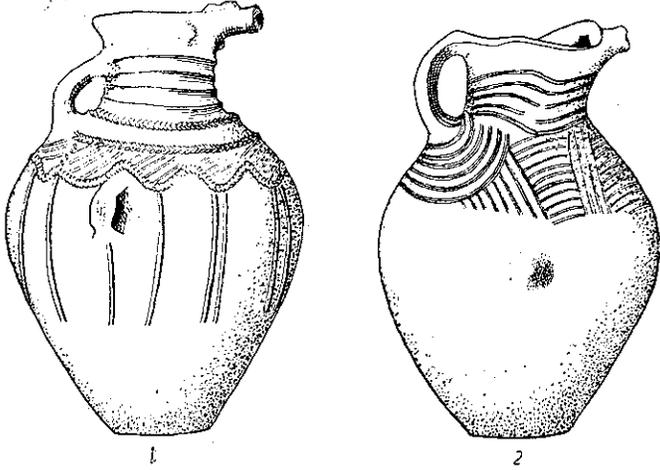

Рис. 4. Чорнолощені глек Північно-Осетинського музею.

реним горлом — форма, добре відома з розкопок Піщанки (рис. 3, 9), та невеликий горщик з таким же горлом і з ребром в нижній частині тулуба (рис. 3, 10).

Третій період, кінець VII—IX ст. н. е. Кераміка цього часу кружална. Чорнолощеного посуду стає менше, і якість лощіння падає. Посудини часто мають плямисто-буру поверхню. В цей час явно переважає кераміка сірого кольору. Великий глек із зливом зберігає свою яйцеподібну форму, але бокові ручки-вушка стають крупнішими.

В орнаменті глеків переважають наліпні валики, які часто вкриваються штампованим візерунком «ялинкою». Штампований «ялинкою» валик розміщується по основі сосочка у вигляді двох або навіть трьох концентричних кіл у верхній частині корпусу. Іноді такий валик оточує бокові ручки. Ширше, ніж в попередні періоди, застосовується смугасте лощіння, що густо вкриває поверхню глека. Сосочки робляться невеликими, трохи виступаючими над поверхнею. Прикладом такої посудини може бути чорнолощений глек із випадкової знахідки в с. Старо-Мар'ївка поблизу Ставрополя (рис. 5).

Кераміка з орнаментом із штампованого «ялинкою» валика відома не тільки в Прикубанні. Є вона в невеликій кількості на городищі Верхній Джулат у верхів'ях р. Терек⁹ і в значно більшій кількості — в Агачкалинському могильнику та на поселенні біля нього, які входять у велику групу пам'яток Північного Кавказу алано-хозарського часу, VI—X ст. н. е.¹⁰

Другою характерною формою є сіроглиняна корчага, форма якої повністю ще не реконструйована, з відтягнутими і горизонтально зріза-

⁹ Експедиція під керівництвом Є. І. Крупнова, розкопки О. В. Милорадович в 1958 р.

¹⁰ К. Ф. Смирнов, Агачкалинский могильник — памятник хозарской культуры Дагестана, КСИИМК, в. XXXVIII, стор. 118.

ними вінцями. Розміри корчаг звичайно великі. Тулуб сильно роздутий в плічках. Прикрашені гладким наліпним валиком, який оперізує плічка, з нього спускаються по корпусу на деякій відстані один від одного вертикальні валики (рис. 3, 17).

Крім основних форм, в побуті було і багато інших: невисокий одно-

Рис. 5. Чорнолощений глек з с. Стара Мар'ївка (Ставропольський музей).

ручний глечик (рис. 3, 13), горщик з горизонтальними врізними борозенками (рис. 3, 14), грушеподібний горщик (рис. 3, 15) і його різновидність — посудинка з ребром в нижній частині корпусу, миска з загнутим всередину бортом, горщик з сильно відігнутими вінцями і внутрішніми вушками. Чорнолощені посудинки з кулястим корпусом і сопочками (рис. 3, 16) стають зовсім маленькими, виконуючи роль столового посуду. На днищах посудин є гончарські знаки у вигляді рельєфного кола, двох концентричних кіл, хреста, хреста в колі.

Четвертий період, X—XI ст. н. е. В цей час чорнолощена кераміка трапляється як виняток. Переважна більшість кераміки цього періоду — посудини з червоною, чистою за складом і щільною глиною. Виготовлені посудини на гончарському крузі, іноді лицева поверхня їх лощена, більшість же посудин залишаються нелощеними. Прикрашаються посудини переважно різним лінійно-гребінцевим орнаментом.

Схарактеризовані вище етапи в розвитку кераміки верхнього Прикубання є послідовними шаблями в розвитку однієї і тієї ж культури, носіями якої були племена північнокавказьких алан. Про те, що територія верхів'я Кубані в добу раннього середньовіччя була заселена аланами, тепер доводити не треба. Це положення увійшло в історію Кавказу як твердо встановлений факт. Базується воно як на історичних, так і на археологічних і лінгвістичних даних.

Повертаючись до кераміки балки Канцирки, слід відзначити, що вона своїми рисами цілком збігається з керамікою третього періоду прикубанських пам'яток, який датується кінцем VII—IX ст. н. е. Дата ця основана на стратиграфічних даних і на даті знахідок, які супроводжу-

ють кераміку. В центральній частині Північного Кавказу досліджена пам'ятка, в якій кераміка, взагалі однорідна, датується арабським диргемом першої половини VIII ст. н. е.¹¹ Кераміку Канцирки, на підставі схожості її з керамікою кам'яної споруди, де був знайдений Вознесенський скарб, В. А. Грінченко датує VII—VIII ст. н. е., як це зазначалося вище. Таким чином, хронологічно кераміка Канцирки не розходиться з керамікою північнокавказьких пам'яток.

Порівнюючи кераміку балки Канцирки з керамікою аланських пам'яток Північного Кавказу, ми помічаємо між ними виключну близькість. Однаковими були технічні прийоми виробки посуду. Яйцевидна форма глека—найхарактернішого виду кераміки Прикубання на протязі багатьох століть—цілком повторена в кераміці Канцирки. Наявність наліпних сосочків, дуже типової деталі для північнокавказького аланського посуду, характерна і для кераміки балки Канцирки. Штампований «ялинкою» валик, гладкі вертикальні валики, лощені смужки, жолобки, насічки тощо однакові і в тій і в іншій кераміці. На городищі Адиух і на поселенні Узун-Кол нами знайдені фрагменти, які повторюють собою зображені на рис. 1, 5—6 з горнів Канцирки.

Однорідність технічних прийомів виробки, спільність форм і орнаменту дають підстави розглядати кераміку Канцирки як тотожну до кераміки північнокавказьких алан, зокрема алан Прикубання. Коли це положення визнати правильним, то само собою постає питання про культуру, до якої відноситься кераміка Канцирки.

Про суцільне заселення аланами в VII—VIII ст. н. е. території від північного Кавказу до Подніпров'я, зрозуміло, не може бути й мови. Сармато-аланські племена, які склали, як відомо, в перші століття основне населення степової смуги Східної Європи, були витіснені з своїх споконвічних місць гуннами. В кінці IV ст. н. е. руйнується багато з осілих аланських поселень Передкавказьких степів.

Життя на осілих поселеннях Придоння завмирає в цей же час. Населення відходить частково в передгір'я і гірські ущелини Кавказу, частково — в північні лісостепові області. В зв'язок з просуванням гуннів можна поставити збільшення густоти населення у верхів'ях Кубані в V ст. н. е. Деяка кількість степового аланського населення разом з гуннами просунулася до Західної Європи. Але аланське населення в степах Східної Європи не було зовсім знищено. Невеликі розсіяні групи алан траплялися в степових районах і після просування гуннів. Можна припустити, що найбільше сармато-аланського населення після гуннської навали збереглося в степу і лісостепу Приазов'я, де трохи пізніше розвивалися племена салтово-маяцької культури, до якої, як вказувалося вище, відносять кераміку балки Канцирки, поширюючи західні границі цієї культури до Правобережжя Дніпра¹².

Схожість кераміки Канцирки з керамікою пам'яток салтово-маяцької культури пояснюється близькістю салтово-маяцької культури до культури північнокавказьких алан. Близькість ця настільки велика, що деякі дослідники (А. О. Спицин, Ю. В. Готьє) приписували аланам пам'ятки салтівської культури. Найновішими дослідженнями ця точка зору не підтверджується, проте і сучасні дослідники не заперечують наявності аланського елемента в середовищі носіїв і творців салтово-маяцької культури. Докладне вивчення пам'яток салтівської культури, проведене за останні десятиріччя Н. Я. Мерпертом, М. І. Артамоновим та іншими, дозволяє визначити, що «вона являє собою дві племінні групи, різні за поховальним обрядом, антропологічним типом, характером поселень, але надзвичайно близькі рисами матеріальної куль-

¹¹ Е. И. Крупнов, Галинский могильник как источник по истории алан-осев. ВДИ, 1938, № 2—3.

¹² Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 367.

тури»¹³. Пам'ятки першої групи пов'язуються з племенами алан, які розселилися в Подонні до початку другої половини VIII ст. н. е.¹⁴ Друга група пам'яток належить внутрішнім або чорним болгарам, які жили в Приазов'ї і Подонні в цей же час¹⁵.

Аланське населення Подоння, зв'язане спільним походженням з північнокавказькими племенами алан, мало і спільні з ними культурні традиції, що відбилася в однорідному обряді поховання і однорідних формах матеріальної культури. Такий, наприклад, специфічно аланський предмет, як ложечка-цідилко, характерніша річ жіночого туалету північнокавказьких аланів, трапляється поза територією Північного Кавказу тільки в Верхнесалтівському могильнику. Спільні риси є і в кераміці північнокавказьких та салтівських пам'яток. Спільність з пам'ятками салтово-маяцької культури ми спостерігаємо і в кераміці Канцирки. Проте деякі найбільш характерні елементи кераміки Канцирки (круговий штампований «ялинкою» валик, сосочки) є сторонніми для кераміки салтово-маяцької культури.

Не відкидаючи загальної схожості канцирької кераміки з керамікою салтово-маяцької культури, ми повинні відзначити її дуже близьку спорідненість з керамікою північнокавказьких аланських пам'яток. На цій основі можна припустити, що випалювальні горни Канцирки могли бути залишені пришельцями з Північного Кавказу — аланами. Це могла бути порівняно невелика група алан, які жили в етнічно чужому оточенні і які зберегли свої споконвічні прийоми гончарського ремесла. Припускати воєнне вторгнення північнокавказьких алан в Придніпров'я немає підстав, тому що історичні джерела не вказують на це, згадуючи лише про вторгнення з боку болгар, хозар, печенігів та ін. Скоріш за все це було мирне поселення. Можливо жителі його несли сторожову службу, якщо прийняти до уваги наявність кам'яної фортеці за 15—20 км від балки Канцирки, де також траплялася подібна кераміка, як вказує на це В. А. Грінченко.

Історичні джерела значно пізнішого часу свідчать про широке розселення алан. «Плем'я це розсіяне і поширене від Кавказьких гір до Іверіян — стародавньої межі їх вітчизни; вони любили посилати всякі багатолюдні виселки, так що наповнили всю Скіфію і Сарматію», — писав аланський єпископ Феодор в першій половині XIII ст. в посланні до константинопольського патріарха¹⁶.

Повідомлення єпископа Феодора про те, що алани «наповнили всю Скіфію і Сарматію» для XIII ст. є перебільшенням, бо в цей час на території колишніх Скіфії і Сарматії панували інші племена. Цими словами єпископ Феодор, мабуть, хотів підкреслити поширення алан на території степів Східної Європи, посилити своє визначення «плем'я це розсіяне». Хоча єпископ Феодор не говорить про древність звичаю алан «посилати всякі багатолюдні виселки», все ж можна не сумніватися в тому, що звичай цей зародився у них не в XIII ст., а має свою довгу історію. Східноєвропейські степи здавна були освоєні сармато-аланськими племенами. Аланське населення не було цілком витіснене з цих степів і пізніше східними кочівниками. Окремі групи алан збереглися тут до половецького часу включно. Тому немає нічого неймовірного в тому, що в районі Надпоріжжя в кінці VII — на початку IX ст. могла жити якась група алан — вихідців з Північного Кавказу. Пізніше, шляхом мирної асиміляції, вони могли злитися з населенням Київської Русі, перейнявши від нього і руську культуру.

¹³ Очерки истории СССР, III—IX вв., М., 1958, стор. 608.

¹⁴ Там же, стор. 611.

¹⁵ Там же, стор. 615.

¹⁶ Ю. А. Кулаковский, Епископа Феодора «Аланское послание», ЗООИД, т. XXI, стор. 11—27; його ж, Аланы по сведениям классических и византийских писателей, К., 1899, стор. 154—155.

Є. Ф. ПОКРОВСЬКА, Є. О. ПЕТРОВСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ КІНЦЯ ЕПОХИ БРОНЗИ БІЛЯ С. ВЕЛИКА АНДРУСІВКА

Одним з найважливіших періодів у вивченні історії племен лісостепоного Придніпров'я є кінець епохи бронзи та початок залізного віку. Кінець епохи бронзи (X—VIII ст. до н. е.) до недавнього часу був представлений в лісостеповому Правобережжі лише пам'ятками білогородівської культури, скупченими в основному на території Уманщини¹. За останнє десятиріччя на Придніпров'ї та в інших місцях Лісостепу на захід від нього відкриті численні пам'ятки, головним чином поселення і городища, які відносяться до кінця епохи бронзи — початку залізного віку (VIII—VII ст. до н. е.) і відомі по місцю свого першого дослідження в Чорному лісі біля ст. Хирівка під назвою чорноліських². Дослідженнями встановлені генетичні зв'язки між пам'ятками Уманщини і чорноліської культури³. Ця культура дуже поширена в лісостеповому Правобережжі, як на Придніпров'ї, так і на Побужжі, і заходить в північні райони Житомирщини. Маючи всюди локальні особливості, вона лягла в основу культури лісостепових правобережних племен скіфського часу.

В Середньому Подніпров'ї найбільш повно висвітлені пам'ятки чорноліської культури в басейні р. Тясмин. Вони представлені тут значною кількістю невеликих городищ і поселень, розташованих, як правило, на мисах високих берегів річок і належать, в основному, до розквіту і кінця чорноліського часу.

Пам'яток власне білогородівського часу, які передували чорноліським, відомо на цій території поки що небагато: це землянки нижнього шару Суботівського городища, які належали до перехідного етапу від білогородівського до чорноліського часу, та окремі незначні знахідки в інших місцях лісостепоного Придніпров'я⁴.

¹ П. Курінний, Дослідження Білогородівського могильника, Коротке звітання ВУАК за 1925 р., К., 1926, стор. 77; його ж, Розкопки Білогородівських могильно-дільних горбів, Коротке звітання ВУАК за 1926 р., К., 1927, стор. 82; О. І. Тереножкін, Поселення білогородівського типу біля Умані, Археологія, V, 1951, стор. 173; С. С. Березанська, Пам'ятники предскіфского времени на Уманщине и их историческое значение, Автореферат диссертации, К., 1953.

² О. І. Тереножкін, Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, Археологія, VII, 1952, стор. 117—124; його ж, Культура предскіфского времени в Среднем Поднепровье (Чернолесский этап), ВССА, стор. 95—96; Є. Ф. Покровська, Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясмині, Археологія, VII, 1952, стор. 44—54.

³ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Субботовское городище, СА, 1958, № 2, стор. 171.

⁴ Г. М. Шовкопляс, Керамічний комплекс епохи бронзи та ранньослов'янського часу з Юр'євої гори поблизу м. Сміли, Археологія, XI, 1957, стор. 145, 146, рис. 1, / Матеріали білогородівського часу з розкопок В. М. Даниленка біля с. Підгірці, Фонди ІА АН УРСР та ін.

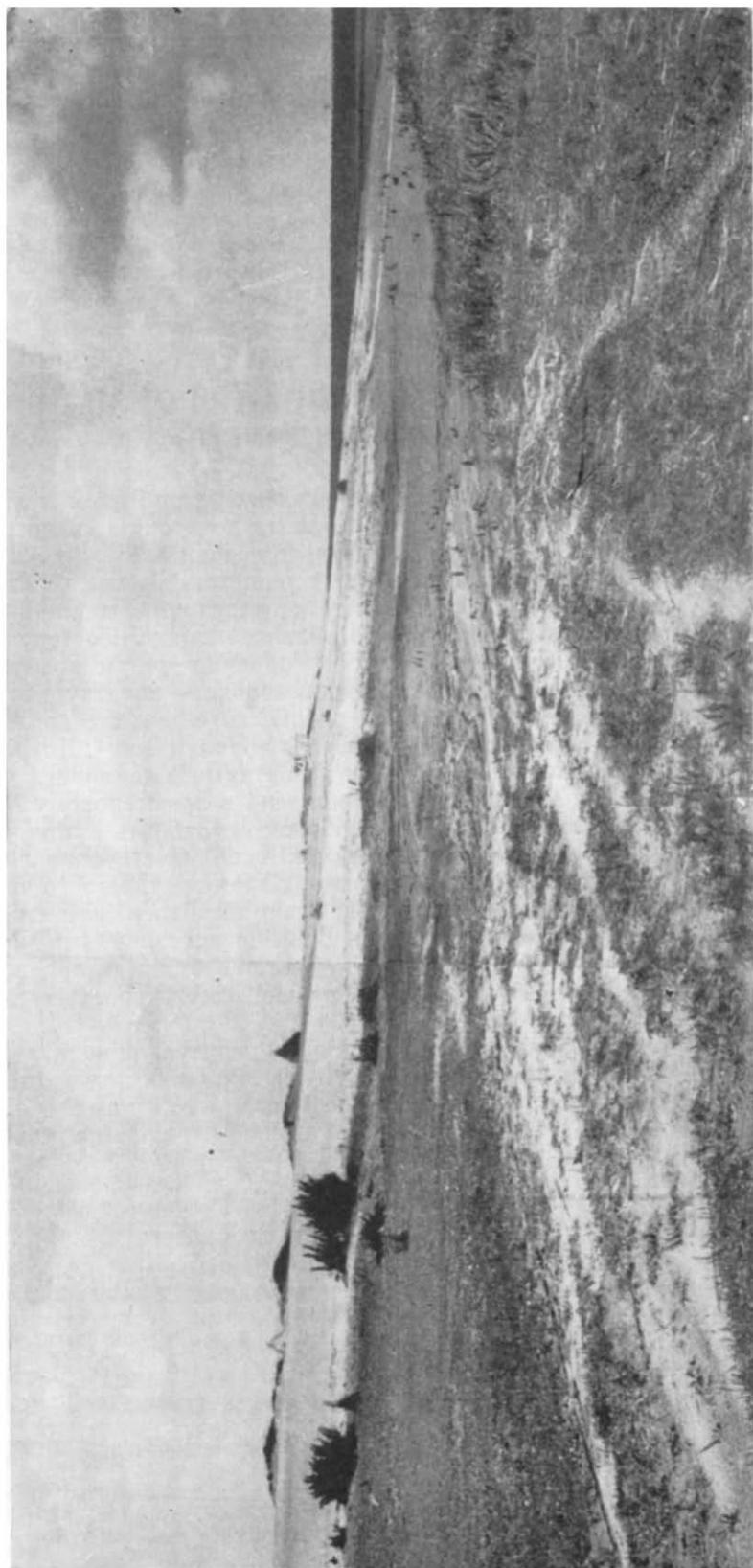

Рис. 1. Загальний вигляд поселення біля с. Велика Андрусівка.

У зв'язку з цим певний інтерес становить досліджене в 1959 р. Інститутом археології АН УРСР поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка, Ново-Георгіївського району, Кіровоградської області⁵.

Поселення знаходиться за 8 км на північний захід від села в межах річчі Тясмина і Дніпра, на правому піщаному березі болота Інбек.

Ця місцевість до недавнього часу була вкрита лісом, вирубленим у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища. Після вирубки лісу на пісках утворилися великі видуви, які оголили, а місцями й цілком знищили залишки стародавніх поселень⁶.

Ділянка правого берега, зайнята стародавнім поселенням, була розташована за 500—600 м від колишнього хутора Кириченка. Витягнута

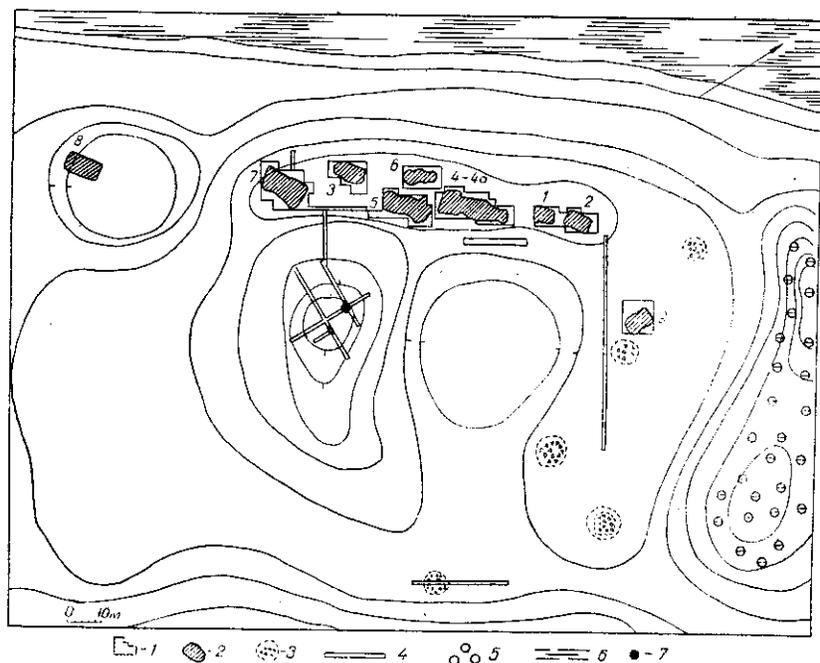

Рис. 2. План поселення.

1 — розкопи; 2 — житла; 3 — зольні плями; 4 — траншеї; 5 — зрублений ліс; 6 — болото Інбек; 7 — ями.

вздовж берега, вона обмежена зі сходу та південного сходу дюнами (рис. 1).

Значна (західна) частина площі поселення, ближче до хутора, не підвищувалася над болотом і раніше знаходилася під ріллею. Північно-східний край її частково розвіяний.

Східна частина площі поселення підвищена і похилим північним схилом підходить до краю болота, а із заходу поступово переходить в рівнинну частину берега. Поверхня цієї підвищеної частини берега розвіяна. Лише в північно-західному краї збереглося витягнуте з півночі на південь горбоподібне підвищення, яке являло собою ділянку нерозвіяного культурного шару, з сірою гумусованою поверхнею. Висота підвищення над болотом 2—3 м.

Поверхня розвіяної частини берега була вкрита великою кількістю уламків кераміки, поряд з якими траплялися і уламки залізних та брон-

⁵ Про наявність поселення повідомив Д. Т. Березовцю мешканець с. Велика Андрусівка вчитель М. М. Караката. Розкопки поселення проведені Є. Ф. Покровською, Є. О. Петровською, Н. М. Кравченко.

⁶ Звіт про розвідку Кременчуцької експедиції 1955—1956 рр. В. К. Гончарова та Р. О. Юри, Науковий архів ІА АН УРСР.

звих виробів. Місцями простежувалися рештки горілого дерева, невеликі скупчення каменів. Вздовж східного краю великого видуву культурні залишки розташовувалися округлими плямами до 10 м в діаметрі. Всього виявлено п'ять таких скупчень, що являли собою залишки розвіяних зольників.

В крайньому на південний схід зольнику зольний шар товщиною до 0,4 м перекиривав ворожкоподібну западину діаметром близько 10 м.

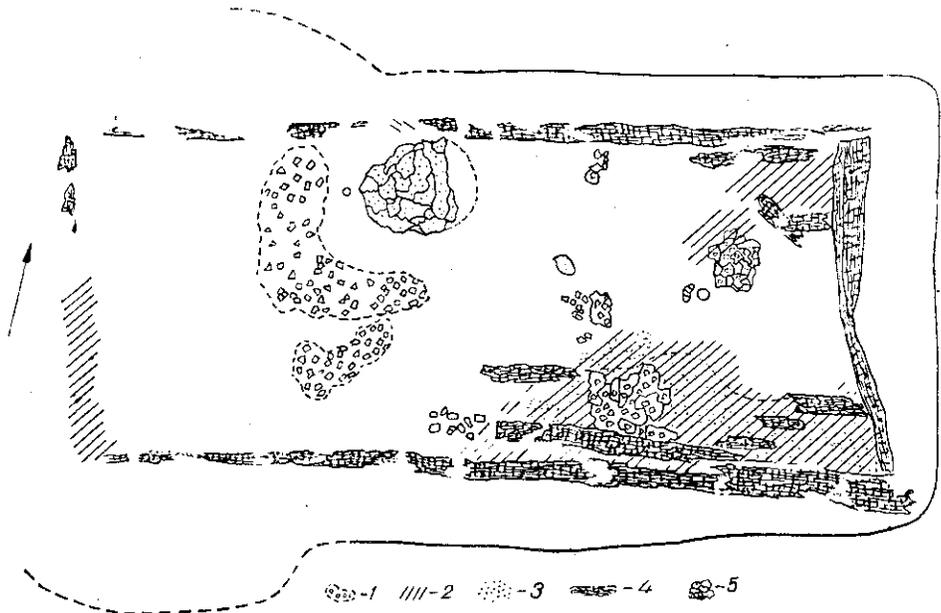

Рис. 3. План житла № 8.

1 — скупчення кераміки, 2 — плями сажі та вугілля на дні житла, 3 — шар глини на дні житла, 4 — обгоріле дерево, 5 — залишки глиняної споруди.

глибиною до 1 м, заповнену прошарками сірого піску, золи та поодинокими уламками посудин і каменів.

На розвіяній високій частині берега і на невеликому видуві на захід від нього відкрито десять жител напівземлянкового типу. Вісім з них (№ 1—7) розташовувалися в один ряд по пасму, паралельно краю болота, на відстані 2—3 м одне від одного, причому два — № 4 і 4а були розташовані безпосередньо одне біля одного.

Інші два житла знаходилися осторонь: житло № 9 на південний схід, на відстані понад 25 м від розкопу II, житло № 8 — на захід, на відстані 50 м від розкопу VII, на невеликому видуві (рис. 2).

Всі житла загинули від пожежі. Вони мали прямокутну в плані форму, яка не скрізь збереглася, були орієнтовані з північного заходу на південний схід, за винятком одного (№ 9), орієнтованого з південного заходу на північний схід.

Житла мали різні розміри: від 5×6 м до 10×12 м. Вони розрізнялися і за глибиною, що, можливо, пояснюється більшою або меншою розвіяністю піщаного берега. На розвіяних місцях глибина їх становила 0,3—0,6 м, а на менш розвіяних — до 1 м.

Стіни жител були дерев'яні. Про це свідчать плями сажі, які добре простежуються навколо стін більшості з них. Правильний прямокутний контур плями житла № 9 був обрамлений смугою сажі з усіх боків. У жител № 7 і 8 збереглася обвуглена основа стін. Залишки цих жител збереглися краще інших, що дозволило частково відновити їх конструкцію.

Напівземлянка № 8 (рис. 3) виступала на поверхні піску чіткою прямокутною темною плямою, розміром 5×10 м. Західна частина житла

заходила під товщу нерозвіяної частини берега і в значній мірі була зруйнована культурним шаром пізньоскіфського часу; тут знайдені уламки амфор і ліпних посудин IV—III ст. до н. е.

В східній половині житла долівка виявлена на глибині 0,4 м від поверхні видуву, тоді як в західній половині, перекритій нерозвіяним шаром гумусованого піску — на глибині до 0,9 м.

Стіни житла були облицьовані деревом: колодами і дошками, які частково збереглися у східній половині житла. Вздовж південної і північної стін житла лежали рештки двох майже круглих (діаметром 0,2 м) обгорілих колод від основи зрубу. Від облицьовки східної стіни збереглася широка дошка (довжиною до 5 м, шириною 0,4 м, товщиною 4 см), поставлена на ребро вздовж стіни житла. Дошка прогнулася всередину приміщення, і її кінці трохи відійшли від кінців колод бокових стін. Дошка, рівна з внутрішнього боку і трохи опукла із зовнішнього, підпиралася зсередини двома невеликими стовпчиками, рештки яких виявлені поблизу її кінців. Піщана долівка житла була вкрита тонким шаром сажі, дрібним вугіллям, золою, а біля стін — уламками горілого дерева.

В південно-східному кутку на підлозі виявлено шар твердої необпаленої глини, можливо, залишки глиняної обмазки долівки. Ніяких слідів стовпових ям на дні житла не знайдено.

Вогнище не збереглося, але невеликі скупчення окремих кусків обпаленої глиняної обмазки в північно-східній частині житла, а також окремі розрізнені куски обмазки череня або невеликі їх скупчення, які траплялися і в інших житлах цього поселення, дозволяють припускати, що воно було глинобитним.

Біля північної стіни житла збереглися залишки споруди у вигляді округлої площадки діаметром 1,2 м, яка розтріскалася і тому мала вигляд окремих глиняних плиток товщиною до 3 см, згладжених з двох боків, що лежали в 2—3 ряди безпосередньо один над одним з нахилом всередину приміщення. Споруда підвищувалася над долівкою житла на 0,95 м. Окремі уламки цієї споруди траплялися на долівці житла в його середній частині. У північно-західного краю цієї площадки частково збереглися залишки основи високого бортика, уламки якого склали верхній шар площадки. Ця глиняна споруда була зроблена з необпаленої, дуже легкої світлої лесової глини з домішкою більш твердих грудок червоної глини. Призначення цієї глиняної споруди неясне. Навряд чи вона могла служити жаровнею, ніяких слідів обпаленості на її поверхні не виявлено.

Незначні уламки такої ж споруди трапилися в напівземлянці № 6 нижнього шару Суботівського городища. За глиною і виробкою вона цілком аналогічна андрусівській⁷.

Житло № 7 розміром 10×12 м, глибиною до 1 м, було розташоване у верхній частині північно-західного схилу великого видуву, на схід від житла № 8. Основа дерев'яного зрубу збереглася частково. Тут виявлені залишки двох обвуглених колод, діаметром до 0,2 м, які лежали в північно-східному кутку та вздовж східної стіни на піщаній долівці житла. Від основи облицювання південної стіни помітні лише сліди дерева, що цілком згоріло. На долівці більшості жител, що являла собою м'який материковий пісок, були невеликі заглиблення і ями, з яких деякі зберегли круглу форму. Проте розташування цих «стовпових» ям не дає можливості твердити про їх призначення.

Найближчою аналогією андрусівським напівземлянкам є землянки Суботівського городища, близькі їм і за часом. На відміну від андрусівських, вони вириті в лесовому ґрунті, проте мають також прямокутну

⁷ Матеріал з розкопок О. І. Тереножкіна на Суботівському городищі за 1955 р., Фонди ІА АН УРСР.

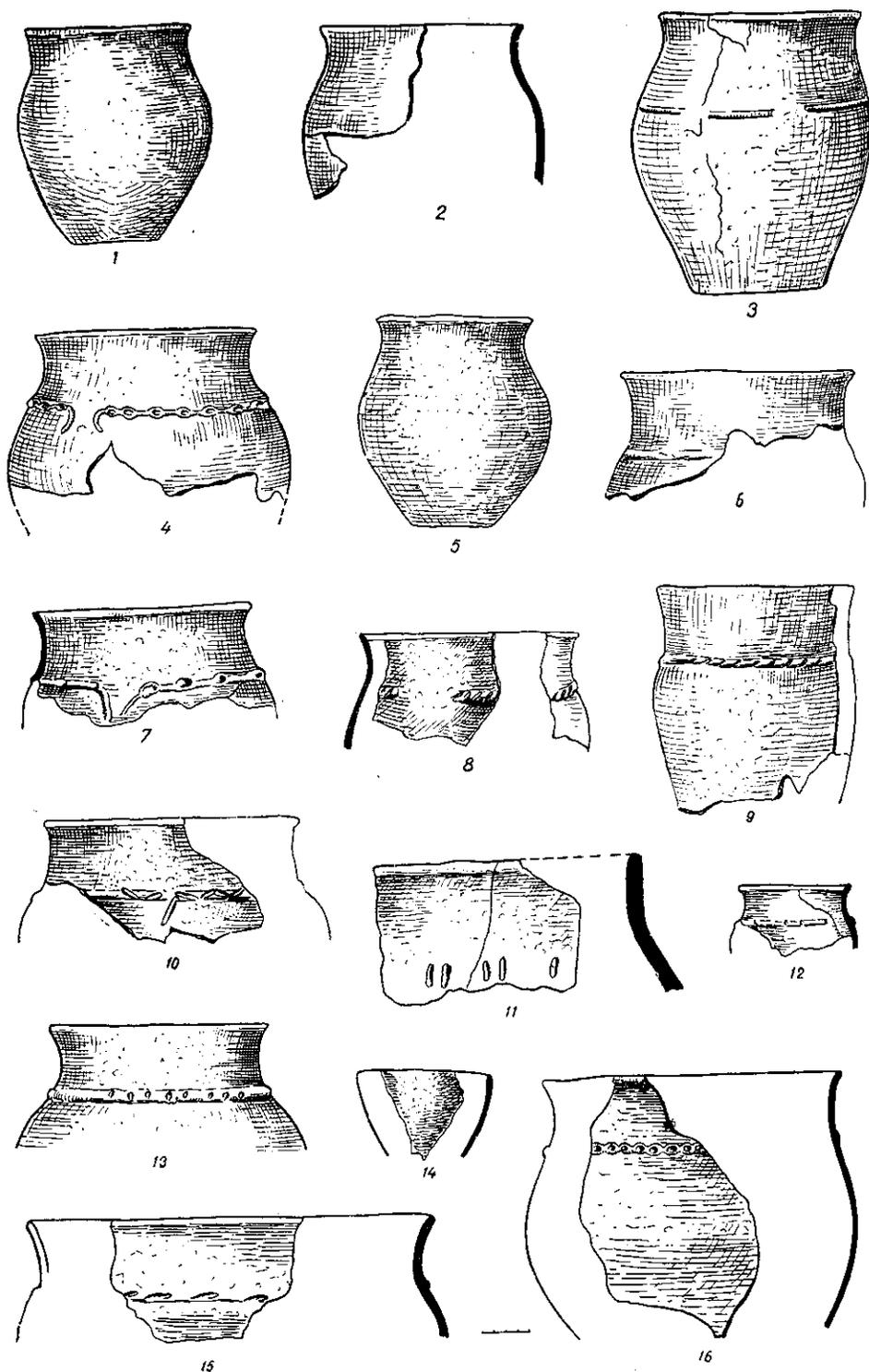

Рис. 4. Простий посуд.

форму і впушені в материк на глибину від 0,4 до 1 м. Обпаленість стін багатьох з суботівських землянок дозволяє припустити існування тут дерев'яних стін, а виявлення в середній частині деяких з них ряду стовлових ям — наявність покрівлі⁸.

Серед нечисленних ям, виявлених на підлозі більшості жител Андрусівського поселення, частина безсумнівно була господарськими. Стіни багатьох ям, виритих в піщаному ґрунті, запливли і ями втратили свою початкову форму і розміри. В напівземлянці № 2 на відстані 1 м від південної стіни була виявлена яма розміром 1,2×1,5 м із східцем та невеликим підбоем, що служив, можливо, погрібцем. На дні підбоем лежали камені та фрагментовані горщик і черпак.

Господарські ями знаходилися і поза житлами. Дві з них виявлені безпосередньо біля південної стіни житла № 5 (діаметр їх 0,5 м, глибина 0,4 м). Заповнені вони були уламками кісток тварин. Три ями виявлені в культурному шарі горбоподібного підвищення в північно-західній частині великого видуву. В одній з них — північній (діаметром 2 м, глибиною до 1 м) знайдений крем'яний серп та горщик (рис. 4, 3). В невеликій ямці (діаметром близько 0,6 м) біля південно-західного кутка житла № 9 знаходилося скупчення уламків посудин.

В житлах траплялася, головним чином, кераміка: цілі посудини та їх уламки. В житлі № 8 особливо багато уламків було в середній частині, біля описаної вище глиняної споруди, а також вздовж південно-східної стіни житла, в шарі сажі, вугілля та уламків горілого дерева. Тут же, серед уламків горшків, знайдено скупчення горілого проса.

В житлі № 7 три горшки і миска стояли вздовж східної стіни, біля південно-східного її кутка. В окремих випадках цілі посудини знайдені вкопаними в долівку житла, наприклад, круглотілий кубок в житлі № 9 або великий горщик в житлі № 4а.

Численні цілі або частково відновлені посудини Андрусівського поселення значно поповнили наше уявлення про кераміку кінця епохи бронзи лісостепового Правобережжя. Зіставлення її з одночасною або більш пізньою керамікою західних або північних районів Лісостепу дозволяє виділити місцеві особливості і простежити дальший розвиток форм багатьох посудин в ранньо-скіфський час.

За своєю виробкою та призначенням посуд, знайдений в житлах, може бути розділений на дві основні групи: першу складають прості кухонні горшки, в більшості з трохи шорсткою, сірувато-коричневою або, рідше, червонуватою поверхнею; друга група — це столовий посуд, кращої виробки, звичайно з матовою, дуже гладкою або, рідше, з трохи підлощеною поверхнею, сірого, темно- або світло-коричневого кольору. Частина цих посудин орнаментована зубчастим штампом або нарізним орнаментом, наколами косо поставленої загостреної палички або шишечками.

Серед кухонних посудин чітко виділяються два типи горшків.

Перший тип — це горшки з опуклим витягнутим корпусом, звуженим до дна, з прямою або трохи відігнутою назовні шийкою, що плавно переходить в трохи округлі плічка (рис. 4, 1, 2, 5). Ці горшки мають середні розміри, висота їх не перевищує 20—25 см. Більшість їх прикрашена валиковим орнаментом, розташованим трохи вище плічок і на них. Кінці валика замкнені (рис. 4, 12, 13) або ж нерівними відрізками звисають вниз (рис. 4, 4, 7). Іноді орнамент складається з окремих відрізків валика (рис. 4, 3, 8), розташованих горизонтально або косо на деякій відстані один від одного. Валики слабо виділені, гладкі або розчленовані пальцьовими ямками, косими вдавленостями та нарізками, розташованими іноді під кутом одна до одної (рис. 4, 9, 10). До варіантів

⁸ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Субботовское городище, стор. 169.

цієї ж групи горшків відносимо посудину великих розмірів (діаметр 34 см), знайдену в уламках в житлі № 8.

Трохи відігнута пазовні шийка переходить у високі округлі плічка. Корпус звужений до дна, біля основи шийки трохи помітне потовщення.

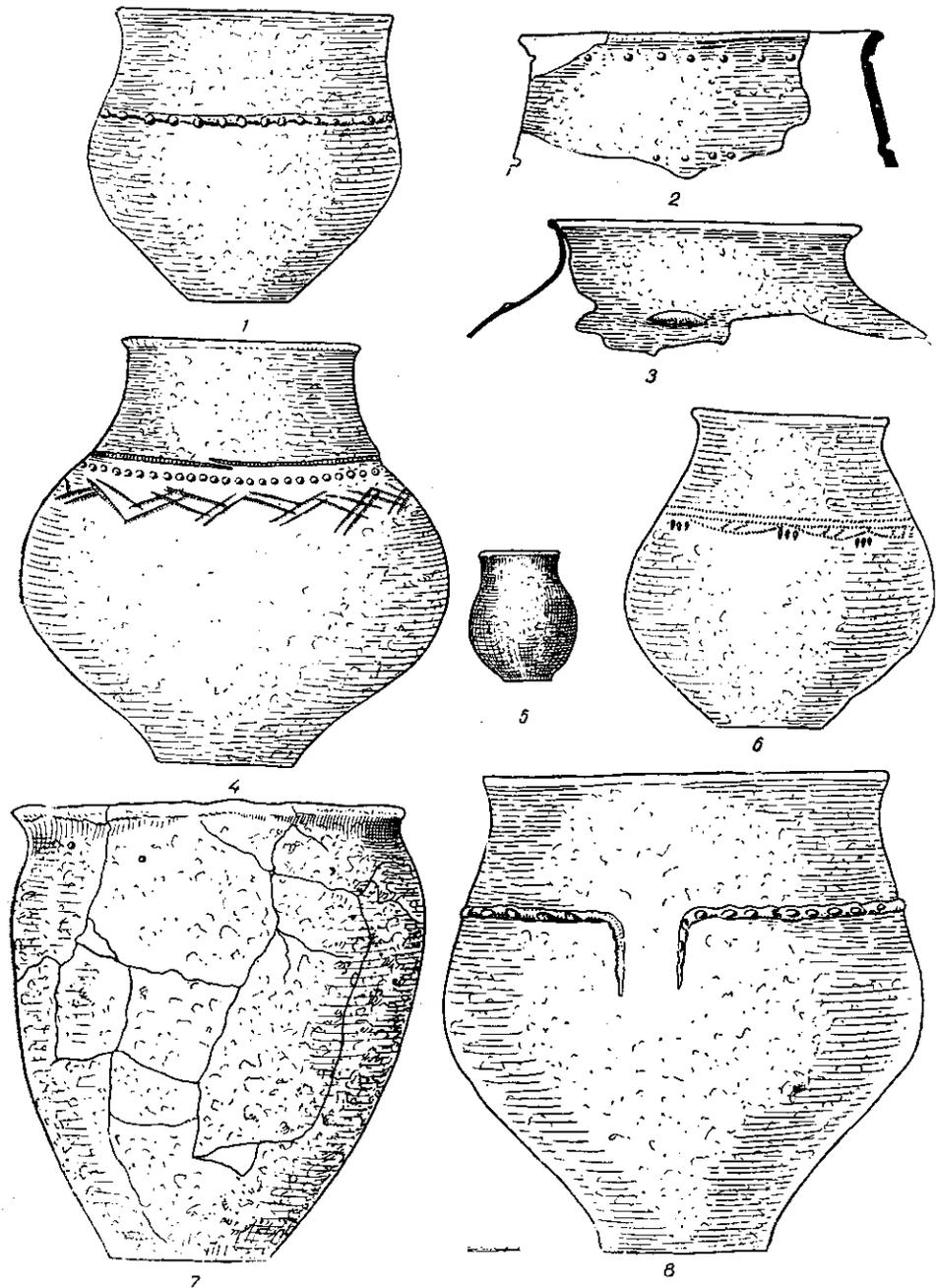

Рис. 3. Простий та лощений посуд.

що замінює валик, на якому розташовані в ряд косі вдавленості. Червоно-сіра шорстка поверхня посудини вся вкрита слідами розчосів, вертикальних по шийці і косих на стінках корпусу (рис. 4, 15). Аналогічний за формою, орнаментациєю та виробкою поверхні посуд був

знайдений на поселенні кінця епохи бронзи у с. Бабині на нижньому Дніпрі⁹.

Горшки першого типу за формою і орнаментом знаходять свої аналогії як в землянках нижнього шару Суботівського городища¹⁰, так і в деяких одночасних їм пам'ятках порожистого і нижнього Дніпра¹¹.

До другого типу належать горшки, що наближаються за своєю формою до типу біконічних. Висока верхня, трохи зігнута назовні, широко відкрита частина корпусу переходить округлими плічками в нижню конічну частину горшка (рис. 5, 1, 8). Такі посудини звичайно мають великі розміри (висота їх 23—37 см) та більш ретельну виробку. Трапляються серед них досить тонкостінні.

Орнамент цих горшків складається з валикового пояса, що йде над плічками посудини, густо розчленованого пальцьовими ямками. Кінці валика з'єднані або ж під прямим кутом звисають вниз.

За формою і орнаментом цей тип горшків трохи нагадує білогрудівські посудини Уманщини. Знайдений цілим на поселенні біля с. Собківка¹² такий горшок має, проте, більш важкі поздовжні пропорції корпусу, менш виражену біконічність; прикрашений гладким валиком.

На Андрусівському поселенні є кілька варіантів цього типу горшка з менш високою, більш вигнутою шийкою (рис. 4, 16), якому знаходять повні аналогії серед посудин нижнього шару Суботівського городища. На поселенні трапився також горшок із скошеними у верхній частині стінками, що закінчуються відігнутих назовні краєм вінець. Цей варіант відрізняється від усіх вищесписаних своїм орнаментом (рис. 5, 2). Під краєм вінець і над плічками розташована низка круглих наколів, нанесених тупим нерівним кінцем палички. Орнамент цього горшка та в деякій мірі і його форма незвичайні для посудин Правобережжя цього часу. Вони знаходять свої аналогії серед пам'яток бондарихинської культури¹³ Лівобережжя кінця епохи бронзи.

Особливе місце серед кухонного посуду займають дві посудини, знайдені в південно-західній частині житла № 4. Одна з них — великих розмірів — знайдена вкопаною в дно житла, край її виступав на рівні долівки. Широко відкритий корпус посудини поступово звужується до дна, край вінець плоско зрізаний і трохи виступає назовні. Темно-коричнева поверхня шорстка, горбиста, спеціально рустована (рис. 5, 7). Всередині посудини знайдені три гальки та невеликий горщик (рис. 5, 5) витягнутих пропорцій, з округлим корпусом, звуженим до плоского дна і до вінець, з наскрізним отвором в центрі дна.

Друга посудина знайдена в уламках в засипці житла.

Пряма висока шийка посудини з трохи потовщеним, прямо зрізаним краєм плавно переходить в опуклий корпус, що поступово звужується до дна. На гладкій коричневій поверхні шийки посудини тонкою плоскою трісочкою продряпана зигзагоподібна лінія, що утворює нерівні кути. Нерівними рисочками вкритий і зріз краю. Біля основи шийки розташований пояс великих пальцьових зашипів. Від пояса до дна поверхня посудини рустована (рис. 6). Прямий зріз краю посудини, їх рустована поверхня і орнамент у вигляді пояса окремих великих пальцьових зашипів та зигзагоподібних кутів не характерні для посудин кінця

⁹ В. А. Ильинская, Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино, КСИА, в. 5, 1955, стор. 21, табл. I, 4.

¹⁰ Посудина № 552 із землянки № 5 з розкопок О. І. Тереножкіна 1955 р. на Суботівському городищі, Фонди ІА АН УРСР.

¹¹ Матеріал з розвідок О. В. Бодяньського на нижньому Дніпрі, Фонди ІА АН УРСР.

¹² С. С. Березанська, Г. Т. Тітенко, Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу, Археологія, IX, 1954, стор. 127, рис. 6, 3.

¹³ В. А. Ильинская, Бондарихинская культура бронзового века, СА 1961, № 1, стор. 30, рис. 2, 8.

епохи бронзи не тільки для Андрусівського поселення, а й для всього лісостепоного правобережного Придніпров'я. Тут трапилася лише посудина з аналогічною обробкою поверхні в шарі ранньоскіфського часу на поселенні біля с. Хрештатик, Черкаської області, в пониззі Росі ¹⁴. Нижня половина великої посудини з рустованою поверхнею відділена від гладкої верхньої валиковим пояском. Подібна техніка обробки поверх-

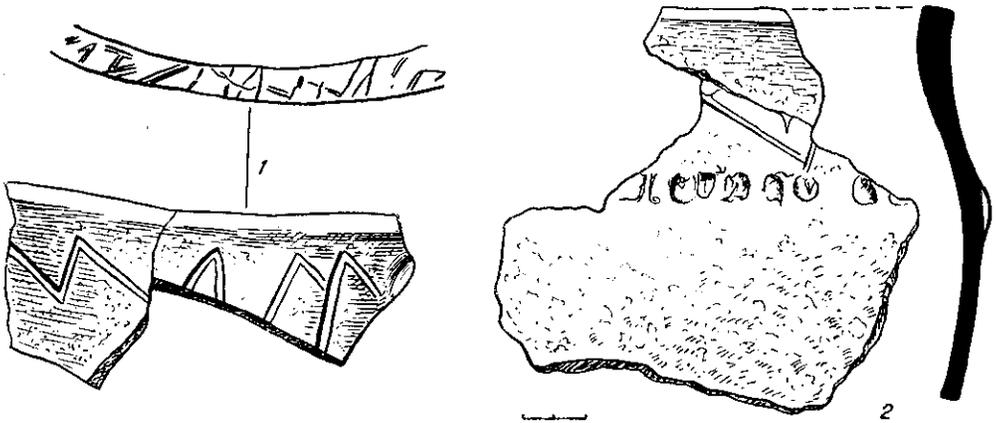

Рис. 6. Уламки рустованої посудини

ні посуду була відома в кінці епохи бронзи і на початку раннього залізного віку на захід від Придніпров'я, в пам'ятках лужицької культури ¹⁵, а також на Кавказі ¹⁶.

Другу групу кераміки складає столовий посуд: миски, черпаки, великі посудини, кубки округлодонні або з плоским дном тощо.

Після горшків миски є однією з найпоширеніших на поселенні форм посудин. За формою вони одноманітні: глибокі, широко відкриті, з діаметром устя 16—40 см, з високою шийкою, що розширяється вгорі із слабким вигином. Округлі плічка плавно переходять в конічну нижню частину корпусу (рис. 7).

Поверхня мисок сірувато-коричнева, матова, дуже гладка.

Одна з мисок була прикрашена навкруги плічок двома вдавленими поясками (рис. 7, 4).

До варіантів цієї форми належить миска з більш плавним переходом трохи відігнутих назовні вінець до округлих плічок і корпусу, що звужується до дна. Поверхня її трохи підлощена, світлокоричнева. Миска орнаментована поясом з двох горизонтальних ліній, зроблених рядом рисочок, а також відрізками ліній, що косо спускаються від пояса вниз, розташованих групами по 6—7 відрізків. Орнамент нанесений глибокими вдавненнями (рис. 7, 5).

Така форма миски з'являється на правобережному Придніпров'ї в кінці епохи бронзи і безперечно є найранішою. Вона знаходить свої найближчі аналогії серед посуду землянок нижнього шару Суботівського городища ¹⁷.

¹⁴ Е. Ф. Покровская и Г. Т. Ковпаненко, Отчет Хрештатикского отряда Первобытно-скифской кременчугской экспедиции 1958 г., Научный архив ИА АН УРСР, табл. VI, 3.

¹⁵ J ósef Kostrzewski, Kultura lużycka na pomorzu, Poznan, 1958, стор. 115, рис. 81, 2; стор. 226, рис. 194, 1 та ін.

¹⁶ К. Ф. Смирнов, Археологические исследования в районе дагестанского селения Горки в 1948—1949 гг., МИА, № 23, рис. 12 8.

¹⁷ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Субботовское городище, стор. 171, рис. 5, 3.

Черпаки були в кожному з жител в кількості 3—4-х екземплярів. За формою та виробкою можна виділити два основних типи.

Перший (рис. 8, 1—4, 6, 9, 10) — у вигляді високої чашечки з округло-опуклим корпусом, трохи відігнутими назовні вінцями та плоским дном. Петельчаста ручка овальна в розрізі, трохи підвищується над

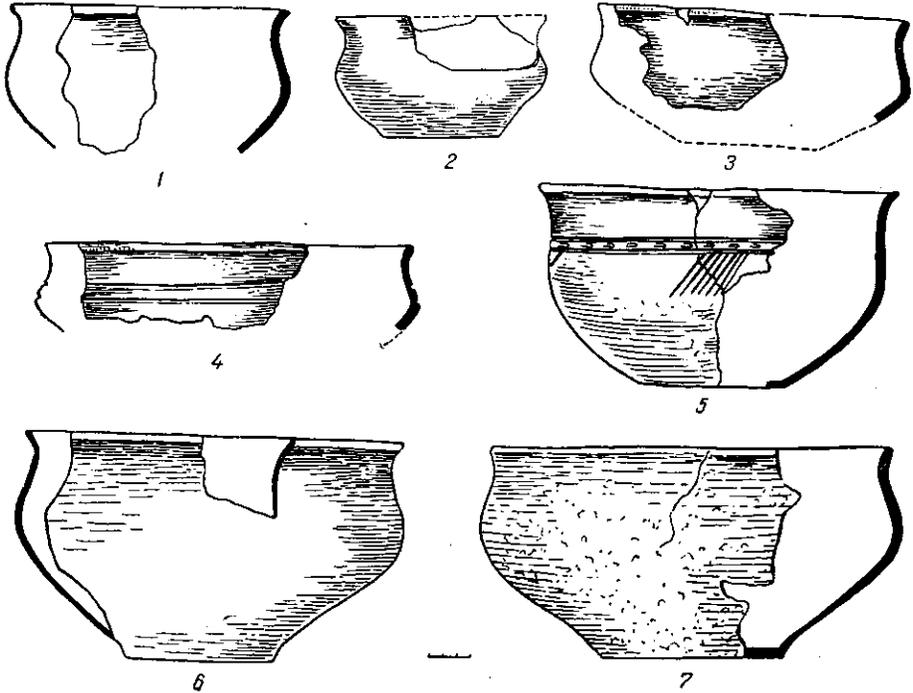

Рис. 7. Миски.

краєм чашечки. У одного черпака петля ручки трохи витягнута і звужена вгорі, ніби з кутовим перегином (рис. 8, 7). Виробка черпаків рельєфна, поверхня темно- або світло-коричнева.

Такі черпаки були дуже поширені в кінці епохи бронзи та на початку залізного віку в лісостеповій і в степовій частині Придніпров'я, на Подністров'ї, Південному Бузі та в інших місцях на захід від Дніпра. Найближчими до андрусівських є черпаки, знайдені в могильниках порожистої частини Дніпра¹⁸.

До другого типу належать широко відкриті черпаки з глибокою округлодонною чашечкою, есоподібного профілю (рис. 8, 5, 8). Ручка петельчасто-стрічкова, підвищується над краєм. Виробка добра, глина високої якості. Поверхня гладка, іноді з слідами лошіння, жовтувата або коричнева. Черпаки орнаментовані зубчастим штампом у вигляді пояса ліній і звисаючих від нього вниз кутів або ряда косих насічок. В одному черпаку пояс орнаменту був заповнений відрізками косих ліній, нанесених вдавненням. Аналогічні орнаменти трапилися на плоскодонних черпаках Федорівського могильника Надпоріжжя та в інших місцях нижнього Дніпра.

До посудин типу корчаг належать:

1. Посудина з високою, майже прямою шийкою, що закінчується трохи відігнутими назовні вінцями, які плавно переходять в округлий звужений до дна корпус (рис. 5, 4). Поверхня гладка, з слідами лошін-

¹⁸ О. В. Бодяньський, Розкопки Мар'їнського та Федорівського могильників у Надпоріжжі, АП, т. VI, 1956, стор. 181, рис. 3, 3.

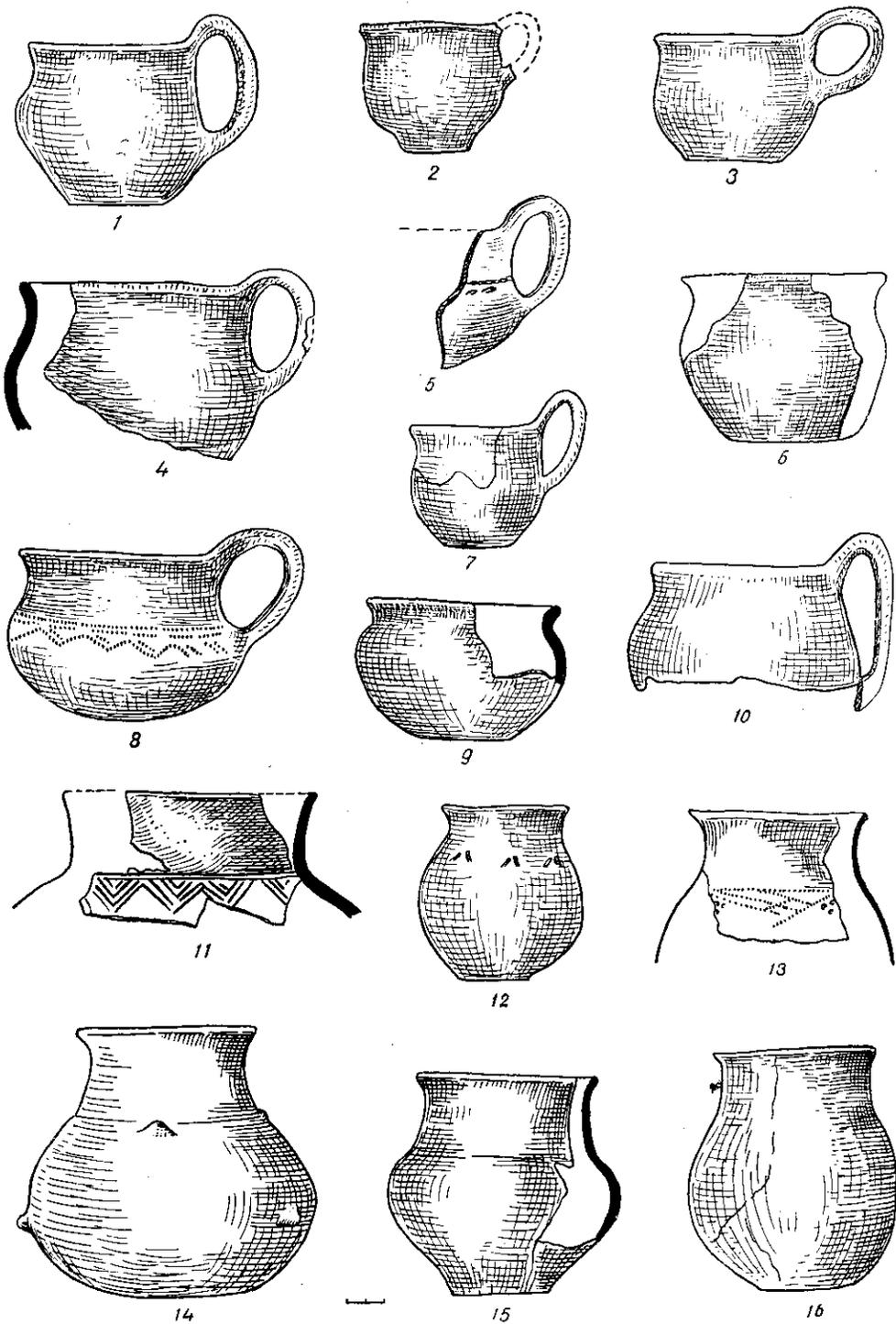

Рис. 8. Черпаки і округлотілі посудини.

ня, коричневого кольору. Посудина орнаментована поясом з двох горизонтальних ліній дрібнозубчастого штампу, рядом кружків, нанесених порожнистою кісточкою і відрізками ліній, які, перетинаючись утворюють неправильні кути, що звисають від поясу.

Знайдені уламки посудин з більш прямою шийкою і менш опуклим корпусом, орнаментовані звисаючими від пояса вниз кутами і групами довгастих наколів між ними. Пояс нанесений зубчастим штампом або різний

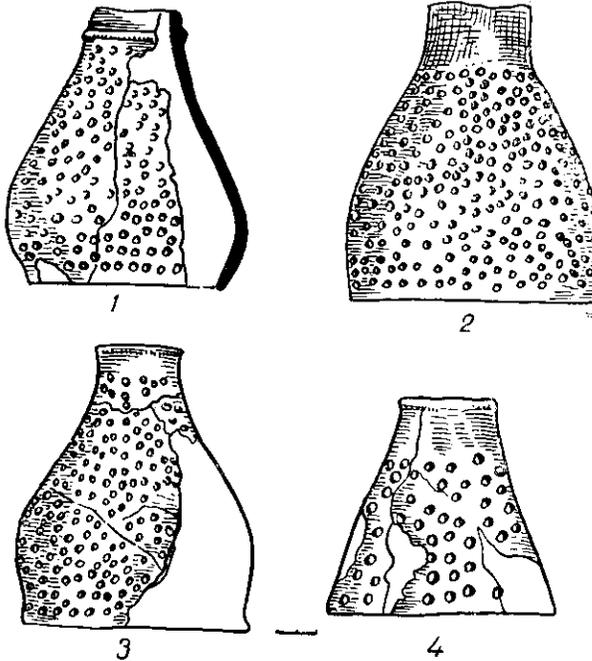

Рис. 9. Цідилка.

2. Посудини з конічною верхньою частиною корпусу, з низькими плічками, звужені до дна. Вінця короткі, слабо відігнуті назовні. Одна з таких посудин прикрашена поясом дрібнозубчастого орнаменту, аналогічного до орнаменту вищеописаних посудин (рис. 5, 6). Поверхня її трохи вивітрилася, не дуже гладка, сірувато-коричневого кольору.

Є уламки неорнаментованих посудин такої форми з дуже тонкими стінками, старанної виробки, з матовою, коричневою гладкою поверхнею.

3. Посудина з перехватом короткої шийки, з трохи відігнутими назовні вінцями. Шийка переходить в широкі плічка округлого корпусу. Посудина тонкостінна, старанної виробки, з гладкою коричневою поверхнею. Орнамент складають довгасті горизонтальні виступи на плічках (рис. 5, 3).

4. До групи великих столових посудин можна віднести і уламок посудини з високими прямими вінцями, що різко переходять в широкі плічка. Поверхня гладка, сірувато-коричнева. Цікавою є одна з таких посудин, зроблена з легкої, дуже світлої (лесової) глини.

Всі форми і орнамент згаданих вище великих посудин Андрусівського поселення поширені в кінці епохи бронзи в ранньочорноліський час в лісостеповому і степовому Придніпров'ї. В Лісостепу основні форми цих посудин продовжували існувати і в ранньоскіфський час, відрізняючись від ранніх більш розвиненою формою і складним орнаментом.

Меншу частину столової кераміки поселення складає група невели-

ких посудин, з більш-менш високою шийкою, що розширюється вгору, круглодонних, з виїмкою в центрі дна або звужених до плоского дна (рис. 8, 11—16). Всі ці посудини старанної виробки, тонкостінні, з гладкою, а інколи трохи підлощеною поверхнею, звичайно коричнево-сірого або світлоричневого кольору. Більшість посудин орнаментована. Орнамент різний або нанесений дрібнозубчастим штампом, аналогічний орнаменту вищеописаних посудин.

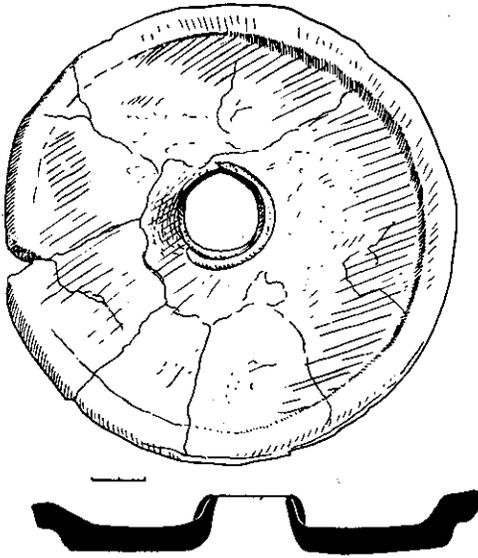

Рис. 10. Глиняна покришка.

Интерес становить посудина з житла № 9, знайдена вкопаною в дно житла. Посудина належить до типу круглодонних кубків з виїмкою в центрі дна. Округлі плічка посудини ледве помітною закраїнкою відділені від циліндричної шийки. На плічках і в нижній частині корпусу розташовано по три невеликі виступи (рис. 8, 14). Поверхня посудини дуже гладка, коричнювато-сіра, матова. Аналогічні посудини знаходять на поселенні кінця епохи бронзи в с. Бабіне (нижнє Дніпро)¹⁹. Уламки таких посудин трапилися і в нижньому шарі Суботівського городища. В лісостеповому Придніпров'ї аналогічна форма посудин представляє групу так званих круглотілих кубків, характерних для пам'яток ранньоскіфського часу VII—VI ст. до н. е. правобережного лісостепового Придніпров'я.

Значну та цікаву за своїм функціональним призначенням групу кераміки складають так звані цідилка — посудини, відкриті з двох боків, конічної воронкоподібної форми, стінки яких усіякриті дрібними наскрізними проколами (рис. 9). Вузька верхня частина посудин закінчується відігнутим назовні бортиком. В одному цідилку нижче прямого краю є виступаючий назовні валик. Ці посудини знайдені в житлах, траплялися вони у вигляді невеликих уламків і в інших місцях розвіяного шару поселення. Аналогічні посудини мали поширення в кінці епохи бронзи не тільки на Правобережжі Дніпра, а й на Лівобережжі²⁰, на Дністрі²¹, серед пам'яток лужицької культури²² та в інших областях. Трапляються вони також в пам'ятках епохи середньої бронзи. Призначення їх не встановлене. Більшість дослідників вважають їх за цідилка для віджимання сиру, деякі — за курильниці. В одному з поховань комарівської культури на Волині знайдена аналогічна посудина, в якій був кусок обвугленої березової деревинки²³.

Особливе місце серед кераміки Андрусівського поселення займає знайдений в житлі № 2 глиняний предмет у вигляді круглої плоскої по-

¹⁹ В. А. Ильинская, Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино, стор. 20, табл. 1, 1.

²⁰ В. А. Ильинская, Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскола. КСИА, в. 8, 1959, стор. 82, табл. 1, 4.

²¹ Г. Смирнова, Сведения о работе западноукраинской экспедиции 1956 г., Сообщения Гос. Эрмитажа, XIII, 1958, рис. на стор. 69.

²² József Kostrzewski, вказ. праця, стор. 186, рис. 141; стор. 215, рис. 178.

²³ С. Гамченко, Дослідча робота археологічного відділу Волинського науково-дослідного музею в 1925 р., Науков. архів ІА АН УРСР, ф. ВУАК, 46/4, стор. 5 і фото.

кришки діаметром 17 см з виступаючим, плоско зрізаним бортиком по краю. В центрі покритишки знаходиться круглий наскрізний отвір, край якого має високий бортик, спеціально потовщений накладеним на нього плоским глиняним поясом. Із зворотного боку, вздовж краю покритишки, під бортиком проведена глибока борозенка, мабуть, для надівання покритишки на край посудини (рис. 10).

Аналогії цій покритишці серед пам'яток епохи бронзи інших територій нам поки не відомі.

Невелику групу керамічних виробів складають глиняні пряслиця і грузила, що трапилися на поселенні. В більшості вони відрізняються грубуватою, недбалою виробкою, поганим випалом. Форма їх округла — у вигляді коржиків. Отвір зроблено не в центрі (рис. 12).

Крім кераміки, в житлах і на поверхні видуву навкруги них виявлені нечисленні металеві вироби. Вони представлені уламками бронзових невеликих тонких колечок і пластинчастих вузьких браслетів, уламком булавки з кінцевою головкою і розігнутим тонким, очевидно двоспіральним висковим кільцем (рис. 11).

Такі булавки і кільця є звичайними знахідками кінця епохи бронзи в правобережному Придніпров'ї²⁴.

Кількість кам'яних знарядь, знайдених на поселенні, незначна. Крім терочників і уламків зернотерок, в житлах і в одній з господарських ям знайдено лише один цілий (рис. 12) і два невеликі уламки крем'яних вкладишів від серпа, пошкоджені вогнем. В житлі № 5 знайдена кам'яна булава з недосвердленим отвором (рис. 12). Уламків кісток тварин в житлах було мало. Збереженість їх погана. Уламків кісток в господарських ямах поза житлом на розкопці V, за визначенням В. І. Бібікової, належали коню та великій рогатій худобі.

Дослідження поселення біля с. Велика Андрусівка значно поповнило новим матеріалом наші уявлення про побут, культуру та історію племен лісостепового Придніпров'я кінця епохи бронзи.

На основі вивчення матеріалу поселення можна вважати, що за конструкцією напівземлянки Андрусівського поселення знаходять свою аналогію в землянках пізньобілогрудівського-ранньочорноліського нижнього шару Суботівського городища IX—VIII ст. до н. е.²⁵ і синхронних пам'яток пізньозрубного часу порожистого і нижнього Дніпра. До цього ж часу відноситься і Андрусівське поселення.

В керамічному комплексі поселення немає ще багатьох ознак, характерних вже для розвинутого чорноліського часу, до якого належать всі досліджені за останні роки в басейні р. Тясмин городища: цілком відсутні наскрізні проколи на вінцях, які обов'язкові на чорноліських посудинах; немає уламків глибоких мисок із загнутим всередину краєм, поява яких на правобережному Придніпров'ї відноситься до VIII—VII ст. до н. е.; немає ще і так званих тюльпаноподібних горшків, характерних для

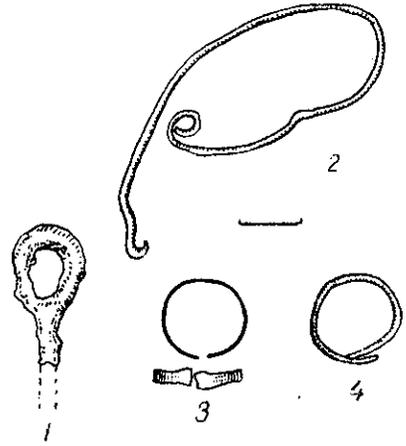

Рис. 11. Металеві вироби.

²⁴ В. М. Даниленко, Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р., АП., т. VI, 1956, стор. 16, табл. VIII, 1, 3, 4; С. С. Березанська та Г. Т. Тітенко, Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу, Археологія, IX, 1954, стор. 125, табл. III, 3; А. И. Тереножкин, Среднее Поднепровье в начале железного века, СА, № 2, 1957, стор. 48.

²⁵ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Субботовское городище, стор. 171, 178.

чорноліського часу. Знахідки на поселенні крем'яних серпів, терочників, уламків зернотерок, скупчення горілого проса в одному з жител поселення свідчать про землеробський характер господарства, в якому певну роль відіграло і скотарство. До складу стада входили, головним чином, коні і велика рогата худоба.

Розташування поселення на березі болота, яке являє собою залишки заболоченої річки, дозволяє говорити про певну роль риболовства в гос-

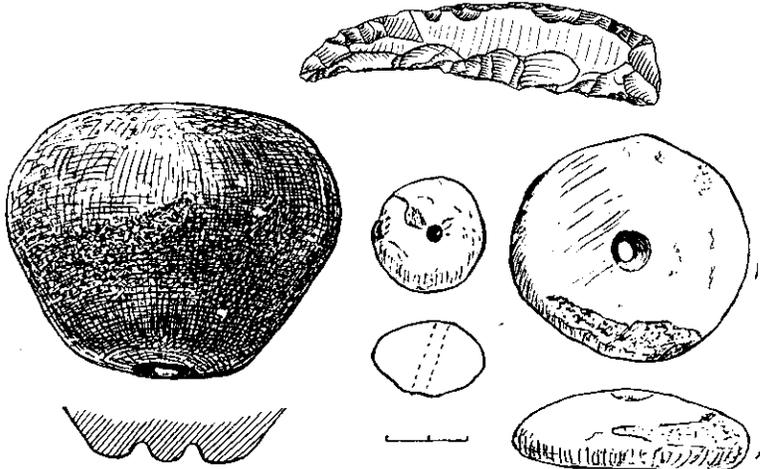

Рис. 12. Глиняні пряслиця, кам'яна булава та крем'яний серп.

подарстві жителів. Матеріал Андрусівського поселення дає нові дані для з'ясування питань взаємовідносин степової пізньозрубної і лісостепової культур епохи бронзи. Наявність в лісостепу і степу багатьох спільних елементів культури (кераміка і бронзові вироби) підтверджують досить глибокий взаємозв'язок племен цих територій.

Незважаючи на спільні риси, властиві ряду пам'яток білогрудівської і чорноліської культур Правобережжя, в матеріалі Андрусівського поселення спостерігаються, проте, свої, своєрідні риси, що простежуються, головним чином, в керамічному комплексі. Насамперед, привертає увагу повна відсутність витягнутих тюльпаноподібних посудин з відігнутими назовні вінцями (які характерні для білогрудівських пам'яток і зустрічалися в землянках Суботівського городища) та мініатюрних посудин, поширених в зольниках Уманщини і серед чорноліських пам'яток.

Значно слабше, ніж серед білогрудівських пам'яток, представлені тут лощені посудини. Основна маса столового посуду старанної виробки на Андрусівському поселенні має дуже гладку, але не лощену поверхню.

Гірше, ніж на матеріалі Суботівських землянок, простежуються тут риси, характерні для білогрудівських пам'яток Уманщини. Це пояснюється, очевидно, деякою ізольованістю розташування Андрусівського поселення в межиріччі Тясмина і Дніпра: воно є найбільш східним серед інших пам'яток правобережного Придніпров'я.

Розвідками Кременчуцької експедиції 1955—1956 рр., проведеними В. М. Даниленком та В. К. Гончаровим, тут же, в межиріччі, на піщаному березі того ж болота Інбек біля сіл Адамівки та Рацево, а також в інших місцях були відкриті залишки поселень кінця епохи бронзи з керамікою, аналогічною андрусівській.

Отже, нам здається, що на східній границі Правобережжя, крім нижнього шару Суботівського городища, відомі ще поселення, які можна вважати локальним варіантом пізньобілогрудівської та ранньочорноліської культур кінця епохи бронзи, що стали основою складання культури племен ранньозалізного віку.

Е. А. БАЛАГУРІ

(Львів)

МОГИЛЬНИК КУЛЬТУРИ НОА НА СТАНІСЛАВЩИНІ

Могильник розташований за 2 км на захід від села в урочищі Вертеби, яке є частиною високого берега невеликої улоговини з безіменним струмочком. Його територія трохи понижується на північ, далі переходить стрімким уступом (6 м заввишки) в надзаплавну терасу згаданого струмочка.

На могильник натрапили випадково в 1957 р. під час добування каменю в колгоспному кар'єрі.

В 1958 та 1959 рр. на могильнику (рис. 1) була розкрита площа в 3788 м² і виявлено 156 скорчених тілопокладень пізньобронзового часу, 2 тілопальних поховання ранньозалізного періоду і 10 тілопокладень перших століть н. е.¹

В 1959 р. в 450 м на північний захід від могильника було відкрито в урочищі Олеччина поселення одночасне могильнику.

В цій статті розглядаються матеріали з поховань пізньобронзового часу. Над 156 похованнями цього часу не простежувалось насипів або інших позначень. Проте жодне поховання не було перекрите або порушене іншими, тому можна припускати, що місця поховань були якось позначені.

Поховання розташовані на різній віддалі одне від одного (0,3—6 м). В східній, західній, південно-західній і південно-східній частинах могильника були значні скупчення поховань, в інших частинах їх було менше, тут віддаль між похованнями становила 0,3—2 м. Глибина поховань 0,3—1 м від сучасної поверхні. Вони знаходились в чорноземі або в прошарку жовто-сірої глини.

Контури могильних ям виявлені в 38 похованнях, — оскільки вони виступили в прошарку жовто-сірої глини. Форма ям, в основному, овальна, розміри від 0,75×0,35 і до 1,2×0,85 м. Одне поховання (№ 78) було обкладене з двох боків великими каменями (рис. 2).

Всі поховання скорчені, ноги підігнуті колінами вверху, руки зігнуті в ліктях і підняті вверху перед обличчям (рис. 3). В окремих випадках руки були на поясі або кожна рука — в різному положенні. Траплялися кістяки, окремі частини яких знаходились в переміщеному положенні або були відсутні. Так, в похованнях № 105 і 133 не було голови. В 29 могилах через погану збереженість не вдалося визначити орієнтації та інших деталей ритуалу.

Із 127 тілопокладень 65 лежали на лівому, а 62 — на правому боці. З 65 поховань, що лежали на лівому боці, 54 були орієнтовані головами

¹ Розкопки проводила експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР.

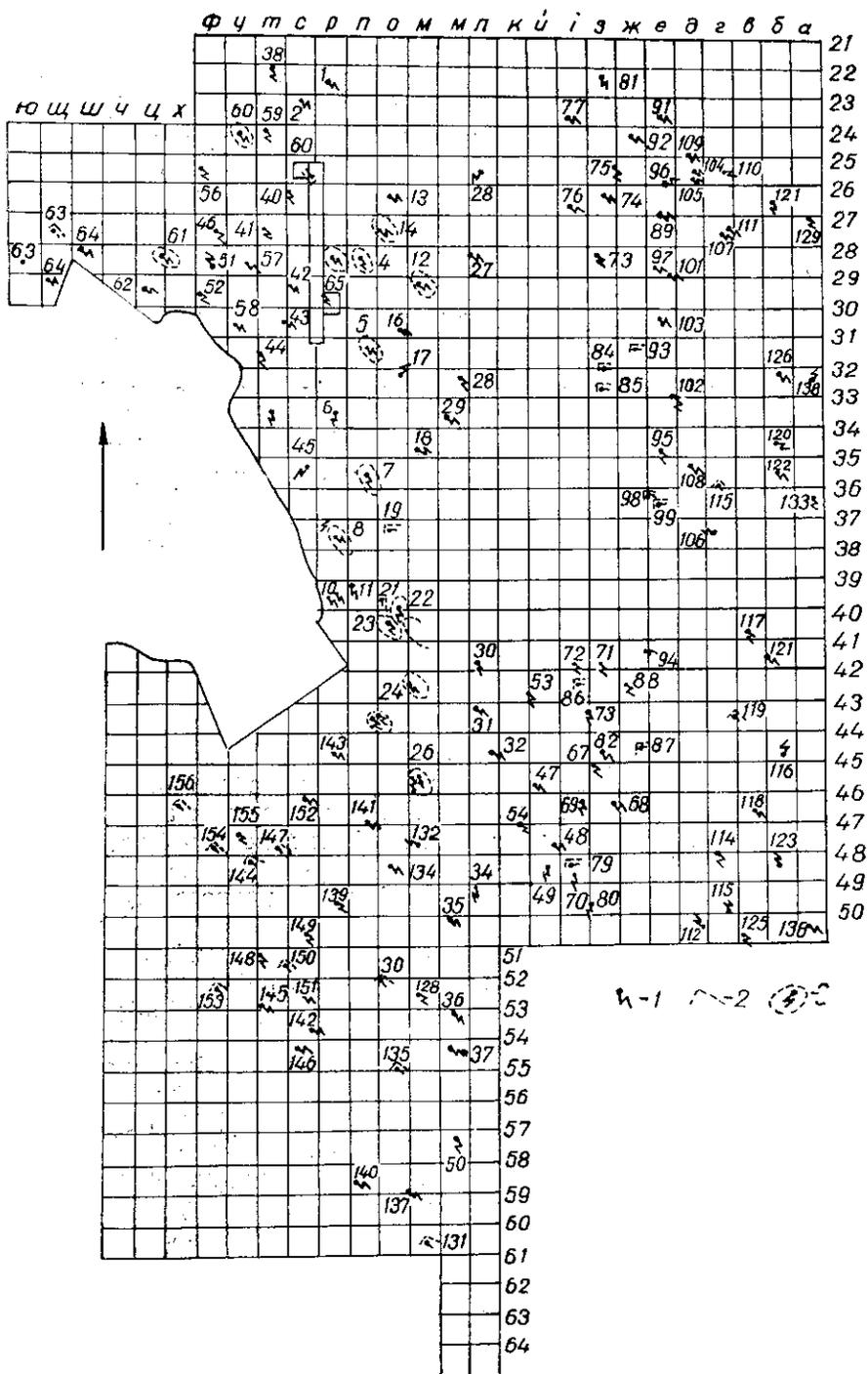

Рис. 1. План розкопу могильника пізньобронзового часу біля с. Острівць, Станіславської області.

на північний захід і обличчям на південний захід. Інші 11 поховань були орієнтовані головами по-різному: 5 — на північ і обличчям на схід, 2 — на захід і обличчям на північ, по одному — на північний схід, південний схід, схід і південний захід.

Рис. 2. Поховання № 20.

Із 62 поховань, що лежали на правому боці, 45 були орієнтовані головами на північний захід і обличчям на південний захід, 5 — на північ і обличчям на захід, 6 — на захід і обличчям на південь, 5 — на пів-

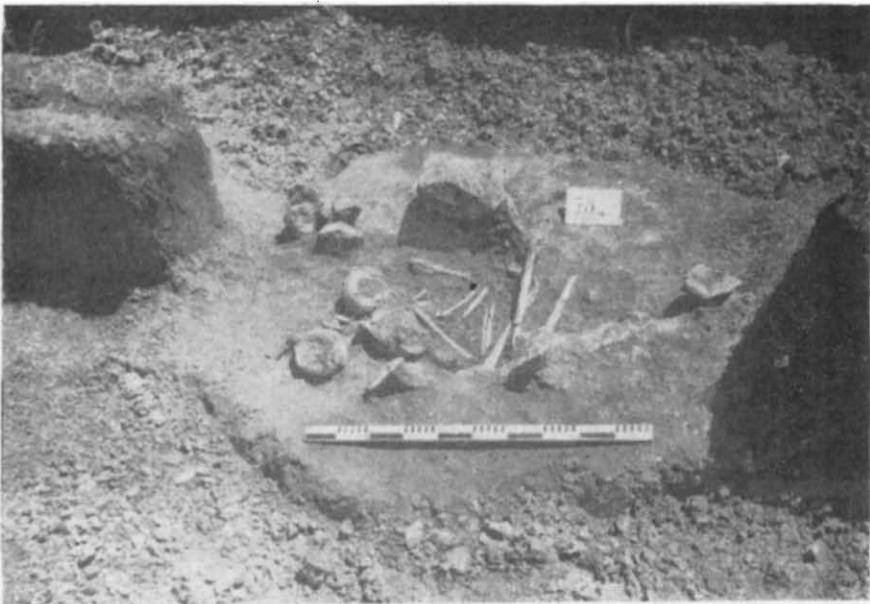

Рис. 3. Поховання № 78.

денний схід і обличчям на північний схід, 1 — на північний схід і обличчям на північний захід.

Через погану збереженість більшості кістяків та характер похоронного ритуалу (скорчення) тільки в окремих випадках вдалося визна-

чити стать покійника. Крім поховань дорослих осіб — чоловіків і жінок, досить багато поховань грудних дітей (10)² та підлітків (6)³.

Поховання, яка правило, були індивідуальні, і тільки в одному випадку виявлено подвійне тілопокладення (поховання № 25). В овальній ямі розміром 1,6×1,15 м, на глибині 0,75 м від поверхні виявлені два скорчені на правому боці кістяки, які лежали один біля одного, орієнтовані головами на північний захід. Правий, очевидно чоловічий кістяк, мав сильно підігнуті ноги, його ліва рука лежала долонею на ший сусіднього (жіночого?) кістяка, а права була зігнута в лікті і піднята долонею перед обличчям. Череп роздавлений, інші кістки збереглися добре. Від лівого кістяка залишилися лише пошкоджений череп, кілька хребців і тазових кісток. Між головами стояла посудина, а біля лобової кістки лівого кістяка — друга, роздавлена посудина. Виявлення кістяків в одній ямі, їх положення, спосіб розміщення посудин свідчать, без сумніву, про подвійне поховання.

В похованні № 10 поруч з кістяком дорослої людини (жінки?) знаходились кістки грудної дитини.

Із 156 поховань 115 супроводились речовим, в основному керамічним інвентарем, решта — безінвентарні поховання. Речовий інвентар за кількістю досить скромний. Найбагатішими були 13 поховань, в яких знайдено по три посудини, в 40 похованнях — по дві, а 62 поховання супроводились лише однією посудиною.

В окремих похованнях, крім кераміки, виявлені також бронзові шпильки, шило, мергелеві намистини, крем'яні відщепи та ікло кабана, а також кістки тварин, очевидно, залишки їжі, покладеної покійникові. Особливо цікавим в цьому відношенні є поховання № 20, виявлене на глибині 0,8 м від поверхні в майже прямокутній ямі довжиною 1,6 і шириною 1,2 м. Кістяк лежав скорченим на правому боці, орієнтований головою на північ. На долонях рук стояла маленька посудина з двома ручками. Вище від посудини, недалеко від обличчя, лежав крем'яний відщеп. Нижче кісток тазу стояла велика миска, а біля стоп ніг — менша миска. У великій мисці лежали дві великі кістки тварини.

Посудини ставились біля покійників в різних місцях. Так, в 72 випадках вони знаходились перед обличчям, причому в 23 з цих випадків вони стояли на долонях рук, в п'яти — перед грудьми або на них, в чотирьох — біля пояса, у восьми — біля ніг, в п'яти — за спиною і, на решті, в 37 — за головою.

Ще не вдалося простежити будь-якого закономірного зв'язку між орієнтацією чи положенням покійника та наявністю або відсутністю речового інвентаря, а також його розміщенням.

На площі могильника в різних місцях виявлені окремі посудини, не пов'язані з похованнями.

Можливо, вони походять з давно знищених поховань і мали якусь ритуальне призначення.

* *
*

Розкопки могильника дали досить численний і характерний за видами і типами керамічний матеріал.

Всього виявлено 149 цілих посудин або характерних уламків. Усі посудини були виліплені досить старанно з глини, перемішаної з дрібною жорствою, шамотом і піском. Доволі часто поверхня їх згладжувалась або й пролущувалась. Колір поверхні темно-сірий, коричнюватий або бурий. Випал здебільшого добрий.

² Поховання № 9, 11, 16, 22, 38, 44, 84, 122, 134, 146.

³ Поховання № 28, 43, 47, 49, 104, 143.

За видами можна виділити в цьому комплексі посудини з двома ручками і одною ручкою, миски, горщики, чарки і посудинки з маленькими вушками.

1. Посудини з двома ручками (рис. 4) складають найбільшу групу: до цього виду належить 97 посудин. Вони різного розміру, від 4,5 до

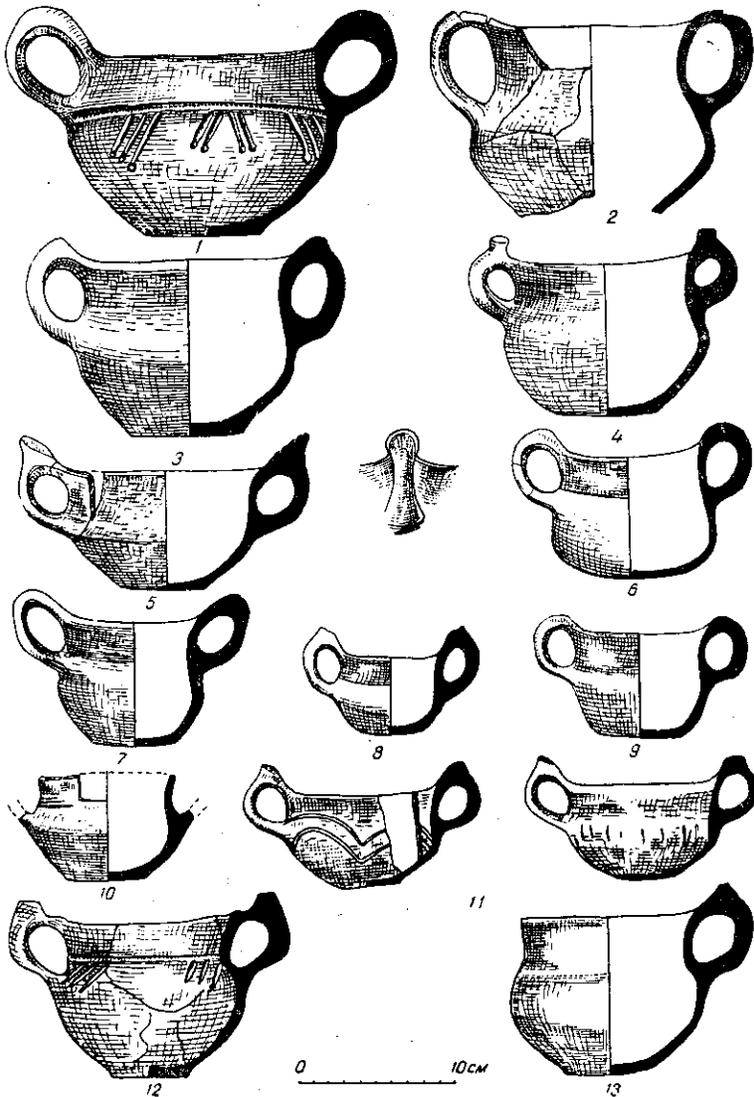

Рис. 4. Посудини з двома ручками.

1 — з поховання № 34; 2 — з поховання № 8; 3 — з поховання № 5; 4, 7 — з поховання «А»; 5 — з поховання № 10; 6 — з поховання № 20; 8 — з поховання № 16; 9 — з поховання № 19; 10 — з поховання № 14; 11 — з поховання № 19; 12 — з поховання № 78; 13 — з поховання № 23.

16 см висотою, мають плоске дно, сильно опуклий бочок, низьку циліндричну шийку, інколи з тріхи відігнутими вінцями, з рівно досередини зрізанням або заокругленим краєм. Ручки плоскі, петельчасті, виходять з краю вінця і піднімаються вище них, нижнім кінцем прикріплені під шийкою. На перегині вони бувають прикрашені конічним рівнозрізаним чи круглим плоским виступом або виступом, що закінчується круглою площадкою. Доволі часто верхня частина ручок сформована у вигляді двосхилого ребра.

Посудини, в основному, не орнаментовані. Тільки шість посудин прикрашені заглибленим орнаментом. В одній з них по шийці проходив горизонтальний жолобок, а по плічках — дві пари косо розташованих жолобків. Під ручками були паралельні жолобки. Усі вони закінчувались

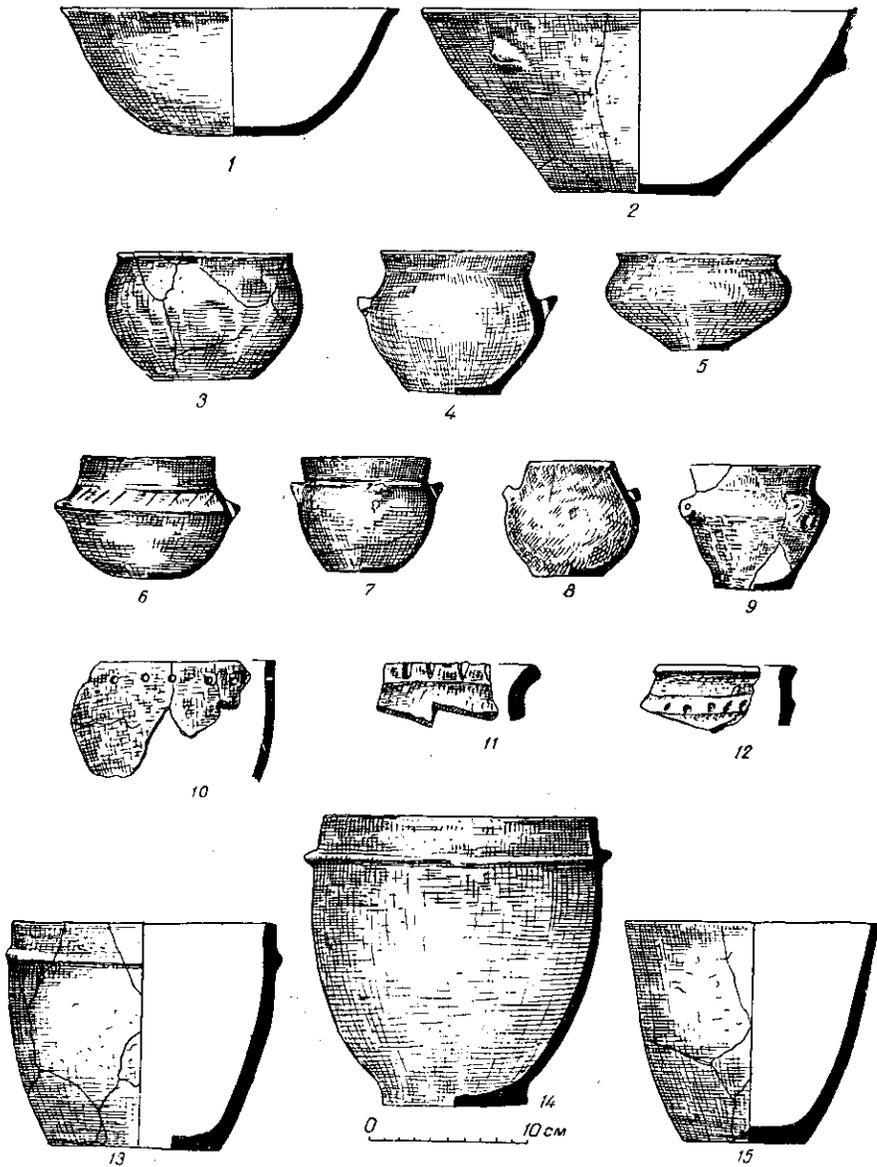

Рис. 5. Горшки.

1, 2 — з поховання № 20; 3 — з поховання № 70; 4 — з поховання № 35; 5 — з поховання № 32; 6 — з квадрату II — 48; 7 — з поховання № 119; 8 — з поховання № 27; 9 — з квадрату P-37; 10 — з поховання № 41; 11 — з квадрату P-26; 12 — з поховання № 24; 13 — з поховання № 9; 14 — з поховання № 85; 15 — з поховання № 16.

внизу круглими ямками (рис. 4, 1). Друга посудина прикрашена з двох боків виступом. Під шийкою третьої посудини знаходився горизонтальний жолобок, нижче якого з двох боків нанесено по три скісні канелюри (рис. 4, 12). Четверта посудина прикрашена по найбільшій опуклості бочка групами потрійних вертикальних канелюр. Орнамент п'ятої посудини складається з горизонтального жолобка під шийкою, ряду круглих

пальцьових вдавлень нижче жолобка та опуклостей по бочку, обведених зверху двома дугастими канелюрами. Шоста посудина прикрашена з одного боку двома паралельними хвилястими канелюрами, а з другого, по найбільшій опуклості бочка,— вертикальними канелюрами (рис. 4, 11).

2. Посудини з одною ручкою (рис. 4, 13) представлені чотирма екземплярами, які різняться між собою деякими деталями. Три посудини (висота 9, 10 і 12 см) мають плоске денце, опуклий бочок, низьку циліндричну шийку з рівно зрізаним або заокругленим краєм вінець. Четверта посудина (висота 8 см) мала плоске дно, незначний опуклий бочок з низькою циліндричною шийкою, рівно зрізаний край вінець. Ручка у цих посудин петельчата, виходить з краю вінець, піднімається трохи вище їх, нижньою насадою прикріплена під шийкою.

3. Горщики (рис. 5, 10) займають по кількості друге місце після посудин з двома ручками. Всього виявлено 36 цілих або фрагментованих посудин цього виду. Вони різних розмірів, 8—21 см висоти, мають плоскі дінця, іноді трохи опуклі стінки та рівно зрізані або заокруглені краї вінець, інколи нечітко виділену шийку. Один з горщиків має тюльпано-подібну форму.

Більшість горщиків прикрашено нижче вінець гладким ребристим відтягнутим валиком, на якому інколи знаходились 4—5 виступів (рис. 5, 14). Під вінцями інколи є наскрізні або ненаскрізні зовні проколоти дірки з круглими опуклостями (горошинами) зсередини (рис. 5, 10).

4. Миски представлені чотирма цілими і уламками двох посудин. Миски мають плоске денце і трохи опуклий бочок. Нижче вінець розміщені три малі ручки-упори. Висота мисок 5—12 см (рис. 5, 1, 2).

5. Мисочковидна чарка має широкий біконічний бочок із заокругленим переломом, трохи відігнуті вінця та плоске денце. Висота 6,5 см (рис. 5, 5).

6. Малі посудини з вушками представлені чотирма типами. Перший тип: посудина з плоским денцем, опуклим бочком і звуженим горлом, край рівно зрізаний. Вушка зроблені на найбільшій опуклості бочка і проколоти вертикальними дірками. Висота 8 см (рис. 5, 8). До другого типу належить посудина, яка має плоске денце, широкі, високо підняті плічка, відігнуті вінця з заокругленим краєм. На плічках розміщені три горизонтально проколоти вушка. Висота 8,5 см (рис. 5, 9).

Третій тип представлений трьома посудинами, які мають плоске денце, опуклий бочок, низьку циліндричну шийку і злегка відігнуті вінця. По найбільшій опуклості бочка знаходяться на протилежних боках два вушка з вертикально проколотими круглими дірками. Посудини різняться між собою розмірами: висота їх 7,7—9,5 см (рис. 5, 4). Одна з них прикрашена заглибинами по вінцях, інша—навколо основи шийки двома горизонтальними лініями і нижче—групами потрійних коротких скісних ліній, розміщених у рівних відступах по плічку (рис. 5, 6).

Четвертим типом є посудинка, яка має подібну форму бочка, але високі, трохи розхилені вінця і чотири малі вушка з вертикальними дірками, розташовані по плічку. Висота 9,5 см (рис. 5, 7).

На могильнику, крім керамічного матеріалу, знайдені вироби з бронзи. В похованнях № 2, 23, 120, 133 і на площі могильника виявлено по одній шпильці із згорнутою в трубочку головкою (рис. 6, 3—5, 7, 8); в похованні № 27—чотиригранне шило (рис. 6, 9); в похованні № 133—перстень, зроблений з бронзової пластинки (рис. 6, 2), та бронзова голка (рис. 6, 6); в похованні № 94 біля шиї покійника виявлені два маленькі кільця, очевидно, від ланцюжка, виготовленого з бронзового дроту (рис. 6, 10); на площі могильника на глибині 0,65 м від поверхні виявлено браслет з роз'єднаними кінцями (рис. 6, 11).

Цікавою є шпилька з поховання № 75 з півкруглою головкою і чо-

тирма виступами (протуберанцями) на верхній частині стержня. Головка і стержень шпильки вище протуберанців прикрашені насічним орнаментом (рис. 6, 1).

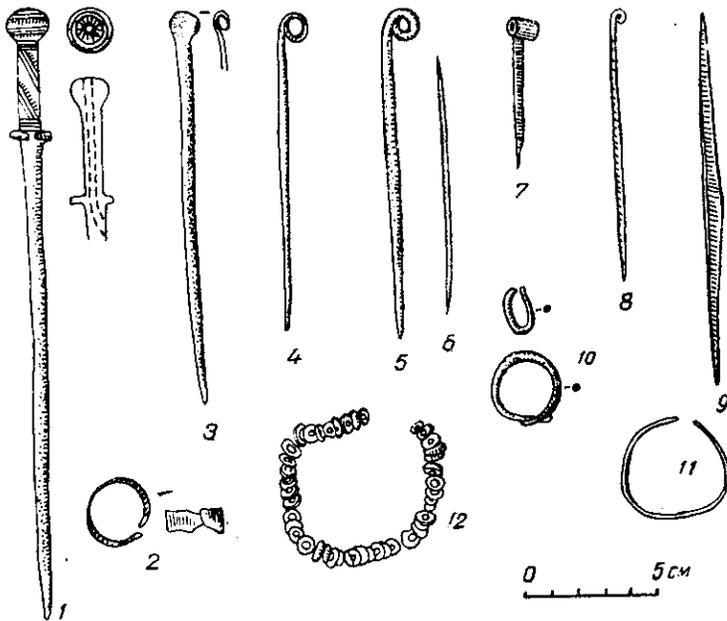

Рис. 6. Вироби з бронзи.

1 — з поховання № 75; 2, 3, 6 — з поховання № 133; 4 — з поховання № 120; 5 — з квадрату Ф-50; 7 — з поховання № 8/2; 8 — з поховання № 23; 9 — з поховання № 27; 10 — з поховання № 94; 11 — з квадрату С.—26; 12 — з поховання № 15.

В похованні № 15 трапився разок (43 штук) круглих плоских намистинок, виготовлених з мергелю (рис. 6, 12).

* *
*

На Середньому Подністров'ї і в Попрутті були виявлені пам'ятки з матеріалами, аналогічними Острівецькому могильнику.

Перш за все, слід назвати матеріали з нижнього горизонту на поселенні в с. Магала, Чернівецької області⁴. Виявлені тут залишки житлових споруд супроводилися численним фрагментованим керамічним матеріалом, подібним до кераміки з Острівця. Так, зустрічалися тут посудини з петельчастими ручками, прикрашені на перегині конічним або гострозрізаним гудзиком, або з гострим ребром; слабо профіліровані горщики, прикрашені під вінцями рядом ненаскрізних проколів, а нижче них — горизонтальним відтягнутим суцільним, іноді розчленованим валиком; широкі миски і малі посудини з вушками. Тут же, поряд з іншими бронзовими речами, була виявлена шпилька з протуберанцями, цілком подібна до шпильки з Острівецького могильника. Весь матеріал, виявлений в нижньому шарі поселення в с. Магала, Г. І. Смирнова зараховує до групи пам'яток Монтеору — Ноа і датує приблизно X—XI ст. до н. е.⁵

Аналогічний могильниковому керамічний матеріал відомий і в ряді інших пунктів Середнього Подністров'я. Мова йде про поселення біля

⁴ Г. І. Смирнова, Поселення позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала, Черновицкой области, КСИИМК, в. 70, 1957, стор. 99—107.

⁵ Г. І. Смирнова, Поселення культуры фракийского гальштата на Буковине, КСИА, в. 7, 1957, стор. 58—59.

сіл Оселівка, Кельменці, Бурдючи і Берново, Чернівецької області. Цей матеріал А. І. Мелюкова відносить до пам'яток типу Ноа і датує його XI—IX ст. до н. е.⁶

Згадані керамічні матеріали являють собою найближчі за територією аналогії до керамічного комплексу з Острівця.

Більш широко і повно представлені такі матеріали в межиріччі Пруту і Серету та в Семиградді на території Румунії⁷. В Молдові (Румунія) аналогічний могильниковому керамічний матеріал відомий в поселеннях Трушешті⁸, Корлетені⁹, Андрієшені¹⁰, долині р. Валія Лупулуй¹¹ та в могильниках Трушешті¹², Гольбокі¹³ і Кошальці-Арпушуле де Сус¹⁴.

Кераміка цих пам'яток характеризується, головним чином, посудинами з петельчастими ручками, прикрашеними на перегині виступами або гребенями. Як вказують румунські дослідники, вони аналогічні культурі Ноа в Трансильванії, де вже відомо близько 40 місцезнаходжень пам'яток цієї культури¹⁵.

Тут слід зауважити, що вищезгадані могильники в Трушешті і Гольбокі (Молдова) аналогічні Острівецькому не тільки за керамічним матеріалом, а й за обрядом поховань.

На могильнику в Трушешті було виявлено 118 скорчених тілопокладень, які лежали на правому і лівому боці, переважно орієнтовані головою на північний захід і на північ¹⁶. Інвентар при них був дуже бідний і складався з двох-трьох посудин. Бронзових речей в похованнях виявлено дуже мало.

Цей могильник румунські археологи відносять до пам'яток культури Ноа і датують його кінцем бронзи і початком залізної доби¹⁷.

Другий могильник в с. Гольбокі дав, крім 16 скорчених тілопокладень, і останки тілоспалення в урнах. За наявністю керамічного інвентаря і бронзових прикрас, румунські дослідники відносять його до культури Ноа і датують ранньою фазою гальштату¹⁸.

Бронзові речі Острівецького могильника, головним чином шпильки із закрученою в трубку головкою, мають дуже широкий хронологічний і територіальний діапазон, починаючи від доби бронзи і кінчаючи ранньозалізним часом. Шпилька з чотирма виступами (протуберанціями) на шийці, яка вже згадувалась, близька до шпильки з поселення с. Магала. Крім того, подібні шпильки виявлені в тілопальному похованні в Улашковцях¹⁹, на території УРСР²⁰ і на Кавказі²¹. А. М. Таллгрєн вважає ці шпильки привізними із Заходу і датує їх раннім залізним часом²².

⁶ А. І. Мелюкова, Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья, МИА, № 64, 1958, стор. 9—11.

⁷ Studii și cercetări de istorie veche, IV, 1953, стор. 443—485; Archeologiai értésítő, 86, 1959, стор. 61—62.

⁸ Materiale și cercetări arheologice, т. III, 1957, стор. 208, табл. VII, 1, 2, 4, 5; стор. 11, табл. XI, 3; табл. XII, 1, 2.

⁹ Studii..., 1, 2, IV, 1953, стор. 417, рис. 20, 3—6; стор. 418, рис. 21, 2—4; рис. 22, 1, 2, 4, 8, 9, 10, 12.

¹⁰ Materiale..., т. V, 1959, стор. 333, рис. 6, 4, 11; стор. 334, рис. 7.

¹¹ Materiale..., т. III, 1957, стор. 170, рис. 7, 2, 3.

¹² Studii..., III, 1952, стор. 79, рис. 13; стор. 80, рис. 14; Studii..., 1, 2, IV, 1953, стор. 25, рис. 14; стор. 26, рис. 15; рис. 16, 1; M. Petrescu-Dimbovita, Les principaux resultats des fouilles de Trutești, Anale Stiintifice ale Universitatii Ali Cura din Iași, m. III, 1957, стор. 10, рис. 11.

¹³ Studii..., III, 1952, стор. 106, рис. 12.

¹⁴ Materiale..., т. IV, 1958, стор. 134—138.

¹⁵ D. Petrescu, Einige Bemerkungen zur Bronzezeit Siebenbürgens, Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 7, 1956, стор. 317—318.

¹⁶ Studii..., III, 1952, стор. 75—83; 3, 4, 1953, стор. 456—460.

¹⁷ Studii..., 1, 2, 1953, стор. 26—27.

¹⁸ Studii..., III, 1952, стор. 103—111.

¹⁹ А. І. Мелюкова, Памятники скифского времени, стор. 39, рис. 5, 21; стор. 27.

²⁰ А. М. Таллгрєн, La Pontidi prescythique, ESA, II, 1926, стор. 205.

²¹ А. М. Таллгрєн, Caucasian monuments, ESA, V, 1930, стор. 144, 153.

²² А. М. Таллгрєн, La Pontidi prescythique, стор. 207.

Більш поширені шпильки з протуберанцями в Румунії. Вони відомі з поселень Трушешті і Корлетені²³, з бронзового скарбу в Іара де Йош²⁴, в окремих знахідках з Вард, Бод-Брендорфа, Кронштадт-Марієнбурга (Семиграддя)²⁵, Санкрайу де Мураш²⁶ і Секельфельда²⁷.

Ці шпильки на основі скарбу з Іара де Йош датовані пізньою бронзою²⁸. А. М. Таллген датує їх раннім гальштатом²⁹, а М. Рошка відносить шпильки до Семиграддя до скіфського часу³⁰.

Румунські дослідники вважають, що шпильки з протуберанцями є типовими серед бронзових речей культури Ноа³¹.

Як бачимо з наведених фактів, на сьогодні ще немає єдиної думки в датуванні матеріалів типу речей Ноа. Не можна ще встановити і хронологічні рамки для Острівецького могильника, але за наявністю виявлених матеріалів і відомих приблизно датованих аналогій могильник можна віднести до пізньобронзового часу (XI—IX ст. до н. е.).

Острівецький могильник є найбільш північно-західним серед відомих до цього часу пам'яток типу Ноа на Середньому Подністров'ї.

Слід звернути увагу на те, що в керамічному комплексі Острівецького могильника, а також і в інших пам'ятках типу культури Ноа в Середньому Подністров'ї спостерігається схожість деяких форм посуду, головним чином горщиків і мисок, з матеріалами, характерними для білогрудівської культури³². Така схожість не простежується в кераміці культури Ноа в Румунії.

В керамічному комплексі Острівецького могильника є кілька орнаментованих посудин з двома ручками та тюльпаноподібний горщик, які мають схожість з посудинами таких же видів комарівської культури³³. На могильнику виявлено також поховання (№ 78), обкладене великими каменями. Супровідний інвентар в цьому похованні складався з трьох посудин з двома ручками, дві з них прикрашені вздовж бочка вертикальними канцелюрами, а на шийці — горизонтальним жолобком. Звичай обкладувати покійників каменями відомий в похованнях комарівської культури³⁴, а подібні орнаментовані посудини виявлені як в комарівській³⁵, так і в культурі Монтеору³⁶.

Ці наведені нами факти поки що недостатньо переконливі для того, щоб говорити про якісь певні зв'язки між культурами Ноа і комарівською, але такі зв'язки не виключені. Виявлені за останній час в Середньому Подністров'ї пам'ятки цього типу мають явно південне походження, однак їм властиві і певні локальні риси.

²³ Studii., 3—4, IV, 1953, стор. 474.

²⁴ M. Roska, A székely-föld őskora, Kolozsvár, 1929, стор. 32—33; стор. 37, рис. 46, 3.

²⁵ T. Sulimirski, Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen, Wiener Prähist. Zeitschr., XXV, 1938, стор. 138.

²⁶ M. Roska, вказ. праця, стор. 60, рис. 75, 1.

²⁷ Там же, стор. 60, рис. 75, 2.

²⁸ T. Sulimirski, вказ. праця, стор. 139.

²⁹ A. M. Tallgen, La Pontide., стор. 207.

³⁰ M. Roska, вказ. праця, стор. 72—73.

³¹ D. Petrescu, Einige Bemerkungen..., стор. 317.

³² О. Ф. Лагодовська, Поселення часу пізньої бронзи в с. Сандраки, Археологія, IX, 1954, стор. 135, табл. 1, 2, 3, 14; стор. 138, табл. 11, 1, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 14, 15.

³³ І. К. Свешніков, Підсумки дослідження культури бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля, Львів, 1958, стор. 25.

³⁴ І. К. Свешніков, Пам'ятники племен бронзового века Прикарпаття и Западной Подолны, Автореферат диссертации, М., 1958, стор. 18.

³⁵ Там же, стор. 12, 13; І. К. Свешніков, Підсумки дослідження..., стор. 25.

³⁶ E. Dupageau-Vulpe, Le necropole de l'age du bronze de Poicna, Dacia, V—VI, 1935—1936, рис. 6, 7.

М. Ю. Смішко, КАРПАТСЬКІ КУРГАНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.

Вирішення дискусійних питань, пов'язаних з визначенням історії Подніпров'я та Подністров'я в першій половині I тис. н. е. залежить, насамперед, від нових матеріалів польових досліджень. Опрацювання матеріалів розкопок є копітким, складним і відповідальним і, водночас, першорядним завданням археологів. М. Ю. Смішко, поставивши перед собою мету монографічно висвітлити Карпатську групу археологічних пам'яток, пішов назустріч цим невідкладним потребам.

Окремі пам'ятки Карпатських курганів виявлені вже наприкінці XIX ст. Тоді ж на одній з них Й. Сомбаті був розкопаний один курган. Пізніше матеріали поповнювались, головним чином, за рахунок випадкових знахідок. Більш широко досліджування і розкопки курганів проведено в 30-х роках К. Журовським, Я. Пастернаком, М. Смішком і Т. Сулімирським. В радянський час Карпатські кургани розкопувалися М. Ю. Смішком та Б. О. Тимощуком.

В результаті цих робіт тепер відомо понад сто розкопаних курганів, значну частину з яких (49) розкопав автор монографії — М. Ю. Смішко. І хоч не весь здобутий матеріал в однаковій мірі добре документований, в монографії зібрано, описано і систематизовано все, що досі зроблено.

Монографія М. Ю. Смішка «Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е.» (Вид-во АН УРСР, 1960) має 17 друкованих аркушів, складається з передмови, 6 розділів тексту, 21 таблиці ілюстрацій. До праці додана «Зведена таблиця досліджених курганів».

Щодо змісту робота розбивається на три приблизно урівноважені частини. В першій, описовій, частині подані історія дослідження та характеристика матеріалу (розділи I—II). Друга частина (розділи III та IV) присвячена загальній характеристиці та аналізу поховальних обрядів і речового інвентаря. І нарешті, в третій частині (розділи V—VI) встановлюється хронологія, порушуються питання про господарський устрій, торгові відносини, генетичні зв'язки населення і робиться спроба його етнічного визначення.

В першому розділі подано історію археологічного дослідження Прикарпаття та Карпатських курганів. Наведені автором факти свідчать про те, що увага, приділювана польовим дослідженням цієї важливої групи пам'яток, зокрема в радянський період, не відповідає їх значенню для розуміння історичного процесу в Придністров'ї. Великою прогалиною досліджень є повна відсутність розкопаних поселень.

В другому розділі — «Результати розкопок підкурганних поховань карпатського типу» за алфавітом розміщені описи окремих пам'яток, де провадилися розкопки. В опис входять відомості про локалізацію і розміри могильників, по можливості детально висвітлюються результати розкопок кожного з курганів, його розміри, кострища і всі зв'язані з похованням деталі, а також супровідний інвентар. На таблицях подані плани курганів та фотографії або рисунки речових знахідок. В значній мірі полегшує користування цим матеріалом вже згадувана «Зведена таблиця досліджених курганів», де в стислій формі зібрано весь фактичний матеріал.

Публікація монографії М. Ю. Смішка розширює нашу джерелознавчу базу, оскільки в розпорядження археологічної науки надходить в основному добре документований і чітко описаний матеріал, що відкриває певні можливості для широкого кола дослідників. Цей розділ монографії виграє би ще більше, коли б якість ілюстративного матеріалу була вищою. Погане враження складає строкатість і різноманітність рисунків, на яких, як правило, не відчувається фактура, відсутні профілі та перерізи. Це в повній мірі відноситься і до датуючого амфорного матеріалу (табл. VI, 1; табл. VII, 9; табл. X, 10; табл. XV, 3). В деяких випадках на рисунку (фото) неможливо помітити орнамент, описаний в тексті¹. Було б значно краще також, якби до планів курганів були додані їх профілі.

Загалом же перша частина монографії дає повну характеристику всіх груп археологічних матеріалів і безумовно стане основою для багатьох нових досліджень.

¹ Так, на табл. IX, 3 майже не помітний орнамент, який описано на стор. 24. Ще більше це стосується табл. X, 4, стор 32—33, та табл. XI, 3, стор. 35.

Друга частина праці, як зазначалося, присвячена аналізу описаного в першій частині матеріалу. В третьому розділі — «Поховання та поховальний ритуал» автор приходить до висновку, що специфічною ознакою Карпатських курганів є «виключно гілопальний поховальний ритуал» із «спаленням померлого на місці поховання» та «різноманітність способів поховання останків від кремації». Таких способів або типів є три: урновий, ямковий та поверхневий. Кожен з них, в свою чергу, має варіанти. Так, в урновому типі виділяється особливий, урново-ямковий варіант. В ямковому, крім основного, виділяються поховання у великих ямах та ямково-кострові. У поверхневому типі є три варіанти: поховання на горизонті (останки кремації залишені в непорушеному стані), поховання, в яких рештки костра згорнуті набік, і поховання, в яких на поверхні кострища лишалася частина останків, а решта вміщувалася в ямках.

М. Ю. Смішко негативно відповідає на питання про можливість територіальної чи хронологічної локалізації певних варіантів поховальних обрядів, підкреслюючи, що різні типи поховань зустрічаються в одних і тих же могильниках. Ця, вже згадана, різноманітність поховальних варіантів є «одною з характерних ознак похоронного ритуалу» носіїв культури Карпатських курганів. В праці підкреслено також наявність в усіх похованнях певної кількості уламків керамічного посуду, який кидали на костер під час спалювання покійника. Детально розглянуто також інші сторони поховального ритуалу (наявність супровідного інвентаря, поховальних ямок, їх розміщення на кострищах і т. д.). Цінним є спостереження автора про те, що «своєрідні риси поховального ритуалу відмічаються на дослідженій території як в попередній, до культури Карпатських курганів, так і в наступній після неї час».

Уся сукупність наведених автором даних переконливо свідчить про те, що Карпатські кургани можна розглядати як «окрему територіальну у хронологічну групу пам'яток». В цьому полягає одне з певних досягнень М. Ю. Смішко.

В праці робиться спроба вяснити територію поширення культури Карпатських курганів, яка розташована, згідно наявних даних, в основному «вздовж радянської частини північних Карпат від верхів'їв Серету на сході та Стрию на заході». Ступінь дослідження дозволяє автору вважати в більшій мірі вясненою лише північну та східну межі, які проходять по Дністру (поміж Серетом та Стриєм) та по Серету. Але «...відомі зараз розрізнені пам'ятки цього типу дають змогу припускати поширення їх на великій території, що мабуть охоплювали Семиграддя, наше північне і південне підгір'я та південні райони Польщі», — пише М. Ю. Смішко.

Отже, якщо питання про своєрідність культури Карпатських курганів можна вважати розв'язаним в монографії, то з'ясування території її поширення ще вимагає дальших польових досліджень, в першу чергу в південних підгір'ях Карпат.

Четвертий розділ присвячений аналізу речового інвентаря, виявленого «більше ніж у половині поховань карпатської групи».

Найбільше місце в книзі займає загальна характеристика керамічного посуду, представленого 140 цілими посудинами та багатьма уламками. Кружальний посуд (горшки, миски, глеки, чарки) становить приблизно 80% цілих посудин. Однак серед уламків переважає ліпний посуд (в основному горщики, зрідка — миски та чарки), тому автор вважає, що роль обох груп посуду в господарстві була приблизно рівною. Виділяючи в кожній з форм цілу низку груп, автор старанно добирає кожній з них аналогії серед матеріалів суміжних з Карпатськими курганами культур², зупиняється також на характеристичні прізвиську посуду і робить висновок про «залежність появи кружальної техніки у носіїв Карпатських курганів від зв'язків з подунайським римським гончарством». В цьому погляді автора збігаються з поглядами деяких інших дослідників (Ян, Ріхтгофен, Свобода, Кольник), проте, вопереч думці більшості дослідників, М. Ю. Смішко вважає, що круг у Прикарпатті з'явився не в IV, а в III ст. н. е.

Характеризуючи інші речі поховального ритуалу (фібули, пряжки, браслети, гривні, намисто, ножі, прясла, предмети кінської збруї) автор висловлює думку про зв'язки носіїв Карпатських курганів з племенами південно-східних та західних територій, а також Центральної Європи. Порівнюючи керамічний матеріал Карпатських курганів з матеріалами суміжних і синхронних культур, М. Ю. Смішко відзначає спільність кількох варіантів (10 із 26) з керамікою черняхівської культури. Ця обста-

² Деякі з цих аналогій є спірними, наприклад, до горщиків другого типу (стор. 88, табл. IX, 2; XVI, 1, прим. 129), див. М. Smiszko, *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego*, Львів, 1932, стор. 119, табл. VI, 3, 8, 9; до горщиків типу 9a (стор. 92, табл. XV, 5, 11, прим. 152), див. М. Smiszko, *вказ. праця*, табл. VI, 1—3, 8, 9; до глеки типу 4 (стор. 95, табл. VII, 2, прим. 186), див. В. П. Петров, *Культура полів поховань на території УРСР*, Архів ІА АН УРСР, стор. 357, 407, табл. XIII (крім того, глек № 5211 походить не з Миколаївки, Херсонської області, а з Миколаївки, колишньої Київської, нині Черкаської області), стор. 95, табл. VII, 2, прим. 187, див. Э. А. Сымонович, *Памятники черняховской культуры степного Поднепровья*, СА, XXIV, 1955, стор. 283, рис. 3, 8; зображено червонолаковий глек, а не глек черняхівського типу; до глеків типу 6 (стор. 96, табл. XVI, 1 — не XVI, 1, як у автора, а XIV, 1, — XI, 5, прим. 193), див. В. В. Хвойко, ЗРАО, XII, НС, 1, 2, табл. XXI, 26, 29; до мисок з двома ручками типу 2 (табл. XIX, 11, прим. 177) у вказаних М. Ю. Смішком працях В. К. Гончарова та М. Рудинського приведені миски не з двома, а з трьома ручками.

вина має тим більший інтерес, що поява гончарства в Середній Європі припадає, на думку деяких дослідників, на IV ст. Появу гончарського круга в культурі Карпатських курганів автор відносить до III ст., а в черняхівській культурі на Придніпров'ї воно існувало вже в II ст. Варто уваги також те, що, незважаючи на цілковиту відмінність поховального обряду черняхівської культури і Карпатських курганів, тут геж простежуються деякі спільні риси, наприклад, звичай при похованні розбивати посуд, а також велика різноманітність поховальних варіантів в одних і тих же могильних. Встановлення ж рис спільності між Карпатськими курганами та пам'ятками черняхівської культури заслуговує на більшу увагу, ніж та, яку приділив цьому питанню М. Ю. Смішко в монографії. Очевидно, всі ці питання будуть розглянуті автором в праці, присвяченій пам'яткам черняхівської культури³.

Детальний опис та колітке зіставлення фактів уточнило хронологічні рамки окремих груп речових знахідок та окремих пам'яток і дозволило автору в останній третині роботи (розділ V) визначити хронологічні рамки культури Карпатських курганів (III—VI ст.). Проте дослідник сам ставить питання про необхідність дальшого уточнення хронологічних меж культури Карпатських курганів. Так, на підставі матеріалів, здобутих в 1948 р. в Ізі, нижня межа, на думку автора, могла б бути перенесена десь до перших століть н. е. Аналогії, наведені автором, свідчать також, що визначення верхньої межі VI століття є, принаймні, найбільш обережним, бо певна кількість знахідок в Карпатських курганах датується VI—VIII ст. н. е.⁴ М. Ю. Смішко вказує також, що основні ознаки поховального ритуалу Карпатських курганів зберігаються в Прикарпатті і в другій половині I тис. н. е.

В останньому шостому розділі праці на підставі матеріалу, поданого і розробленого в попередніх розділах, автор приходить до загальних висновків про господарський устрій та визначає етнічну належність носіїв Карпатських курганів.

Відсутність розкопаних поселень утруднює розв'язання питання про господарство та суспільний устрій населення. Тим часом, думка автора про те, що природні умови передгір'я, сприятливі для скотарства, зробили цю галузь господарства основою, а землеробству, відповідно до невеликих площ, придатних для обробітку, належало другорядне місце, виглядає цілком умотивованою. Деяким підтвердженням думки М. Ю. Смішка може бути також те, що дослідження пам'яток на суміжних територіях, розміщених у передгір'ї, які відносяться до того ж або до близького часу, приводить К. Дікулеску, М. Макра (Семіградя, пам'ятки перших століть н. е.), В. Будінського-Крїчку (Словаччина, пам'ятки другої половини I тисячоліття) до такої ж думки про переважний характер там пастушачого господарства.

Навпаки, думка М. Ю. Смішка про те, що гончарство у носіїв Карпатських курганів не виділилось у самостійну галузь, вимагає деякого уточнення, як і питання про джерела його походження. Остаточне розв'язання цих питань залежатиме від розкопок на поселеннях.

Говорячи про всю складність етнічного визначення пам'яток Карпатських курганів, автор детально зупиняється на критичному розгляді висловлених з цього приводу в літературі поглядів. Спираючись на дослідження писемних джерел (зокрема Л. Нідерле та З. Неєдлі), М. Ю. Смішко схильний до думки, що Карпатські кургани належали предкам східної «парості» слов'янських племен хорватів.

До таких висновків автор прийшов внаслідок тривалої праці, критичного розгляду досягнень археологів і істориків, які займалися вивченням вказаної та суміжних з нею територій. Ця специфічна група археологічних пам'яток була описана і схарактеризована автором вже в кінці 30-х років. В 1948 р. ці матеріали були вперше опубліковані⁵. Пізніше автору неодноразово доводилося звертатися до цієї теми, то публікуючи результати своїх розкопок на могильних біля Ізи I, Ізи II⁶, то характеризуючи в оглядах досягнення радянських археологів західних областей України⁷. Карпатським курганам автор присвятив, крім того, спеціальну статтю⁸.

³ Між іншим, при написанні розділу IV вкрался зовсім дрібні помилки, які легко виправити, наприклад, стор. 91, табл. XXI, 1, треба XXI, 8; табл. XXI, 2; треба XXI, 5; стор. 96, табл. XVI, 1, треба XIV, 1; прим. 193 в посиланні на працю М. Макаренка зазначено «указана праця», до цього ж посилань на неї не було; стор. 101, табл. XII, 1, 2, 11 — зображені речі не за текстом; табл. IX, 2, треба IX, 12; стор. 102, табл. XVII, 12, треба XVIII, 12; стор. 109, 110, фібула типу 2 і фібула типу 5 ілюстровані одним рисунком табл. XX, 7.

⁴ М. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, II, 1948, стор. 107—109.

⁵ М. Смішко, Доба полів поховань..., стор. 107—109.

⁶ М. Смішко, Два кургани могильники в околицях села Ізи, Закарпатської області, АП УРСР, т. III, 1953, стор. 315—336.

⁷ М. Смішко, Раннеслов'янские памятники на территории Западных областей Украинской ССР, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953, стор. 88—92; його ж, Археологічні дослідження в західних областях України за роки Радянської влади, зб. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», т. II, К., 1959, стор. 22.

⁸ М. Смішко, Раннеслов'янська культура Карпатського підгір'я, Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР, т. I, К., 1953, стор. 131—151.

Якщо в першій публікації 1948 р. автор обережно висловлює думку про можливу належність Карпатських курганів одному з пізньодакських племен⁹, то в другій — на підставі нових, в 1948 р. здобутих матеріалів — він приходить до думки про «безперервну лінію закономірного історичного розвитку племен Верхнього Потисся», в якому Карпатські кургани типу Ізи визнаються пам'ятками давніх місцевих племен, які в історичному розрізі показують процес формування і найраніший розвиток слав'янської культури в південному Прикарпатті¹⁰. Дальше поглиблене пророблення археологічних матеріалів та історичних документів дозволило М. Ю. Смішку уточнити думку про належність Карпатських курганів предкам слов'янського племені хорватів¹¹.

Саме цю думку обстоює М. Ю. Смішко і в своїх наступних публікаціях¹² і в розглядуваній монографії, близько десяти років твердо додержуючись своїх поглядів.

Висновки автора, які ґрунтуються на об'єктивному та детальному аналізі зібраного ним матеріалу, значною мірою допоможуть краще зрозуміти археологічні культури суміжного з Карпатами Придністров'я, а також Придніпров'я.

Є. В. МАХНО.

⁹ М. Смішко, Доба полів поховань..., стор. 109.

¹⁰ М. Смішко, Два курганні могильники..., стор. 335.

¹¹ М. Смішко, Раннеславянские памятники..., стор. 91—92.

¹² Див. Наукові записки Інституту суспільних наук, I, К., 1953, стор. 149—150; Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, т. II, К., 1959, стор. 22.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР — Археологическая летопись Юга России.
 АП — Археологічні пам'ятки УРСР, вид. ІА АН УРСР, Київ.
 ВЛИ — Вестник древней истории.
 ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет.
 ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии, М., 1954.
 ГАИМК — Государственная академия истории материальной культуры.
 ГИМ — Государственный исторический музей (Москва).
 ДІМ — Державний історичний музей (Москва).
 ДП — Древности Приднепровья и побережья Черного моря, в. I—VI, Киев.
 ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения.
 ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей.
 ЗРАО, Н. С. — Записки Русского археологического общества, новая серия.
 ІА — Институт археологии АН СССР
 ІА — Институт археології АН УРСР
 ІАК — Известия Археологической комиссии.
 ІГАИМК — Известия ГАИМК.
 ІИМК — Институт истории материальной культуры АН СССР.
 ІТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии.
 КДІМ — Київський державний історичний музей.
 КСІА — Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
 КСІИМК — Краткие сообщения ИИМК.
 ЛВ — Ленинградське відділення ІІМК (ІА) АН СРСР.
 ЛГУ — Ленинградский государственный университет.
 МАК — Материалы по археологии Кавказа.
 МАР — Материалы по археологии России.
 МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья.
 МІА — Материалы и исследования по археологии СССР.
 ОАК — Отчеты Археологической комиссии.
 ОДАМ — Одеський державний археологічний музей.
 СА — Советская археология.
 СГАИМК — Сообщение ГАИМК.
 СГУ — Саратовский государственный университет.
 СМЕЛА — Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы, т. I, II, III. Дневники раскопок А. А. Бобринского, СПб, 1887, 1894, 1901.
 ХГУ — Харьковский государственный университет.
 ESA — Eurasia septentrionalis antiqua, Хельсінкі.
 UAU — Известия на археологическая институт, София.
 ІРЕ — В. Latyshev, Inscriptiones antiqua orae septentrionalis Ponti Euxini.
 SMA — Suomen Muinaismuistoyhdistysken Aikakauskirja, Хельсінкі.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Д. Я. Телегін, Василівський третій некрополь в Надпоріжжі	3
М. М. Шмаглій, Кераміка поселень городського типу	20
В. А. Іллінська, Скіфська вузда VI ст. до н. е.	38
Г. Т. Ковпаненко, Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли	62
М. М. Бондар, Торгові зносини Ольвії з містами Причорномор'я в елліністичний час	80
В. І. Кадеєв (Харків), Соляний промисел в пізньоантичному Херсонесі	89
В. Й. Довженок, Древньоруські городища-замки	95
В. А. Богусевич, Споруда XI ст. у дворі київського митрополита	105
А. Т. Брайчевська, Розкопки гончарського горна в балці Канцирка в 1955 р.	114
Т. М. Мінаєва (Краснодар), Кераміка балки Канцирка в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі	119

ПУБЛІКАЦІЇ

Є. Ф. Покровська, Є. О. Петровська, Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка	129
Є. А. Балагурі (Львів), Могильник культури Ноа на Станіславщині	145

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Є. В. Махно.— М. Ю. Смішко, Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е.	155
Список скорочень	159

ΠΟΜΙΧΕΝΙ ΠΟΜΙΛΚИ

Стор.	Рядок	На д р у κ ο ν α ν ο	Τ ρ ε β α
90	31 знизу	ἄσπῆγιον	ἄσπῆγιον
90	33 знизу	πούτου δ'ὀπέρκεται λιμνοῦ ἄλλαττα, ἄσπῆγιον ἔκοντα τούτου δ'ὀπέρκεται λιμνοθάλαττα, ἄσπῆγιον ἔλασσα	
121	7 знизу	Воскресенки	Вознесенки

